

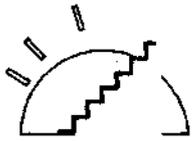

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК

Випуск
№ 1(4)
2006

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

04078, м.Київ, вул. Білицька 41/43,
тел. 430-32-64, т/ф 430-15-77

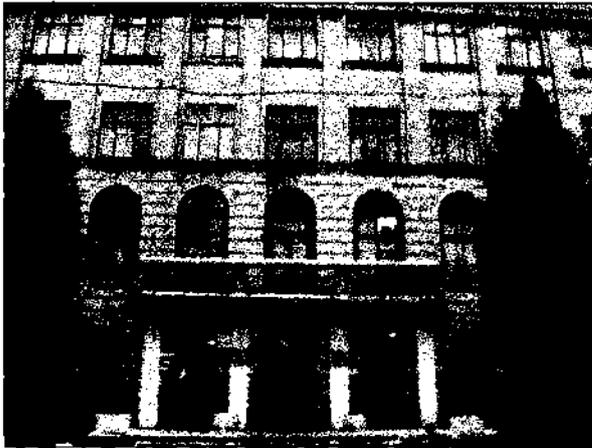
Приймальна комісія:

01004, м. Київ, бульв. Т. Шевченко, 4,
кім. 512-514, тел./факс: (044) 279-75-80

Підготовче відділення:

01004, м. Київ, бульв. Т. Шевченко, 4,
кім. 512-514, тел.: (044) 279-78-64

E-mail: kibit@kibit.edu.ua

Рік заснування - 1992

Навчальний заклад III рівня акредитації.
Ліцензія АБ № 122260, 7 філій: Білоцерківська філія, Вінницька філія, Житомирська філія, Запорізька філія, Луганська філія, Ніжинська філія, Уманська філія.

Факультети: економіки, менеджменту, психології.

Спеціальності першої вищої освіти:

фінанси; облік і аудит; психологія; менеджмент зовнішньоекономічної діяльності;

менеджмент організацій (спеціалізації: менеджмент підприємницької діяльності, менеджмент підприємств і організацій, менеджмент туристичної індустрії).

Спеціальності другої вищої освіти: фінанси, облік і аудит, менеджмент організацій, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності.

Матеріально-технічна база: власні навчальні приміщення (10000м²), комп'ютерні класи, доступ до Інтернету, бібліотеки, читальний зал, власна поліграфічна база.

Науково-педагогічні кадри: висококваліфіковані фахівці (професори, доценти, спеціалісти-практики).

Форми навчання: денна, заочна.

Дипломи бакалавра та спеціаліста державного зразка.

Студенти проходять обов'язкову практику в державних і комерційних установах.

Здійснюються мовні та фахові стажування груп студентів за кордоном. На запрошення КІБІТ лекції читають професори з провідних університетів Європи і Америки.

Працює служба працевлаштування студентів.

Випускники і студенти працюють у банках, консалтингових структурах, податкових службах, Міністерстві економіки, представництвах провідних іноземних фірм, на підприємствах і організаціях.

Підготовчі курси працюють з жовтня до травня з дисциплін: математика, іноземна мова, економічна географія, українська мова, інформатика.

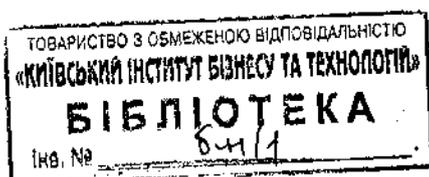
Результати випускних тестів порівнюються до результатів вступних іспитів. Інститут постійно проводить семінари, тренінги підвищення кваліфікації для фахівців у галузі банківської справи, податківців, освітян, керівних кадрів, підприємців, тощо.

Школа бізнесу КІБІТ відкрита у 2004 році. Надає повний обсяг послуг з бізнес освіти. Давать короткострокові програми. PDS. MBA.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК

Випуск № 1 (4)

Київ
Видавництво КІБІТ
2006

Висловлюємо подяку президенту Київського інституту бізнесу та технологій Яковлевій Ірині Іванівні за підтримку видання

Наукові статті викладачів та студентів присвячені актуальним проблемам економіки, філософії, управління, інформаційних технологій, економічного аналізу сучасного стану України. У статтях викладено результати наукових досліджень та обговорень під час щорічної науково-практичної конференції Інституту "Студент – Дослідник – Фахівець".

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БОЙЧЕНКО І. В., *д-р філос. наук* – голова редколегії
РОМАНЕНКО О. В., *канд. філос. наук* – заступник голови редколегії
ЯЗИНІНА Р. О., *д-р географ. наук* – відповідальний секретар
ЄНА О. В., *канд. екон. наук*
ЖИЛЬЦОВ О. Б., *канд. пед. наук*
ВЕТЧИНОВ І. А., *д-р. екон. наук*
РОМАНЮК А. С., *д-р. фіз.-мат. наук*
КАЛИБЕРДА Л. П., *к. ист. наук*

Рецензенти:

СКРИПКА П. І., *канд. філос. наук* (Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка)
ГАПОНЮК М. А., *канд. екон. наук* (Київський національний економічний університет)

Упорядник – **ЯЗИНІНА Р. О.**, *д-р географ. наук*

Вісник Київського інституту бізнесу та технологій
№ 1 (4), 2006 р.

Видається з 2004 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
в Держкомітеті телебачення і радіомовлення
серія КВ № 880 від 01.06.2004 р.

Засновник: ПВНЗ "КІБІТ" ТОВ

Затверджено до друку Вченою Радою
Київського інституту Бізнесу та технологій
Протокол № 8 від 16 березня 2006 року

Тираж 500

Адреса редакції:
04078, м. Київ, Білицька 41/43
Телефон для довідок: 8-044-430-32-64

Видавець – ПВНЗ "Київський інститут бізнесу та технологій" ТОВ
04078, м. Київ, Білицька 41/43
Телефон для довідок: 8-044-430-32-64
e-mail: kikit@kikit.edu.ua

За достовірність інформації в публікаціях
відповідальність несуть автори статей

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 31

РОМАНЕНКО О. В. – к. філос. н.

ТЕОРІЯ ЄДИНОГО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ПОПЕРЕДНЯ СПРОБА КОНЦЕПЦІЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

“Некласичний поворот” у типологічному розумінні економічної сфери за У.У. Ростоу та Р. Арон як етапне явище у суспільному та науковому житті розгортається з середини 50-х – початку 60-х років ХХ ст., будучи пов’язаним з іменами таких числителів, як К. Кларк, Ж. Фурастьє, У.У. Ростоу, Р. Арон, Р. Херрод, Ф. Перру та ін.

З погляду означених теоретиків людське суспільство проходить у своєму історичному русі два найважливіші етапи – доіндустріальний та індустріальний. Зрозуміло, що етап індустріального соціуму, і це зафіксовано в концепціях перерахованих вище авторів, різними суспільствами досягається не у один і той же історичний момент.

Однак вже через деякий час після другої світової війни виникли підстави для тверджень про єдине, хоч і розмаїте у своїх виявах, індустріальне суспільство як про наявну дійсність. Вищезгаданий поворот здійснювався рівнобіжним піднесенням і раніше чітко вираженого інтересу до теоретичної спадщини Маркса.

Варто підкреслити – цей інтерес аж ніяк не зводився до прагнення щоб то не було спростувати систему Маркса. Фактичне відношення згаданих числителів до Маркса мало набагато складніший, суперечливий характер. Гадається, що найімовірніше це було, усвідомлене чи ні, відчуття духовної залежності й намагання означену залежність подолати, відштовхуючись (як у негативному, так і у позитивному сенсі цього слова) від ідей великого німця. І чималою мірою – саме від Марксового тлумачення природи економічної сфери життя соціуму та мережі її взаємозалежностей з іншими основними сферами суспільства. У цьому можна переконатися на прикладі версії теорії єдиного індустріального суспільства, запропонованій американським дослідником У.У. Ростоу, котрій інший адепт означеної теорії, Р. Арон, віддавав перевагу, так би мовити, пальму першості, перед усіма іншими версіями. І, що показово, – відзначаючи водночас опозиційність версії Ростоу марксистському вченню про економічну сферу та її місце у суспільстві.

“Відповідь на марксистську схему з боку Заходу, – зазначав Арон, – намалював, наприклад, Ростоу. Його відповідь заснована на двох ідеях, котрі я формулюю наступним чином. Між традиційним суспільством і сучасним, або індустріальним, суспільством існують якісні відмінності; те, що у дійсності характеризує етапи розвитку, так це достатній рівень виробництва і прибутки на душу населення. Звідси ті п’ять фаз, котрі уже стали класичними: традиційне суспільство; перехідне суспільство, коли забезпечуються умови для зміни; суспільство у фазі вирішального стрибка; суспільство на шляху до зрілості, коли нові методи виробництва охоплюють усю економіку; нарешті, суспільство у вік масового споживання.”¹

Так, у своїй етапній, принаймні за чималим громадським резонансом книзі “Стадії економічного росту”, видрукуваній у шестидесятому році, Ростоу визнавав: “Я вважаю Марксове розв’язання проблеми співвідношення економіки та позаекономічного чинника незадовільним і тому відчував потребу дати свого роду альтернативу.”² Хоч, подібно до Маркса, Ростоу теж намагається щонайтісніше поєднати соціально-філософський і політ-економічний підходи до розгляду економічної сфери, самому Марксу англійський теоретик дорікає у неспроможності реалізувати подібне поєднання. Вразливість Марксового вчення Ростоу вбачає, зокрема, в:

а) намаганні обґрунтувати теорію суспільно-економічних формацій, обмежуючись дослідженням економічного розвитку Англії, чого аж ніяк не досить, оскільки цей розвиток відзначається неповторністю і його закономірності не можуть бути поширені навіть на економіку таких країн як Німеччина, Франція чи США, не кажучи вже про суспільства з самобутнішими економічними системами;

б) наївному історичному прогресизмі, заснованому на переконаності у можливості зміни природи людини у кращий бік. На думку Ростоу, “Маркеромантик ХІХ століття. Він вірив у поліпшення людської природи.”³ З точки зору Ростоу, прогрес

¹ Aron R. Interpretation de notre époque. Paris. 1965, p. 97.

² Rostow W.W. The stages of economic Growth, Cambridge Univ. Press, 1960, p. IX.

³ Там само, с. 156.

людської особистості, а отже, і суспільства, насправді не мають місця.

в) ідеалізації соціалізму, котрий, за Ростоу, є не що інше, як те ж саме індустріальне суспільство, але з негуманною політичною організацією, і некоректному обґрунтуванні необхідності переходу від капіталізму до соціалізму, котре насправді не ґрунтується на прискіпливому науковому аналізі реальних закономірностей розвитку капіталістичної економіки, а є свавільним поєднанням гегелівського погляду на поступ історичного процесу та ідеї максимального прибутку;

г) необґрунтованому відриві економіки від інших сфер суспільства і невиправданому перебільшенні ролі матеріального виробництва, як визначального, у соціально-історичному розвитку. "Найфундаментальніша відмінність двох аналізів, – наголошував американський теоретик, протиставляючи свій підхід Марксовому, – визначається різними типами людської мотивації. У Маркса сукупність логічних дедукцій визначається твердженням про максимальне прагнення до прибутку. У стадіях росту вчинки людини розглядаються як складне ціле. Індивід шукає не тільки економічної вигоди, але влади, дозвілля, пригод, експериментів і безпеки."⁴

Для Маркса своєрідність людини визначається суспільством, у якому вона живе; сутність людини становить ансамбль суспільних відносин, чільне місце серед яких належить відносинам економічним, виробничим. На противагу Марксу, Ростоу доводив, що, навпаки, окремі люди, мотиви їхньої життєдіяльності визначають обличчя суспільства. Оскільки ж людина – істота багатомірна, або, за Ростоу, "плюралістична", тобто така, життєдіяльність якої зумовлюється множиною чинників і реалізується у багатьох виявах, остільки вона має право жити у такому ж "плюралістичному" суспільстві.

Обґрунтуванню, системному проведенню саме цієї ідеї та виявленню основних наслідків, що впливають з неї, і присвячена теорія стадій економічного росту. Базовим при цьому, як нескладно здогадатися, якраз і постає поняття "стадія економічного росту", котре у значенні вельми продуктивного протиставляється американцем категорії "суспільно-економічна формація" як такому, що не виправдало пов'язаних з ним сподівань. Подібно до Маркса, що поділяв історичний процес на п'ять послідовних суспільно-економічних формацій, Ростоу теж зображає всесвітню історію як п'ятичленку, що правда, – економічних стадій росту.

Однак, підкреслював американський учений, даний збіг – не більш, ніж зовнішня і загалом випадкова аналогія, оскільки між п'ятьма суспільно-

економічними формаціями Маркса і п'ятьма стадіями економічного росту відсутній будь-який внутрішній, тобто закономірний зв'язок. Адже, поперше, відкидаючи ідею суспільного прогресу, Ростоу веде мову не про розвиток, пов'язаний зі змінами якісними, а про ріст, тобто зміни кількісні. По-друге, на відміну від суспільно-економічних формацій, сконструйованих Марксом буцім неадекватно щодо історичних реалій, оскільки у їх складі економічна сфера, за Ростоу, посідає надто самостійне й перебільшено важливе місце, стадії економічного росту розглядаються їх творцем як стадії росту суспільства у цілому, без відриву економіки від інших сфер.

До основних стадій економічного росту суспільства залічуються наступні п'ять:

Перша стадія, котра за марксистською шкалою більш-менш відповідає відтинку всесвітньої історії до завершення феодалізму: традиційне суспільство, атрибутивними характеристиками котрого постають невисокий (доньютонівський) рівень науки і техніки, зосередження влади у руках заможної земельної аристократії, незначний обсяг промислового виробництва на душу населення.

Друга стадія: "перехідне суспільство", фаза передполюска, підготовки суспільства до стрибка; у марксистській періодизації – епоха становлення домонополістичного капіталізму. Вона зумовлена насамперед змінами політичного характеру, чи не найважливішою з яких є створення централізованої держави; спостерігаються також незначні за масштабом, але важливі за змістом і чіткі за спрямуванням зміни в економічній і соціальній сферах.

Третя – стадія стрибка; "злет", "період зсуву"; час формування передумов монополістичного капіталізму. З даною стадією Ростоу фактично отожднює епоху промислового перевороту, тобто створення принципово нових технічних засобів і технологій, а також уможливленого цим докорінного технічного переоснащення не тільки промисловості, але й сільського господарства. В період стрибка відбувається також, гадав американський мислитель, конституювання пролетаріату та буржуазії у якості основних соціальних класів суспільства і здобуття політичної влади буржуазією.

Четверта стадія – індустріальне суспільство, період зрілості. Індустріальне суспільство характеризує високий рівень механізації в усіх галузях господарювання та й у сфері обслуговування і значно меншою мірою, споживання.

І, нарешті, п'ята, вища фаза – суспільство добробуту, котре відзначається значно вищим, навіть порівняно з попередньою стадією, обсягом продукції виробництва, рівнем доходів; і, крім того – масовістю та розмірами споживання. Уособленням

⁴ Там само. – С. 149.

суспільства “високого рівня масового споживання” Ростоу вважав “англо-американський зразок”.

Прагнення дослідника застерегтися від небезпеки – при розгляді сфери економічної життєдіяльності – перебільшення її дистанційованості щодо інших сфер знайшло у нього свій вираз і у посиленій увазі до ролі позаекономічних чинників як велими істотної передумови та складової економічного росту. З’ясовуючи значення означених чинників і конкретизуючи його щодо різних субвидів позаекономічних “схильностей” він розробив навіть своєрідну класифікацію останніх, поділивши їх на такі різновиди:

- а) схильність до розвитку наук (фізичних і суспільних);
- б) схильність до використання науки у економічних цілях;
- в) схильність до запровадження технічних удосконалень;
- г) схильність до забезпечення розширення матеріальної бази;
- д) схильність до споживання;
- е) схильність до народження дітей.

Підбиваючи підсумок розгляду вищерозглянутої версії тлумачення економічної сфери суспільства і специфікації її значення у індустріальному соціумі порівняно з традиційним суспільством, слід зазначити, що впливовість даної спроби зумовлюється насамперед її піонерним характером, тим, що значною мірою саме вона задала новий горизонт бачення проблеми. Наріжним же завданням наступних версій стала конкретизація розв’язання питання про зміну місця та ролі економіки у “єдиному індустріальному суспільстві”.

Скажімо, Арон, розбудовуючи власну систему, продовжує розробку питання про зміну змістових характеристик і функцій економіки з переходом до індустріального суспільства за основними напрямками того силового поля ідей, котре спостерігається й у Ростоу. Як і у Ростоу, точкою відліку для Арона теж постає інтерпретація економічної сфери, здійснена Марксом. Причому – з досить чітким усвідомленням того, що перебуває під певним впливом останнього. Так, у своїй праці “Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство” він визнавав: “Станемо ми марксистами, чи ні, ми просякнуті історичними поглядами марксизму.”⁵ Ще докладніше він висловився про становлення своїх наукових поглядів і вплив Маркса на цей процес у іншій своїй праці, “Розвиток соціологічної думки”, видрукованої дещо пізніше, п’ять років по тому: “Вимушений стримуватися, щоб визнати заслуги Дюркгейма, незворушний щодо Парето, я захоплений Максом Вебером, перед котрим схиляюся

змолоду, хоч і відчуваю себе надто далеким від нього у розумінні багатьох проблем, у тому числі й найважливіших. Як би то не було, Вебер ніколи не дратує мене, навіть якщо я спростовую його, тоді як, навіть визнаючи логіку аргументів Дюркгейма, мені доводиться зазнавати незручності. Я залишаю психоаналітикам і соціологам роботу з пояснення цих реакцій, ймовірно, негідних ученого. Незважаючи ні на що, я ужив деяких запобіжних заходів супроти себе самого, збільшивши число цитат, звісно, пам’ятаючи при цьому, що вибір цитат, як і статистичних даних, залишає чимале місце сваволі.

Нарешті, останнє слово: у висновках першої частини я зараховую себе до школи ліберальних соціологів Монтеск’є, Токвіля, до яких я додаю Елі Алеві. Я це роблю не без іронії (“запізнілий родич”), котра пройшла повз увагу критиків цієї книги, що уже з’явилися у США та Великій Британії. Мені видається незайвим додати, що я не зобов’язаний жодному впливу Монтеск’є чи Токвіля, праці котрих я серйозно вивчав тільки останніх десять років. Зате я читав і перечитував тридцять п’ять років праці Маркса. Я неодноразово користувався риторичним методом паралелі, чи протиставлення Токвіль – Маркс, зокрема, у першій главі “Спроби про свободу”. Я прийшов до Токвіля через марксизм, німецьку філософію, спираючись на спостереження за сьогодишнім світом. Я ніколи не колювався між “Демократією в Америці” та “Капіталом”. Як і більшість французьких студентів і професорів, я не читав “Про демократію в Америці” до того, як у 1930 р. спробував уперше і марно довести самому собі, що Маркс сказав правду і що капіталізм раз і назавжди засуджений “Капіталом”. Майже всупереч власному бажанню я продовжую більше цікавитися загадками “Капіталу”, ніж чистою і сумною прозою “Про демократію в Америці”. Якщо судити з моїх висновків, то я належу до англійської школи; своїм становленням я зобов’язаний головним чином німецькій школі.”⁶

Водночас Арон досить чітко дистанціюється щодо Маркса й не менш чітко визначає той інтервал, яким, на його думку, обмежуються і вичерпуються можливості продуктивного використання його версії трактування економічної сфери суспільства. Критикуючи спроби “неомарксистів” проголосити відкриття “аутентичної теорії” Маркса, котра, творчо переосмислена, трактувалася як дійовий інструмент вивчення сучасного суспільства, Арон розглядав учення Маркса як економічний детермінізм, застосовність котрого обмежена періодом класичного капіталізму. Він проводив паралель між Марксом і першими позитивістами, пе-

⁵ Aron R. Dix-huit leçons sur la société industrielle. Gallimard, 1962, p. 297.

⁶ Арон Раймон. Этапы развития социологической мысли / Пер. с фр.; Общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича. – М.: Издательская группа “Прогресс – “Политика”, 1992. – С. 30.

редусім Контом, розглядаючи їх як перших мислителів, що дали соціально-філософське осмислення індустріального суспільства, фіксуючи, втім, і реально існуючі відмінності між ними.

"Великі жерці соціалізму, – відзначав з відтінком іронії француз, – згодні з великими жерцями позитивізму у питанні про відмінність природи традиційного і сучасного суспільства. І ті, й інші бачили своєрідність індустріального суспільства у приматі праці, запровадженні науки у виробництво і, як результат того й іншого, – збільшення обсягу суспільних багатств. Головна відмінність полягає у тому, що Маркс визнавав конфлікт між підприємцями та робітниками, у той час як Конт вважав його похідним щодо дезінтеграції суспільства."⁷

При цьому Арон визнавав і заслуги Маркса. Зокрема те, що він довів несумірність сучасних суспільств з попередніми, зумовлену небаченими змінами саме в економічній сфері. Передусім – у поступі продуктивних сил, внаслідок якого засоби виробництва за короткий час розвинулись більше, ніж за попередні тисячоліття. Але Марксів аналіз індустріального суспільства французький учений вважав однобічним, оскільки, на його думку, Маркс не виявив низки позитивних потенцій цього соціуму і, навпаки, поклав саме на економічну систему капіталізму відповідальність за усі вади сучасного суспільства.

Подібно до Росту, Арон теж розглядав сучасний йому капіталізм і соціалізм як різновиди одного і того ж "єдиного" індустріального суспільства, у якому природа економіки та її роль у суспільстві істотно трансформуються.

Сутність цієї трансформації сам мислитель вбачав насамперед у наступних ознаках, властивих, з його точки зору, економіці саме й тільки єдиного індустріального суспільства. Можна мислити, зазначав Арон, виходячи з досить простої дефініції індустріального суспільства, як суспільства, у якому промисловість, причому велика промисловість, є найхарактернішою формою виробництва. Подібне розуміння і уможливило, за французьким дослідником, виокремлення наріжних самобутніх рис економічної сфери даного суспільства. Які ж це ознаки?

Ось як відповідав учений на це питання:

"Спочатку відзначимо, що підприємство радикальним чином відділено від сім'ї. Хоча відділення місця роботи від сімейного кола – це показник, котрий аж ніяк не є універсальним, навіть у наших суспільствах..."

По-друге, індустріальні підприємства вводять оригінальний спосіб розподілу праці. Дійсно, вони

містять не лише той розподіл, який існував у всіх суспільствах: між різними секторами економіки, між селянами, комерсантами й ремісниками, а й певний тип внутрішнього розподілу на підприємстві: технологічний розподіл праці, що є однією з характерних ознак сучасних індустріальних суспільств.

По-третє, індустріальне підприємство передбачає певне накопичення капіталу. Індустріальна цивілізація вимагає, щоб кожен робітник працював на крупний капітал, а останній постійно оновлювався. Від поняття індустріального суспільства можна перейти до поняття прогресивної економіки. Для цього випадку доречно було б процитувати славнозвісну формулу Маркса: "Накопичуйте, накопичуйте – ось закон і пророки!". Маркс кинув цю формулу для того, аби охарактеризувати капіталістичне суспільство. Проте завдяки сучасному історичному досвідові ми знаємо, що накопичення капіталу характерне не лише для капіталістичних суспільств, а й для будь-якого індустріального суспільства. Без усякого сумніву, Сталін міг би застосувати цю формулу Маркса до свого власного суспільства.

Починаючи з того моменту, коли робітник має потребу у великому капіталі, у процесі його експансії вводиться четверте поняття – раціонального розрахунку. На великих підприємствах, таких, про які я вже згадував, виникає необхідність постійного розрахунку: для того, щоб собівартість виробництва була найнижчою, аби поновлювався і зростав капітал. Жодне сучасне індустріальне суспільство не може ігнорувати те, що буржуазні економісти, так само, як і економісти-марксиста, називають економічним розрахунком. Ми матимемо нагоду побачити, до якої міри спосіб розрахунку змінюється залежно від режиму, але на початку нашого шляху можна сказати, що будь-яке індустріальне суспільство включає строгий економічний розрахунок, без якого втрати енергії і ресурсів були б надзвичайними. Я кажу про економічний розрахунок, а не технічний...

Нарешті, п'ятою характерною ознакою, що її можна дедукувати з поняття індустріального підприємства, є концентрація робочої сили на місці трудової діяльності. Тут відразу ж виникає питання власності на засоби виробництва. Концентрація робочої сили існує в усіх індустріальних суспільствах, хоч яким би був статус власності на засоби виробництва."⁸

Неважко помітити, що усі п'ять наріжних ознак, котрі, з точки зору Арона, визначають самобутність економічної сфери індустріального суспільства, послідовно атрибутуються ним не тільки капіталістичному, а й соціалістичному суспільству. Певною

⁷ Aron R. Dimension de la Conscience historique. Paris. 1961. p. 267.

⁸ Арон Раймон. Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. К.: Либідь. 1996. – С 9-11.

мірою це цілком закономірно, оскільки обидві вищезазначені соціальні системи, як небезпідставно доводить мислитель, є насправді різновидами одного і того ж, єдиного індустріального суспільства. І все ж, на відміну від прибічників теорії конвергенції (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Ф. Перру, Ж. Фурастьє, Х. Шельський, О. Флехтхейм та ін.), Арон не схильний занадто взаємоподібнювати ці системи. Більше того, у своїх "Вісімнадцяти лекціях про індустріальне суспільство" він навіть спеціально зазначив, що прагне зруйнувати міф про конвергенцію двох вищезазначених типів індустріального суспільства. Останні близькі, на його думку, передсім за своїми техніко-економічними і, частково, соціально-економічними параметрами, але значно меншою мірою – за своєю політичною організацією, котрій французький учений надавав особливої ваги. Та й економічні сфери обох зазначених різновидів єдиного індустріального суспільства за деякими істотними показниками, доречно зауважує він, справді чітко розрізняються між собою, що й дає підстави твердити навіть про їх протилежність. Особливо значущими Арон вважав розбіжності типів власності на засоби виробництва та способів регулювання перебігом економічних процесів.

"Протилежність між цими двома типами економік, – доводив дослідник, – по суті, стосуються двох пунктів:

1. Власність на засоби виробництва: у капіталістичній економіці засоби виробництва належать приватним особам, а не державі.
2. Спосіб регулювання. Схематично можна сказати, що в одному випадкові розподіл ресурсів самостійно визначається плановим комітетом, а в іншому – розподіл ресурсів визначається рішенням індивідів на ринку, або інакше, що рівновага між пропозицією і попитом у першому випадкові досягається за рахунок планування, а в другому – через ринкову приблизну оцінку."⁹

Мислитель досить доречно відзначав при цьому, що і соціалістична, і буржуазна модифікація економіки єдиного індустріального суспільства мають свої як переваги, так і недоліки. Точніше, переваги кожної з економічних систем єдиного індустріального соціуму, при їх перебільшенні й претензіях на виключність, якраз і обертаються болючими точками.

Зокрема, писав Арон, плановість, пануюча у економічній сфері соціалістичного варіанту єдиного індустріального суспільства, за умови зловживання нею, обертається адмініструванням, невиправданою гіпертрофією й уніфікацією традиціоналістського, анахроністського керівництва економікою.

Втім, варто відзначити, що, фіксуючи недоліки (й справді наявні) соціалістичної, насамперед радянської, економіки, Арон аж ніяк не ідеалізує й економічної системи сучасного йому західного суспільства. Він досить реалістично розглядає економічну сферу сучасного йому західного соціуму, виявляючи не лише її сильні сторони, а й вразливі місця. Комбінуючи, як він сам наголошує, різні критерії, дослідник вважав, що йому вдалося схарактеризувати економічну сферу капіталістичної версії єдиного індустріального соціуму адекватно, тобто такою, де

а) засоби виробництва є об'єктом індивідуального привласнення;

б) регулювання економіки децентралізоване, тобто таке, що рівновага між виробництвом і споживанням не встановлюється для всіх раз і назавжди за допомогою заздалегідь прийнятого рішення, а з'являється поступово, через наближення, за допомогою ринку;

в) наймачі і службовці відокремлені таким чином, що одні володіють тільки робочою силою, а інші є власниками засобів виробництва, тому взяті у своїй сукупності відносини такого ґтибу й називаються системою найманної праці;

г) домінуючою рушійною силою є гонитва за прибутками;

д) внаслідок того, що розподіл ресурсів не визначається плановим порядком, існує коливання цін на кожному частковому ринку, і навіть у всій економічній сфері, те, що полемічно (як спеціально застерігає Арон) мовою прозивають капіталістичною анархією.¹⁰

Розглядаючи докладніше кожну з вищезазначених рис економічної сфери тогочасного західного суспільства, французький учений розкривав усю їхню складність, котра, як і суперечливість характеристик економічної сфери соціалістичного суспільства, робить, з його погляду, неможливою їх категоричну, однозначну оцінку, що віддавала б перевагу плановій чи ринковій системі економіки.

Більше того піддаючи критиці теорію конвергенції, Арон водночас не виключав у принципі можливості зближення чи, в ідеалі, навіть злиття, – за виникнення сприятливих для цього умов – коли колективні ресурси уможливають досягнення специфічної економічної рівності і, як наслідок соціальної однорідності, означених типів єдиного індустріального суспільства. Але це – як найперспективніший варіант. Реальнішим же вчений вважав варіант значно скромніший.

"Мірою росту західна економіка, – був перекоаний Арон, – змушена буде включити до свого

⁹ Там само. - С. 19.

¹⁰ Там само. - С. 19-20.

складу певні елементи, що йменуються соціалістичними, а радянська економіка – певні елементи, котрі носять назву капіталістичних.”¹¹ На сучасному етапі ми можемо тільки чудуватися прозорливістю французького мислителя. Втім, не слід, можливо, нехтувати й тим попередженням, яке він робить, продовжуючи своє міркування: “Це, – застерігає філософ, – однак не доводить, що капіталістичні й соціалістичні країни не будуть більше боротися між собою.”¹² Щоправда, на сьогодні соціалістичні країни майже усі дружно стали “посткомуністичними”, однак це аж ніяк не усунуло автоматично специфічності їхніх потреб та інтересів порівняно з потребами й інтересами розвинутих західних держав. А оскільки подекуди означена специфічність неминуче доходить до розбіжності чи навіть взаємних перешкод, остільки інколи не можна буде уникнути й ситуацій якщо не відвертої боротьби, то, принаймні, певної конкуренції інтересів.

Підсумовуючи, не зайве, мабуть, буде відзначити й ту обставину, що французький дослідник не мав зайвих ілюзій і щодо можливостей економіки навіть майбутнього суспільства у його інтегрованій версії. Навіть таке суспільство, гадав він, немину-

че буде розриватися суперечностями: між прагненням людей до індивідуалізації, особистісного самовираження і знеособлюючим, нівелюючим впливом науково-технічного прогресу; мірою оволодіння людством природою і рівнобжною втратою ним влади над власною долею. Втім, безумовним досягненням людства стадії єдиного індустріального суспільства він вважав уже поступове перетворення непримиренної боротьби класів-антагоністів у напівмирне їх суперництво і повільний, але досить чітко виражений перехід пріоритетного значення від класового протиборства до протистояння багатих і бідних народів у контексті все-світньо-історичного процесу в цілому.

Нарешті, ще однією версією розуміння економічної сфери та її ролі у житті суспільства, котра (версія), з одного боку цілком закономірно зумовлена ходом попередніх розробок цієї проблеми, з іншого ж, – є якісно відмінною щодо попередніх, є та, яку запропонували адепти теорії постіндустріального суспільства – Д. Белл, Р. Хейлбронер, Г. Кан, Дж. Нейсбіт, З. Бжезінський, О. Тоффлер, А. Турен, М. Порат, Й. Масуда, Ф. Фукуяма, Р. Інглгарт, Р. Кац, Т. Стоуньєр та ін.

¹¹ Aron R. Dix-huit leçons sur la société industrielle. Gallimard, 1962, p.295.

¹² Там само.

УДК 30

БОЙЧЕНКО І. В. – д. філос. н.
 БОЙЧЕНКО М. І. – к. філос. н.
 БОЙЧЕНКО О. І. – к. філос. н.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК СИСТЕМИ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

Розпочати висвітлення означеної теми варто, гадається, із дещо парадоксального застереження якраз щодо неприпустимості інтерпретації людського суспільства саме й тільки як системи. Адже насправді буття суспільства становить собою своєрідний айсберг, значну частину котрого утворює множина процесів і явищ, які мають характер хаотичних, неупорядкованих. І лише меншу, поверхневішу – суспільні явища і процеси, що, за термінологією Макса Вебера, складають “формальну раціональність” у потужному потоці буття соціуму, свідомо та цілеспрямовано впорядковані у систематизовану мережу соціальних інститутів. Строго кажучи, визначення суспільства як системи має чималою мірою умовний характер.

Втім, підкреслимо, це стосується, з одного боку, не тільки суспільства, а й інших царин об’єктивної реальності – неживої та живої природи, кожна з котрих так само не може бути редукованою до системи. З іншого ж боку, означена умовність онтологічного прочитання неминуча і для будь-якого, без виключення, поняття людського розсудку, а не тільки поняття системи. У самій по собі реальності “системи як такої” дійсно не існує. Так само, як не існує “трикутника взагалі”, “людини як такої”, волошки, книжки чи будинку як таких. Кожне поняття, у тому числі й поняття “система” становить собою ідеалізацію, доведення до довершеного вигляду того, що у самій дійсності існує лише у розпорошеному вигляді, або ж у статусі можливості, певної потенції, котра може реалізуватися (і реалізується) тільки через свідоме буття людини як істоти духовної, мислячої.

Буття суспільства, так само як і буття Всесвіту загалом, у якості системи – теж не більш ніж узагальнення, ідеалізація. Або ж, висловлюючись мовою Канта, “суспільство як система” є феноменом, але у жодному разі – ноуменом, “річчю самою по собі”. У дійсності буття суспільства виступає, в ракурсі досліджуваної нами теми, нерозривним взаємопроникненням системних і хаотичних складових. Те, що увесь навколишній світ, тобто Всесвіт, постає таким взаємопроникненням, розуміли вже стародавні греки, для котрих він аж ніяк не зводився тільки до системи, порядку (Космосу), а виступав як єдність ладу та безладдя, Космосу та Хаосу.

Але такою ж єдністю ладу та безладдя, системності та асистемності постає і буття суспільства.

Однак людина, як істота, наділена рацією, розумом, і всю навколишню дійсність сприймає переважно раціонально. Тобто, стосовно даного випадку, – “видзьобуючи” з системно-безсистемної течії соціально-історичного буття “раціональні зерна” системності й узагальнюючи та поєднуючи їх у розумінні буття суспільства вже саме й тільки як системи. Тим більшою мірою це стосується буття соціуму. Адже соціум – це суспільство, побачене як утворення саме над індивідуальне, цілісне, тобто, інакше кажучи, соціум, властиво і є суспільство якраз у тому ракурсі, у котрому воно постає системою, так само як для античних греків Космосом виступав Всесвіт у тому вимірі, у котрому він набував значення прекрасного та досконалого Порядку.

Формування сучасної соціально-філософської теорії суспільства як системи започатковується з першої половини ХІХ ст., – з виникненням першого позитивізму та марксизму. Наступний важливий крок, вже на початку ХХ століття було зроблено у розбудові такої теорії декількома мислителями Йозефом Шумпетером, Володимиром Леніном, Героргом Еллінеком тощо. Найнедослідженішою є остання.

Суспільство як соціальна система – версія Г. Еллінека. Аналізуючи суспільство як таке, Еллінек виокремлює три основні форми суспільства, які, на його думку, перебувають у відношенні субординації.

Першу утворює, за Еллінеком, суспільство у найзагальнішому сенсі даного терміна. Суспільство у найширшому сенсі, писав згаданий вище німецький учений, означає сукупність психологічних зв’язків між людьми, котрі виявляються у зовнішньому світі. Воно є, таким чином, збірним поняттям, що об’єднує сукупність усіх суспільних відносин між людьми в одну логічну єдність. У цьому сенсі воно тотожне з поняттям людського спілкування, котре складається з багатьох окремих, триваліх чи тимчасових відносин між індивідами.

У якості основної форми соціуму мислитель виокремлює суспільство, трактоване дещо вужче. У тісному сенсі суспільство, твердив він, означає сукупність людських спілок, тобто груп людей, поєднаних якимось елементом, що пов’язує їх. Люди живуть не тільки поряд одне з одним, але й утворюють, в силу психологічної необхідності, об’єднання більш або менш значущої інтенсивності та екстенсивності.

Ці об'єднання можуть бути свідомими, організованими, чи несвідомими, позбавленими єдності, заснованими лише на спільності природних властивостей або інтересів. Число таких об'єднань, що виявляються аналізом людського співіснування, не підлягає обліку.

Сім'я, спілки, общини, церкви, держава є формами організованого спілкування, котрим протистоять як неорганізовані спілки економічні класи, а також національності, вільні професії, політичні та церковні партії аж до тимчасових товариських зборів повсякденного життя, мітингів, що збирають раптово для якоїсь спільної справи народну масу у великих містах.

Це поняття суспільства обіймає і державу, яка внаслідок цього не є його межею. Організовані та неорганізовані спілки поширюються і за межі окремої держави, навіть самі держави можуть утворювати союзні групи.

Нарешті, третю важливу форму соціуму, за переконанням Єллінека, утворює суспільство, взяте ще у вузкому значенні. Для того, щоб докладно досліджувати відношення держави до інших соціальних утворень, потрібно, для більшої ясності, доводити мислитель, конструювати поняття суспільства ще у третьому, найтіснішому смислі, у якому воно обіймає всі суспільні групи, за виключенням держави.

Концепція німецького теоретика ґрунтується вже не на суто класичній парадигмі соціально-філософського мислення. Втім, для того часу означена парадигма вже аж ніяк і не поставала визначальною. Адже ще з середини ХІХ століття формується й набуває дедалі більшого поширення парадигма неklasична, становлення якої здійснювалося, крім іншого, й через виокремлення, у якості магістральних і протилежних, наукоцентричного (сциєнтичного) та наукобіжного (антисциєнтичного) напрямів філософування. Не становить особливих складнощів висновки про те, що концепція Єллінека, попри свою позірну класичність, фактично належить до наукоцентричних. Розглядом означеної концепції ми завершимо аналіз особливостей формування сучасної соціально-філософської теорії суспільства як системи і перейдемо до з'ясування наріжних характеристик буття соціуму у якості рефлексивної органічно цілісної системи.

Суспільство як тип соціальної системи: версія Т. Парсонса, Р. Дарендорфа та Н. Лумана. У одній із перших спроб, у своїй роботі "Суспільства" Т. Парсонс обмежується у трактуванні суспільства як специфічного типу соціальної системи досить скупкою характеристикою. Досить сказати, писав він тут, що суспільство – це порівняно з іншими найбільш самодостатній (self-sufficient) тип соціальної системи. Суспільству значно більшою мірою внутрішньо притаманне все необхідне для незалежного існування, ніж таким одиницям, як фірма, яка

занадто спеціалізована, або *християнська церква*, яка занадто вільно організована для того, щоб функціонувати узгоджено, як єдине суспільство. Тому одиниці суспільства, оскільки вони диференційовані або сегментизовані, більше залежать від одиниць того ж самого суспільства, ніж від одиниць іншого суспільства.

Пізніше Парсонс поглиблює та деталізує своє розуміння суспільства як своєрідної цілісної системи. Здійснює він це двома шляхами. По-перше, через пошук і аналіз вимірів "самодостатності суспільства" як системного формування, про яку у нього йшлося вище. До найважливіших із таких вимірів він залічував три. Розглянемо їх дещо докладніше.

Характеризуючи перші два з них, він відзначав, що ми маємо справу з двома виявами самодостатності суспільства, котрі відносяться, відповідно, до економічного та політичного функціонування у відношенням з фізичним оточенням – через технологію та організоване використання сили при виконанні військових та поліцейських функцій.

І далі, за Парсонсом, третій вияв самодостатності стосується особистісних підсистем індивідуальних членів суспільства, що перебувають у особливого роду взаємопроникненні з його організаціями. Крім того, суспільство як тип він інтерпретує вже не тільки як вищу за ступенем узагальнення цілісну одиницю, а, водночас, і як органічну єдність чотирьох наступних найважливіших підсистем життєдіяльності – "соціетального співтовариства", "фідучіарної" (відтворюючої візреч) підсистеми, політики та економіки.

У ході подальших міркувань дослідник дещо конкретизує наведену вище характеристику. Причому, попри його власні заповнення, не дискриптивно, просто виявляючи все нові змістові ознаки суспільства, а аксіологічно, тобто рівнобіжно оцінюючи змістові параметри суспільства з позицій теорії конфлікту.

Факт суспільства, доводить він, досить переконливо описується з урахуванням відомих нетехнічних правил, тобто правил, що не діють автоматично. Навіть для безпосереднього досвіду суспільство постає, у першу чергу, у вигляді норми: як закон, як звичай, як вимога та як звичка. Але це розуміння соціальних фактів як норм занадто наївне навіть на рівні первісного досвіду.

Суспільство – це не просто правила, що забезпечують наше життя надійним каркасом. Суспільство до такої міри всюдисуще і разом з тим таке уперте, що ми постійно з ним зіштовхуємося та сваримося; суспільство – це прикрий факт... І це не пуста фраза. Суспільство завдає неприємностей не тому, що час від часу ми на нього сердимося, і не тому, що його норми для нас незручні.

Суспільство прикрий факт з наступної причини: хоч воно й полегшує нашу участь в силу власної

реальності й не зважаючи на те, що лише воно, ймовірно, надає нам можливості для самовираження у житті, з іншого боку, воно завжди та всюди оточує нас нездоланими валами, котрі ми пістряво розмацьовуємо і яких ми можемо позбутися, лише закрити очі, але ці вали продовжують непорушно стояти.

Суспільство – прикрий факт через те, що ми б'ємося об нього, ніби об стіну, і не від твердолобості чи глупоти, а у ході нормального життя. Неминучість суспільства робить прикрий сам факт його існування.

Якщо характеристику Дарендорфом не вважаєти єдиною і виключно правильною, а розглядати як лише одну з можливих версій розгляду суспільства, що фіксує, хоч і у дещо гіперболізованому вигляді, деякі реальні особливості останнього, то її загальнотро варто визнати прийнятною.

Нарешті, коли йде мова саме про суспільство у цілому як про тип дійсності, навряд чи можна ігнорувати такого сучасного німецького мислителя як Ніклас Луман, котрий присвятив цілу низку розробок, присвячених осмисленню самотності дійсності саме суспільства у цілому. Луманом суспільство трактується у значенні найзагальнішої, всеохоплюючої соціальної системи, що постає родовою щодо усіх інших соціальних систем, які виконують підлеглу роль стосовно суспільства загалом і є, на відміну від нього, уже видовими соціальними системами, його органічними й розмаїтими складовими.

Отже, нині домінує розуміння суспільства як утворення системного, тобто такого, що характеризується певною сукупністю складових і упорядкованих взаємозалежностей між ними.

При цьому не викликає сумнівів і те, що суспільство – система вищого ступеня складності – цілісна, багатовимірною і водночас динамічна, відкрита, здатна до самоорганізації. Тобто така, що не обмежується тільки стихійними процесами, а включає також свідому, цілеспрямовану діяльність мислячих істот, тобто людей і, більше того, здатна не тільки до пізнання навколишньої дійсності, а й до самоусвідомлення.

Одна з найважливіших особливостей суспільства полягає у тому, що воно належить до системного утворення так званої негентропійної природи, тобто виникає, розвивається, розбудовується і функціонує всупереч одному із найзагальніших законів природи, а саме – закону ентропії.

Значення соціально-філософського розуміння буття соціуму та його підсистем виявляється тут перш за все у тому, що лише з його позицій ми можемо правильно вирішити питання про спільні системні характеристики суспільства і природи. Але також, що не менш важливо, і своєрідність систем людських дій, відносин форм спілкування.

І природа, і суспільство, з певними застереженнями, про які йшлося вище, постають кожне як система (точніше, система систем) відносин між об'єктивно існуючими матеріальними формоутвореннями. Так, природа може бути розглянута як система систем (неорганічних і органічних), своєрідність якої визначається відносинами між різними формами руху об'єктивної реальності та специфікою цих форм. Кожна з даних форм, у свою чергу, визначається особливостями не лише своїх складових, але і відносин між ними. Взята у широкому сенсі слова, природа включає і вищу, соціальну форму об'єктивної дійсності. Сама історія, зазначав свого часу ще молодий Маркс у своїх "Економічно-філософських рукописах", є дійсною частиною історії природи, становлення природи людиною. Органічність зв'язку суспільства з природою виявляється й у тому, що з виникненням суспільства як форми співбуття людей великою мірою саме природа й постає основою співбуття людей, їхніх дій, відносин і спілкування. Але вже з іншим акцентом, у контексті царини саме соціального буття. З афористичною чіткістю та місткістю Маркс і відзначає цю обставину у тих же "Економічно-філософських рукописах".

Діяльність і користування її плодами, зазначав він, як за своїм змістом, так і за способом існування мають суспільний характер: суспільна діяльність і суспільне користування. Людська сутність природи існує тільки для суспільної людини; бо тільки в суспільстві природа є для людини ланкою, яка зв'язує людину з людиною, буттям її для іншої і буттям іншої для неї, життєвим елементом людської дійсності; тільки в суспільстві природа виступає як основа її власного людського буття. Тільки в суспільстві її природне буття є для неї її людським буттям, і природа стає для неї людиною.

Природа у власному, вужчому сенсі цього поняття – корелят суспільства. Або ж, що те ж саме суспільство у даному сенсі виступає вже не не вищим шаблоном розвитку природи, а як ось "самовкорінене", як само породження людини людиною.

І у цьому сенсі цілком мав рацію молодий Маркс, зазначаючи, що *вся так звана всесвітня історія* є не що інше, як породження людини людською працею, становлення природи для людини, то в неї наочний, незаперечний доказ свого *породження* самою собою, *процесу* свого *виникнення*.

Як і природу, суспільство також можна схарактеризувати як самотутню систему систем, багатовимірну та багаторівневу. І зокрема, – як систему властивих саме та тільки йому відносин. Адже соціум аж ніяк не зводиться до механічного набору чи конгломерату складових, наприклад, людських індивідів. Суспільство, писав К. Маркс, не складається з індивідів, а виражає суму тих зв'язків і відносин, у яких ці індивіди перебувають один щодо

одного. В обох системах (і в природі, і в суспільстві) ці відносини виступають атрибутом матеріального руху і взаємодії, формою виявлення об'єктивної необхідності.

Разом з тим суспільство постає як системне утворення, що має якісну своєрідність в порівнянні з природою. І багато в чому це відбувається якраз через специфічні, притаманні йому відносини. Перш за все, не можна випускати з виду того, що в природі, тлумаченій у вужчому, власному сенсі слова, це завжди відносини, які, хоч і можуть виникати у дуже широкому спектрі, однак завжди постають як відносини між об'єктами, тобто витворами неорганічного та органічного світу, не наділеними свідомістю, мисленням, духовністю.

На відміну від цього, у суспільстві відносини, байдуже з якого приводу, складаються завжди саме й тільки між свідомими, мислячими, духовними істотами, суб'єктами (окремими людьми, їх групами, спільнотами тощо). Але, в решті-решт, ці відносини можуть бути зведені до відносин суб'єктів з приводу об'єктів.

При цьому у деяких ситуаціях відносини між людьми не можна звести до лише суспільних. За таких ситуацій доречніше, очевидно, говорити, про своєрідне "двоїсте відношення". У якості останнього постають, наприклад, відносини, у які люди вступають в процесі творення й відтворення власного життя. Адже і справді, саме вони виступають на перший план, коли йдеться про "виробництво" й відтворенні безпосереднього життя людини. Виробництво життя, – за вельми давньою, але й нині вірною характеристикою здійсненою К. Марксом і Ф. Енгельсом у "Німецькій ідеології", як власного, за допомогою праці, так і чужого, через народження, – появляється відразу як двояке відношення: з одного боку, як природне, а з другого – як суспільне відношення, суспільне в тому розумінні, що мається на увазі співробітництво багатьох індивідів, однаково при яких умовах, яким способом і для якої мети.

Двоїстість цього відношення як природного й водночас суспільного виявляється тим рельєфніше, чим далі у минуле ми сягаємо. І навпаки, мірою розвитку людського суспільства не лише на соціальному, але і на індивідуальному рівні це відношення поступово набуває вигляду такого, у якому все більше стає домінантою суспільна складова. Можна погодитися з тезою Маркса з його "Економічно-філософських рукописів", що з характеру відношення чоловіка до жінки виявляється, в якій мірі *природна* поведінка людини стала *людською*, або в якій мірі *людська* сутність стала для неї *природною* сутністю, в якій мірі її *людська* природа стала для неї *природою*. З характеру цього відношення видно також, в якій мірі *потреба* людини стала *людською* потребою, тобто в якій мірі *інша* людина

як людина стала для неї потребою, в якій мірі сама вона, у своєму найіндивідуальнішому бутті, є разом з тим суспільною істотою.

У масштабах суспільства природний компонент втрачає навіть відносну самостійність і перетворюється у підлеглий момент відношення, що розглядається. На цьому рівні відношення щодо виробництва і відтворення людського життя є переважно суспільними. Адже суспільними є загалом у розвиненому соціумі не тільки відносини, у яких кожна людина вступає в процес виробництва власного життя через працю, але й відносини по відтворенню чужого життя. У суспільному масштабі останні якраз не можуть бути зведені до природних відносин з виробництва біологічної особини людського індивіда через дітонародження. Вони постають як складна система відносин між багатьма людьми, у якій домінують уже не природні, а суспільні відносини щодо формування людини як істоти соціальної, як особистості. Якщо природа як корелят суспільства інших відносин, крім матеріальних, не має, то буття суспільства чималою мірою характеризується й принципово іншими, духовними, відносинами. Не варто забувати й про те, що у контексті суспільного буття неодмінною й вельми істотною складовою навіть суто матеріальних відносин постає свідомо, духовна компонента.

Однією з форм виразу єдності суспільних відносин і відношення людини до природи є її потреби. Відомо, що стрижньовими послідовними ланками об'єктивної детермінації процесів і явищ навколишнього світу постають необхідність, потреба та інтерес. Необхідність є найзагальнішою формою вираження існування відносин взаємозв'язку та взаємозалежності всього з усім. У тому числі – й будь-яких утворень неорганічного матеріального світу, де вона набуває суто примусового характеру. Потреба ж є характеристикою відносин лише у контексті біологічних і соціальних систем. Уже в області живої природи потреба є виразом пристосованості організму, його активного, вже не суто примусового, а й вибіркового відношення до умов існування і розвитку та до інших організмів. Організму необхідні не всі без винятку умови зовнішнього середовища, а лише певні. Фіксуючи необхідне відношення організму до умов існування й до інших організмів, потреба тим самим своєрідно фіксує, виражає і самі ці умови та організми. Таким чином, уже біологічні відносини як специфічні саме для живої природи і тільки для неї постають як результат відсіву, що відбувається в ході розвитку матеріального світу із сукупності відносин дійсності відносин а) необхідних; б) за потребами.

Перехід до суспільних відносин передбачає подальшу, ще більш жорстку селекцію відносин об'єктивної реальності, виділення найбільш розвинутої, вищої, найскладнішої і найдосконалішої їх фор-

ми. Самобутність суспільних відносин, що утворюють у системній єдності суспільство, зумовлена переважно тим, що в контексті соціальної форми руху об'єктивної дійсності якісно змінюється сам характер потреб. У соціальному бутті потреба – це теж форма вираження відносин суб'єкта (суспільства, спільнот, особистості). У контексті суспільного буття потреба виражає специфіку (і водночас зумовлюється нею) відносин соціуму, соціальних спільнот та окремих людей між собою та до середовища існування. Відношення людини до речей, предметів природи та культури – це передусім відношення до засобів задоволення її життєвих потреб. При цьому і в сфері буття соціуму поняття “потреба” фіксує не всяке, а необхідне відношення до середовища. Запитана суб'єктом потреба в цілком визначених умовах існування та у інших суб'єктах має бути включена в характеристику “потребнісного” відношення як обов'язковий момент. Соціальна потреба, виражаючи відношення до середовища існування, зумовлює тим самим і його відношення до інших суб'єктів. Адже, задовольняючи за допомогою діяльності свої потреби, людина з необхідністю входить у певні відносини з іншими людьми. Тому включеність потреби в суспільні відносини є однією з наріжних її характеристик. Разом з тим, постаючи у певному сенсі важливим моментом відносин між людьми, потреба водночас характеризується самобутністю щодо інших явищ суспільного буття, теж включених у складну систему інтерсуб'єктивних відносин.

Отже, виявляючи сутність і особливості соціальної потреби як форми виразу і способу існування суспільних відносин на відміну від необхідності взагалі як форми виразу відносин об'єктивної дійсності в цілому та біологічної потреби як форми виразу відносин в живій природі, ми можемо визначити соціальну потребу як властиву саме суб'єкту необхідність у відповідних умовах його буття.

Самобутність соціальних потреб щодо біологічних виявляється й у тому, що їх діапазон набагато ширший. Роль форм вираження і способів існування суспільних відносин відіграють усі, найрізноманітніші види соціальних потреб. Останні можуть при цьому погрупуватися за:

- а) за суб'єктною ознакою (потреби суспільства, потреби соціальної спільноти, потреби особистості);
- б) за ступенем соціалізації (створені суспільством і “природні” потреби людини);
- в) за сферами суспільного життя (економічні, соціальні, політичні і духовні потреби);
- г) за ознакою “первинне – вторинне” (матеріальні і духовні потреби) тощо.

Аналізуючи потреби людей як спосіб існування суспільних відносин, важливо не забувати й про те, що однією з суттєвих рис людських потреб є безмежність їх розвитку – і за діапазоном видів, і за

щаблями зростання. На сьогодні чи не трюїзмом стало твердження про те, що людина відрізняється від усіх інших тварин необмеженістю своїх потреб та їх здатністю до розширення. Означена обставина стала підставою формулювання так званого всезагального закону піднесення потреб, що виявляється впродовж всієї історії людського суспільства, однак загалом діє дуже нерівномірно. Характер же дії закону піднесення потреб пов'язується багато в чому якраз зі своєрідністю та особливостями розвитку всієї сукупності суспільних відносин, притаманних тому чи іншому конкретно-історичному типу суспільства.

Джерелом і формою вираження відносин між людьми виступають не лише самі соціальні потреби, в їх відношення різних видів цих потреб – матеріальних і духовних, потреб суспільства, потреб соціальних спільнот і потреб окремих людей тощо. Нарешті, не можна забувати й про те, що система соціальних потреб – сукупність не просто статично даних видів цих потреб, але і процесів їх формування і розвитку, загострення та задоволення. Такий кут розгляду дозволяє побачити відношення соціальних потреб з боку їх чисельних модифікацій і трансформацій.

Отже, на відміну від відносин, притаманних всім іншим формам руху об'єктивної реальності, біологічні та суспільні відносини вражаються не лише через необхідність, але й через потребу. У свою чергу, суспільні відносини якісно своєрідні і в порівнянні з відносинами, властивими живій природі. І не в останню чергу внаслідок того, що на рівні соціальної реальності такі форми вираження відносин об'єктивної дійсності, як необхідність і потреба, докорінним чином змінюють деякі свої сутнісні характеристики, постають у якості соціальної необхідності і соціальної потреби.

Самобутність суспільних відносин виявляється також у тому, що їм властиві форми вираження, не характерні для інших типів відносин об'єктивної реальності, у царині як неживої, так і живої природи. Особливе місце серед таких форм вираження та способів існування суспільних відносин посідає інтерес. Так само, як необхідність і потреба, інтерес є неодмінною та докорінною характеристикою суспільних відносин. Та якщо необхідність характеризує відносини всієї об'єктивної реальності, потреба – відносини, притаманні лише біологічній і соціальній дійсності, то інтерес – сутнісна риса самі і тільки суспільних відносин.

Залежність відносин та інтересів людей, не можна, звісно, інтерпретувати як щось однолінійне та односпрямоване. Відносини між людьми, з одного боку, і соціальні інтереси – з іншого, взяті кожні у своїй сукупності, постають як своєрідні системні утворення. Останні відрізняються багатством структурних елементів і залежностей – як між цими елементами, так і між собою.

Навіть розглянутий у самому загальному вигляді зв'язок системи суспільних відносин із системою інтересів, у яких ці відносини виражаються, не може бути зведений до однієї зумовленості відносин інтересами чи навпаки. Безумовно, відносини між людьми не можуть не впливати певним чином на їхні інтереси. Проте не менш очевидною та істотною є і залежність означених відносин від інтересів. І в цьому випадку не можна абстрагуватися від зворотного активного впливу інтересів – їх характеру, особливостей формування, розвитку і задоволення – на суспільні відносини. Вже на цьому рівні зв'язок інтересів із суспільними відносинами постає як двосторонній, існує у вигляді їх взаємної залежності.

При детальнішому аналізі, співставляючи суспільні відносини та інтереси як дві цілісні й одночасно внутрішньо розчленовані системи, виявляємо, що зв'язок цих систем не лише двосторонній, але й вельми розгалужений. Характерно й те, що, якщо в цілому для цього зв'язку превалюючим є вплив суспільних відносин, то на субрівні, при "взаємо підгонці" тих чи інших елементів системи суспільних відносин і відповідних елементів системи інтересів, така перевага спостерігається далеко не завжди.

Так, матеріальні відносини, у котрі люди входять між собою у процесі матеріального виробництва, дійсно мають визначальне значення для формування і задоволення будь-якого виду інтересів, включаючи інтереси матеріальні. Тут основоположна роль суспільних відносин, домінуючий характер їх впливу на інтереси беззаперечні.

Втім, можливі й інші варіанти. Наприклад, у тому випадку, коли здійснюється взаємодія духовних суспільних відносин і матеріальних інтересів людей. Чи можна стверджувати, що тут визначальним є вплив суспільних відносин на інтереси стосовно саме до даної взаємодії? Априорі дати однозначну і вичерпну відповідь важко. На наш погляд, навряд. Щоб більш доказово відповісти на це питання, та й на низку інших, що постають при розгляді багатьох інших кореляцій між різними елементами системи суспільних відносин, з одного боку, і різними елементами системи інтересів – з іншої, вкрай потрібні спеціальні дослідження, копійкий аналіз кожної конкретної практичної і пізнавальної ситуації, що має тут місце.

Відношення людини до умов свого існування та її відносини з іншими людьми специфікуються не лише через інтерес. Притаманними саме для суспільних відносин є й такі характеристики як ідея, ідеал, норма, переконання, свідоме прагнення, установка, бажання, мета, стимул, мотив тощо. Всі ці поняття виступають як проблемне, випереджуюче відображення невід'ємних рис буття людей, відмітною властивістю якого є, як відомо, людська

діяльність, котра відзначається свідомим, цілеспрямованим характером.

Історія розвитку суспільства, відзначав Ф. Енгельс, в одному пункті істотно відрізняється від історії розвитку природи. В природі (оскільки ми лишаємо осторонь зворотний вплив на неї людини) діють одна на одну лише сліпі, несвідомі сили, у взаємодії яких і проявляються загальні закони. Тут ніде немає свідомої, бажаної мети: ні в незлічених позірних випадковостях, що їх видно на поверхні, ні в остаточних результатах, які підтверджують наявність закономірності всередині цих випадковостей. Навпаки, в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети.

Таким чином, при уважнішому розгляді ознак, що визначають своєрідність суспільних відносин як відносно самостійного утворення в системі всіх відносин об'єктивної реальності як такої, виявляється, що ці ж ознаки не меншою мірою характеризують людську діяльність. Тому подальше, глибше вивчення специфіки суспільних відносин, їх ролі і місця в житті людей, особливостей їх формування, структурування, розвитку і функціонування в бутті суспільств різних історичних типів вимагає розкриття зв'язку суспільних відносин і діяльності.

Це питання – одне з вузлових в теорії соціальної філософії, і та велика і постійна увага, яка надається йому, цілком закономірна. Однак, незважаючи на його жваве і досить тривале за часом обговорення, говорити про які б то не було вагомні, загально визнані результати нині, напевне, зарано. Проблема зв'язку діяльності і суспільних відносин залишається гостро дискусійною і на сьогодні.

Подібний стан речей пояснюється, гадається, в першу чергу, масштабністю, глибинністю і складністю цієї проблеми, її багатоаспектністю і багатозаровістю. Однак немалою мірою ця проблема характеризується й однією та категоричністю пропонованих підходів. У ході реалізації даних підходів той чи інший окремо взятий аспект трактується як рішення проблеми, що розглядається, в цілому.

Гострота і значущість питання про характер поєднання і розмежування суспільних відносин з діяльністю викликані тривалий, "радянський" період, пов'язувалися з виявленням вихідної категорії всієї категоріальної системи соціальної філософії. Завдання при цьому ставилося таким чином: визначити, що саме – суспільні відносини або діяльність – є вихідною об'єктивною основою, "початком" реального соціально-історичного процесу. А вже згідно з цим – виділити відповідну категорію соціальної філософії у якості вихідного пункту побудови її загальної категоріально-понятійної систе-

ми. У межах цієї альтернативи накреслилося два підходи. Перший – визнання у якості вихідної характеристики буття суспільства і відповідно вихідної категорії діяльності. Другий підхід, що протиставлено першому, – розгляд у якості засадничого першоначала суспільних відносин.

Намагання виключно діяльність чи, відповідно, виключно суспільні відносини проголосити в ролі якогось незмінного фундаменту суспільного буття, а ту характеристику, що залишається, трактувати як похідну, вторинну щодо неї, виявилися загалом безпідставними, хоч і призвели побіжно, й до певного поглиблення у розумінні своєрідності здійснення буття людського соціуму категоріальними засобами соціальної філософії.

Дещо продуктивнішою постала позиція, заснована не на тому, що діяльність або суспільні відносини беруться окремо одне від одного і протиставляються за принципом “первинне – вторинне”. А передусім – на єдності діяльності і суспільних відносин. Сама по собі ця єдність різними дослідниками так трактувалася у цьому випадку по-різному. Одні дослідники, заперечуючи проти спроб “редукування” всіх інших характеристик основних сторін буття суспільства до діяльності, обґрунтовували підхід, згідно з яким в соціальній філософії міститься принаймні два аспекти суспільного розвитку, що взаємодоповнюють один одного і взаємопов’язані між собою, – той, що виходить з принципу діяльності і той, котрий ґрунтується на визнанні базисної ролі суспільних відносин. Інші автори обстоювали точку зору, за якою діяльність і об’єктивні відносини постають двома взаємодоповнюючими моментами, суперечлива єдність яких тільки й може пояснити життя суспільства, взятого в цілому. За даного підходу елементарна “клітинка”, з якої може бути виведена система категорій соціальної філософії, яка описує суспільство взагалі, має містити в собі обидві ці протилежності: об’єктивні відносини і діяльність суб’єкта.

Розглядалися й інші зрізи аналізу діалектичної єдності людської діяльності та суспільних відносин. Суть не у кількості таких зрізів, а в розумінні того, що буття суспільства не зводиться лише до діяльності або лише до системи суспільних відносин. Але подібним визнанням обмежуватися, як це, по суті, зробили прибічники цього, самого перспективного із розглянутих напрямів, аж ніяк не можна. Необхідно було, послідовно реалізуючи цей підхід, показати, чи можливий, вже у контексті означеної єдності в системі суспільного буття, примат діяльності або суспільних відносин. І якщо так, то за яких умов. І яким чином він детермінований, знову ж таки у межах цієї єдності, у діахронічному зрізі буття суспільства – специфікою соціальних процесів, що послідовно змінюють один одного, у синхронічному – своєрідністю структурних залежно-

тей між явищами і процесами суспільного життя. На жаль, цього зроблено не було. І дарма, адже в діахронічному і синхронічному аспектах “переключення” пріоритетів з діяльності на суспільні відносини і навпаки справді спостерігається й реалізується по різному.

У діахронічному аспекті первісним, споконвічним вихідним пунктом даної взаємодії (суспільних відносин і людської діяльності), взятої діахронічно, постає зрештою все ж, з нашого погляду, людська діяльність. Адже у історичному вимірі саме вона є джерелом, рушійною силою та субстанційною основою виникнення, формування, структурування та існування. І не тільки суспільних відносин, що становлять собою у цьому сенсі одну із форм упредметнення діяльності, вузлові точки її циклічно-поступального історичного руху. Але – й будь-яких інших виявів суспільного буття, невичерпного за їх розмаїттям. Але про пріоритетність діяльності можна твердити лише у діахронічному ракурсі й щодо першопочаткової точки історичного руху опозиції “діяльність-суспільні відносини”.

У подальшому ж єдність діяльності і суспільних відносин постає як складний процес їх багатоступінчастої взаємодії. Кожне нове покоління людей, починаючи свою діяльність, опирається на існуючу в тому чи іншому соціальному організмі систему суспільних відносин і детерміноване цими відносинами. Однак і сама існуюча у цьому соціальному організмі система суспільних відносин є не чим іншим, як продуктом діяльності людей попереднього періоду. Остання ж знову й знову здійснювалась на основі щоразу оновленої системи суспільних відносин. Такий же ряд переключень пріоритетів з діяльності на систему суспільних відносин простежується і в тому випадку, коли вектор діахронічного руху спрямований не у минуле, а в майбутнє.

В умовах сформованого людського суспільства та його масштабах переключення пріоритетів, що повторюється, в межах системи “суспільні відносини – діяльність” утворює певну циклічність. Зрозуміло, що ці цикли постають не як механічно, повністю повторювані. Взяті в історичному процесі, вони утворюють поступальний рух циклів, “що розширюються” і “підносяться”. Крім того, щодо буття суспільства в цілому правильніше, очевидно, говорити не про одіолінійну послідовність “прогресуючих” циклів, а про результату послідовностей такого типу. Можна відзначити, що ритмічність, повторюваність переключення домінанти із суспільних відносин на діяльність і навпаки у діахронічному аспекті виявляються чіткіше і відповідно легше фіксується.

У синхронічному ж зрізі перевага діяльності або суспільних відносин в межах нерозривної взаємодії, що здійснюється в суспільному бутті, набагато варіативніша, має вельми конкретний характер, за-

лежить від тієї чи іншої динамічної ситуації, що складається в певному соціальному регіоні, якійсь сфері буття людей тощо. Але й тут мають місце і сама перевага одного компонента (скажімо, діяльності) над іншим (суспільними відносинами, і – зі зміною об'єктивних умов – зміна пріоритету, переключення згаданої переваги з одного члена діади на інший (у цьому випадку з діяльності на суспільні відносини).

Отже, роль провідної ланки в основоположному для буття людського суспільства зв'язку "суспільні відносини – людська діяльність" може виконувати залежно від конкретних умов кожний з двох членів цієї опозиції або ж сама їх єдність.

Буття соціуму багатомірне, тому в різних його вимірах неоднакову роль можуть відігравати як суспільні відносини, так і діяльність або ж їх єдність. Крім того, висування на перший план суспільних відносин, діяльності або ж їх єдності зумовлене, звичайно, і тими практичними або пізнавальними проблемами, які вирішуються в конкретній ситуації або на тому чи іншому історичному етапі.

В одних випадках для нас переважно значення набуває думка про те, що в суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, такі, що не залежать від їхньої волі, відносини, в інших – що історія – не що інше, як діяльність людини, що прагне своєї мети, а суспільні відносини – навіть базисні, матеріальні відносини людей – постають тільки як необхідні форми, в яких здійснюється їхня предметно-перетворююча діяльність. Нарешті, по-третє, пріоритетним може бути й положення про необхідність брати суспільні відносини і діяльність у нерозривній єдності, адже, з одного боку, люди і справді самі створюють свою історію. З іншого ж боку, вони її створюють не свавільно, а з урахуванням успадкованих з минулого, вже наявних умов, що від них не залежать.

Так, показуючи односторонність ідеалістично-волюнтаристського трактування суспільного розвитку, дослідники з необхідністю мають акцентувати увагу на основоположній ролі об'єктивних, передусім матеріальних суспільних відносин. Разом з тим соціальна філософія доводить неспроможність і контрарної щодо волюнтаристської, тобто фаталістської інтерпретації соціального процесу. У цьому разі особливого значення надається вже діяльності, котра постає як спосіб буття людини – в усіх її іпостасях, від окремого індивіда до соціуму, тобто суспільства у статусі єдиної, цілісної системи; можливості діяльного, активного вибору шляхів подальшого розвитку суспільства.

Коли ж йдеться не про ті чи інші аспекти динамічного буття людського суспільства, а про його загальнотеоретичне осмислення як цілісного процесу, котре здійснюється за загальними, об'єктив-

ними, внутрішньо притаманними йому закономірностями, на перший план висувається єдність діяльності та суспільних відносин.

Розуміння зв'язку суспільних відносин з діяльністю як процесу їх діалектичної взаємодії, у якому залежно від об'єктивних умов і задач суб'єкта пізнання і практичного перетворення соціальної реальності (примат може належати суспільним відносинам або діяльності та їхній єдності), – безумовно, необхідний і важливий ступінь автентичного осмислення суспільства як системи історично визначених дій, відносин і форм спілкування між людьми. Однак при всьому тому – це лише ступінь зазначеного осмислення. Обмежуватися констатацією того, що зв'язок діяльності та суспільних відносин має характер взаємодії явно не досить. Взятя як щось самодостатнє й непорушне далі взаємодія, за афористичною характеристикою гегелівської "Науки логіки", постає як спосіб порожній.

Взаємодія, відзначав Гегель, постає як взаємна причинність припущених субстанцій, що зумовлюють одна одну; кожна з них є щодо іншої водночас і активною, і пасивною субстанцією. Оскільки обидві, тим самим і активні, і пасивні, остільки будь-яку відмінність між ними цим уже знято; вона цілком прозора позірність (Schein); субстанції є субстанціями лише остільки, оскільки вони є тотожністю активного та пасивного. Сама взаємодія є внаслідок цього ще лише порожнім способом.

Попередньо можна, мабуть, виділити два основних, взаємодоповнюючих, зустрічних напрями подальшого, конкретнішого вивчення взаємодії суспільних відносин і діяльності, орієнтованого на виявлення сутнісних характеристик суспільства як системи дій, відносин і спілкування між людьми. Перше – виділення із всього розмаїття особливостей властивостей і якостей, притаманних, з одного боку, діяльності, з іншої – суспільним відносинам, саме тих специфічних рис, котрі зумовлюють можливість і необхідність глибинного зв'язку діяльності із суспільними відносинами. Друге – конкретніше рішення питання про ті форми, в яких уособлюється єдність суспільних відносин і діяльності в тих випадках, коли в центрі дослідницьких зусиль – не той чи інший зріз буття людей, а взяті як природно-історичні за характером перебігу процесу, що у своїй синергії становлять буття цілісних соціальних організмів.

Поєднуючи ці два протилежні, але разом з тим, такі, що передбачають і доповнюють один одного, підходи, отримуємо можливість послідовної конкретизації характеристик буття людського суспільства не тільки як цілісної, органічної, але і як внутрішньо диференційованої системи конкретно-історичних дій, відносин і форм спілкування між людьми.

При уважнішому розгляді виявляється, зокрема, некоректність трактування кореляції

“діяльність – суспільні відносини” як протиставлення суб’єктивного начала (діяльності) об’єктивному (суспільним відносинам). Уразливість такого підходу обумовлена перш за все односторонністю цієї інтерпретації діяльності, яку він пропонує. Діяльність – не часткова, локальна риса суспільної дійсності, а її загальна атрибутивна характеристика, спосіб буття соціального суб’єкта (від індивіда до соціуму). Тому спроба співставлення діяльності як початку ніби тільки суб’єктивного із суспільними відносинами як об’єктивною складовою частиною людського буття виявляється по суті помилковою. Хоча б тому, що діяльність по суті набагато місткіша і складніша й не може бути зведена до моменту суб’єктивності. Між тим у якості внутрішніх складових людського буття виступають і суб’єктивне, і об’єктивне. Не можна не відзначити, що тлумачення діяльності як суб’єктивного процесу на протигагу об’єктивності суспільних відносин не є чимось визначально неправильним. Помилковим воно стає, коли претендує на роль єдино правильного і такого, що вичерпує суть питання про характер зв’язку суспільних відносин і діяльності. Якщо ж з достатньою чіткістю визначити інтервал, значущість і роль цього підходу в контексті системного аналізу буття суспільства крізь призму співвідношення діяльності і суспільних відносин, то він постає не лише як прийнятний, але й як необхідний етап такого аналізу.

Багатомірність суспільних відносин і людської діяльності обумовлює можливість і потребу в різних рівнях вивчення діяльності і відносин, взятих у їхньому зв’язку. При цьому розгляді діяльність у якості суб’єктивного компоненту, на протигагу суспільним відносинам як компоненту об’єктивному, утворює лише перший рівень такого вивчення, що охоплює самий верхній, подієвий шар проблеми.

Як щось глибше відносно діяльності суспільні відносини виступають і на другому рівні дослідження, на якому здійснюється перехід від подієвого шару, від сфери суспільних явищ до сутності, так би мовити, першого порядку. Діяльність на цьому рівні не інтерпретується в якості способу існування суспільства, способу буття людини у світі, засобу переведення об’єктивних суспільних відносин із опредметненої форми в живу, процесуальну. Однак на цьому рівні діяльність постає вже не тільки як виявлення необхідних і об’єктивних, сутнісних суспільних відносин, але і як достатньо важливий сам по собі чинник суспільного життя, що не зводиться до характеристик суб’єктивного плану. Саме на цьому рівні діяльність і суспільні відносини розглядаються, по суті, у якості рівновеликих плечей одного й того ж важеля, що позначається зазвичай як їх єдність.

Саме тут вони трактуються як компоненти соціально-історичного буття, що постійно врівнова-

жують один одного. Діяльність при цьому характеризується через єдність суб’єктивного та об’єктивного як внутрішньо притаманних їй моментів, суспільні відносини – як суб’єктивні за носієм, але об’єктивні за природою. А тому – як основа діяльності, її об’єктивна детермінанта. Але на цьому рівні діяльність розглядається у якості детермінованої не тільки наявними об’єктивними суспільними відносинами, але й способом вираження цих відносин, їх перетворення і створення нових.

На ще глибшому, третьому рівні, ми приходимо до розуміння буття суспільства як природно-історичного процесу, який здійснюється в поступальному русі взаємо переходів “живої” і опредметненої діяльності людей. На цьому рівні виділяються, фіксуються й осмислюються ті характеристики людської діяльності, котрі не залежать від свідомості й волі її суб’єкта. У якості таких “кристалів” діяльності, які не залежать від волі і свідомості її суб’єкта, звичайно називають результати діяльності, передусім – продукти чуттєво-предметної, практично-перетворювальної діяльності, тобто праці. Дійсно, опредметнені результати характеризують об’єктивний бік діяльності. Але чи тільки вони? І чи досить обмежуватися у цьому випадку ними, як це робиться найчастіше? На наш погляд, ні. Якщо об’єктивність діяльності зводить лише до її продуктів, об’єктивованих і таких, що набули предметної форми створених працею людини речей, то теж виникає небезпека серйозної похибки. А саме – спокуса подати справу так, що об’єктивною є, буцімто, не сама діяльність, а лише речі, що набувають буття після її завершення, об’єктивні умови й відносини. Діяльність об’єктивна, і не лише за предметними результатами. Адже взяті у найглибшому вимірі, в якості об’єктивного начала виступають не тільки суспільні відносини (як передпосилки людської діяльності або її опредметнені результати), але і сам процес здійснення діяльності. В цьому сенсі й постає цілком слушною відома теза, за якою природа і діяльність людини є двома формами *об’єктивного* процесу.

Цей найглибинніший рівень утворює своєрідне середостіння діяльності і суспільних відносин. Тут діяльність урівнюється у правах із суспільними відносинами, оскільки постає в якості такого ж об’єктивного формування, як і вони. Більше того. На цьому рівні діяльність осягається у її глибинному, категоріальному, визначенні – в якості об’єктивного глобального процесу, що діалектично пов’язаний із природою і сумірний з нею за масштабами. Суспільні ж відносини виступають тут предикатом щодо діяльності як логічного суб’єкта, що має й інші предикати. Отже, суспільні відносини є, у даному контексті, “лише” однією з характеристик діяльності. Але найбільш важливих, сутнісних характеристик, що дозволяють зрозуміти

своєрідність людської діяльності як однієї з двох поряд з природою форм об'єктивного процесу.

З позицій соціальної філософії, тобто в аспекті вивчення фундаментальних взаємозв'язків суспільних відносин і діяльності не на подієвому, а на їх сутнісному, глибинному рівні, суспільні відносини набувають перш за все статусу внутрішньої, іманентної суспільної форми людської діяльності, структури останньої. Відповідно, сукупність виробничих відносин складає економічну структуру буття суспільства; сукупність соціальних відносин – його соціальну структуру; сукупність відносин політичних – структуру політичну; і, нарешті, сукупність духовних відносин – структуру духовної сфери суспільного буття людей.

Якраз завдяки цим обставинам ми маємо підстави характеризувати буття суспільства як систему історично визначених відносин між людьми. Але слід застерегти – суспільство розглядається в даному разі не на емпіричному, або онтичному, як сказав би Хайдеггер, рівні, тобто у вигляді подій, що хаотично зіштовхуються, нагромаджуються і переплітаються одна з одною. А на рівні глибшому, онтологічному, де здійснюється проникнення в сутність цих подій і явищ, фіксуються й осмислюються необхідні, зумовлені корінними потребами й інтересами людей закономірні соціальні зв'язки. На цьому рівні питання про примат суспільних відносин і діяльності взагалі втрачає сенс, або вони утворюють діалектичну тотожність, не постаючи як абстрактне "одне й те ж", оскільки суспільні відносини виступають предикатом самої діяльності. Але таким предикатом, який складає "каркас", "скелет" діяльності, її своєрідний генотип. Тому говорити про примат діяльності стосовно до суспільних відносин у цьому випадку стільки ж мало резону, скільки й про примат суспільних відносин щодо діяльності. Діяльність і суспільні відносини тут зумовлюють одне одного, знаходяться в стані так званої рефлексивної кореляції, тобто такої, що передбачає рефлексію, взаємодоповнення та взаємодображення її сторін.

Розробка цього аспекту взаємодії суспільних відносин і діяльності, на жаль, тільки починається. Частіше ж справа, у кращому випадку, обмежується констатацією єдності діяльності й суспільних відносин як дійсного вихідного "першоначала" – і системи реального суспільного буття, і (в категоріальній формі) системи відображення цього буття в логіці понять соціальної філософії.

У певному сенсі ця єдність дійсно є таким "першоначалом". Однак правильне розуміння цієї обставини потребує урахування кількох вельми важливих моментів. Виокремимо два з них, які, на нашу думку, є ключовими.

По-перше, розглядаючи єдність суспільних відносин і діяльності в ролі "першоначала", навряд

можна трактувати цю єдність як найпростішу, "елементарну клітинку" суспільного життя. Перш за все тому, що в фундаментальних науках, що репрезентують вищі рівні теоретичного узагальнення, зокрема в філософії, взагалі неможливо будувати теоретичну систему на основі емпірично визначеної найпростішої "першоклітинки", з якої дедукувалися б всі категорії соціальної філософії. А спроби подібної інтерпретації мають місце.

Діяльність і суспільні відносини – це два моменти, що взаємодоповнюють один одного, суперечливі єдність яких тільки і може пояснити буття суспільства, взяте в цілому. Свого часу єдність діяльності та суспільних відносин трактувалася як "елементарна клітинка", з якої може бути виведена система категорій соціальної філософії, що описує системність буття суспільства загалом. На сьогодні подібні уявлення цілком доречно розглядаються як вельми наївні. Не кажучи вже про некоректність устремління дедукувати категоріальну систему соціальної філософії з якоїсь "елементарної клітинки", узяті самої по собі, відкритим у цьому разі залишалося й ще одне питання. А саме – про те, чи зводиться єдність суспільних відносин і діяльності до подібного роду "елементарної клітинки". Та й у самому бутті суспільства єдність суспільних відносин і діяльності не утворює елементарної, емпіричної даності, представленої на поверхні суспільного життя, на її зовнішньому, подієвому, доступному безпосередньому спостереженні рівні в адекватному вигляді.

Крім того, залишилася нерозкритою необхідність чіткіше визначити об'єктивний зміст терміну "єдність суспільних відносин і діяльності". При цьому не досить обмежуватися (а це, як правило, відбувалося) твердженням про те, що ніби в реальному суспільному бутті не існує суспільних відносин самих по собі, з одного боку, і діяльності – з другого, тут, мовляв, має місце їх єдність. Вся справа у тому, що в бутті суспільства єдність суспільних відносин і діяльності теж не існує окремо, у гіпостазованій формі якогось відокремленого соціального об'єкта. Тому констатація єдності суспільних відносин не вирішує, а знову ж таки ставить у конкретнішій формі питання про особливості їх зв'язку. Адже якщо єдність суспільних відносин і діяльності не фіксується у формі наявного буття, то зовсім закономірно виникає питання: як все ж ця єдність виявляється?

Своєрідність проблемної ситуації, що тут складається, полягає у тому, що єдність суспільних відносин і діяльності при поглибленому вивченні сама теж постає, говорячи мовою логіки, не як суб'єкт, а як предикат, не як існування, а як визначення існування. Тому конкретніше трактування цієї єдності потребує в першу чергу вказівок на той реальний суб'єкт, визначенням характеристич-

кою) якого є єдність діяльності і суспільних відносин. Таким суб'єктом, і це розумів уже Маркс, якраз і виступає суспільство як цілісна система. Як взагалі в усякій історичній, соціальній науці, писав він, при розгляді поступального руху економічних категорій треба завжди мати на увазі, що як у дійсності, так і в голові суб'єкт – тут у нас сучасне буржуазне суспільство – є щось дане і що тому категорії виражають форми існуючого буття, визначення існування, часто тільки окремі сторони цього певного суспільства, цього суб'єкта”.

Єдність суспільних відносин і діяльності в певному зрізі й справді характеризують “першоначала” суспільного буття людей на тому чи іншому етапі історичного розвитку. Але в якості такого “першоначала” виступає не елементарна, найпростіша клітинка, а певний цілісний макроіндивід всесвітнього соціально-історичного процесу – конкретне суспільство, локальна історична культура, цивілізація, суспільно-економічна формація тощо. Тобто – певна органічна соціальна система, котра модифікує згідно зі своїми конкретно-історичними особливостями ті форми діяльності людей, суспільні відносини, та й їх зв'язок, які існували в межах попередньої соціальної системи. Так, за Марксом, якщо в закінченій буржуазній системі кожне економічне відношення передбачає інше в буржуазно-економічній формі і таким чином кожне установлене є разом з тим і передумова, то це має місце в будь-якій органічній системі. Сама ця органічна

система як сукупне ціле має свої передумови, і її розвиток у напрямі цілісності полягає саме у тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього ще відсутні в неї органи.

Звісно, суспільні відносини, діяльність та їх єдність не можна розглядати лише як підлеглі, похідні характеристики певного соціального організму. Діяльність і суспільні відносини утворюють складний ієрархічний ряд форм взаємозв'язку, найбільш загальні з яких в “прокрустове ложе” однієї цивілізації, культури чи формації можуть не влягтися. Це відбувається саме в тому випадку, коли діяльність рівнобіжно з природою розглядається як одна з форм об'єктивного процесу, а суспільні відносини – як внутрішні форми цього процесу. У цьому випадку основні соціальні та історичні типи єдності діяльності і суспільних відносин постають як вихідні базисні характеристики відповідних суспільств, цивілізацій, формацій, культур тощо.

Висвітлене вище становить позитивний внесок розглянутих нами вчень в формування автентичного соціально-філософського розуміння суспільства як системи. Звісно, означення, зокрема марксистське, про що сьогодні охоче й багато пишуть, припускалися й перебільшень, а то й хиб. Однак фіксація останніх – справа хоч і нескладна, але непродуктивна. Робота набагато важча, проте конструктивніша – виявити той внесок, завдяки котрому згадані концепції й сьогодні належать до важливих версій системного аналізу суспільства.

УДК 101

ДИМИТРОВА Л. М. – д. філос. наук

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРІОСОФСЬКОЇ ПАРАДИГМИ

Прагнення зрозуміти, раціонально осягнути сучасні історичні процеси, причини і наслідки соціальних катаклізмів, що набувають нині глобального характеру, зрозуміти їх не на рівні догматичних стереотипів і міфологізованих схем та архетипів, а на рівні наукової рефлексії, є характерною ознакою сучасних інтелектуальних пошуків.

Відмова від спрощеного сприйняття історичних феноменів та явищ передумовлює поглиблений аналіз суспільно – історичного життя. В руслі пізнавального процесу до кола досліджень включаються багатоманітні аспекти історичного буття людства, взяті як в ракурсі ретроспективи, так і аналізу реалій сьогодення, а також в плані ймовірної, гіпотетичної перспективи.

Окрім того, провадиться аналіз часово – просторових /хронотопних/, параметрів феномену історичного руху від найдавніших цивілізацій до сучасності, і через них – в майбутнє.

Сучасний рівень суспільно-історичного дослідження являє собою комплекс наукових методик, як запозичених з найрізноманітніших наукових дисциплін, так і напрацьований в результаті тривалих пошуків категоріальний апарат в царині власне історіософських пошуків.

Особливого підходу вимагає проблема філософської інтерпретації історичного буття людства, що викристалізувалася в процесі багатовікового існування історіософської парадигми як в системі філософських наук як їх специфічне “відгалуження”, так і в системі науки взагалі.

Картина оточуючого світу потребує перманентного уточнення, і в цьому сенсі історіософія посідає особливе місце: на сучасному рівні синкретичний характер цієї парадигми детермінується не тільки і не стільки суто філософськими гносеологічними імперативами і засобами, а, перш за все, вимогами природничо-наукового обґрунтування, евристичної та аксіологічної спрямованості.

Синкретичність історіософської парадигми в загальному русі наукового пошуку відображає, безпосередньо та опосередковано, всі риси сучасної науки як такої. Ця теза, звичайно, не може знівелювати специфічного характеру філософського підходу до проблем історії, не заперечує наявності власне історіософського наукового інструментарію, за допомогою якого тільки й стає можливим плідний та адекватний реаліям історичного буття процес їх філософського осмислення.

Отже, йдеться про методологічну конкретику, яка в загальнонауковому плані набуває традиційно усталених форм, а саме, комплексу методологічних засобів і прийомів, параметрів часово-просторової орієнтації та кваліфікаційного категоріального апарату.

На наш погляд, такий методологічний апарат, який складався протягом століть, на нинішній час є об'єктивно присутній в наявності в історіософській парадигмі, і процес його формування постійно триває. Якщо предмет історіософських пошуків окреслився ще за доби Античності і умовно може бути сформульований як проблема мети, напряму та характеру історичного процесу, то відносно конкретної наповненості його методологічних засад, стан розвитку наукового знання перманентно вносить корективи в зміст методологічного апарату історіософської парадигми.

До цього процесу постійно підключаються нові галузі знання, що, звичайно, збагачує загальну картину історичного буття, але, водночас, і ускладнює її сприйняття через утворення своєрідної "мозаїчності" в єдиному цілому.

Сучасна філософія історії звертається до узагальнюючих методик, які, не ігноруючи всі нюанси багатогранної реальності, сприяють адекватності відображального процесу реаліям життя.

Такими головними методологічними засадами історіософської парадигми в сучасній науковій ситуації стали системологія, методика темпорального аналізу, явлена в єдності синхронії і діахронії та сукупність понять і категорій, які мають різний рівень універсальності /таких, як культура, цивілізація, етнос, етнопсихологія, хронотоп, ландшафт, лінійність та нелінійність характеру розвитку, флуктуації, фази тощо/.

Це переконливо свідчить на користь того, що історіософська парадигма наприкінці двадцятого століття набула характеристик науково обгрунтованого, антропоцентрично спрямованого, методологічно розвиненого знання про внутрішні і зовнішні імпульси історичного процесу, про його суб'єкт – людські спільноти, людей і людство в цілому.

Проблема історичної самоідентифікації людства існує з давніх давен, і, мабуть, було б справедливим зазначити, що і в часі, і в просторі її

границі співпадають з ареалом розповсюдження виду "homo sapiens". Щоправда, в межах кожної епохи ця проблема наповнена кожного разу новим змістом, відповідаючи сучасному епосі рівню розвою науки. Але як саму по собі, філософсько – історичну рефлексію з повними підставами можна віднести до розряду "вічних запитань"

Розуміння структури та будови історичного часу та місця людини в ньому, "осягнення" /термін А.Тойнбі/, руху історії життєво необхідне і важливе для кожного суспільства. Самопізнання та самоідентифікація є процесом взагалі дуже складним і суперечливим, і тим він стає складнішим, чим вищим є рівень розвитку суспільства.

Такий парадокс в наш час не видається вже надто недоречним. Адже сучасний рівень науки, що переживає нині етап постнекласичного розвитку, наносить руйнівний удар по усталених уявленнях про структуру світобудови, певною мірою розвінчує визнані авторитети як в негуманітарних, так і в гуманітарних царинах знання, докорінно змінює картину світу.

Особливо актуальною ця теза виглядає стосовно такої сфери реальності, як історичне буття людства. Останнім часом вона все більше набуває статусу синтетичної, синергетичної картини під умовною назвою "біосоціогенез". Тому визначення умов та закономірностей структурування, конструювання та удосконалення суспільних ідей, інститутів та відносин, які не нівечать і не обмежують природно-соціальної сутності людини – то не абстрактне побажання філантропів, далеких від реалій життя.

В цьому контексті закономірно виникає питання: чи ж можна говорити про сенс людського існування як в індивідуальному, так і в колективному вимірах, і, якщо сенс існує, то в чому він полягає?

Звичайно, можна було б згадати вислів Гьоте про те, що сенс життя – в самому житті. Але таке глибоке і навіть універсальне пояснення, задовольняючи потребу лаконічно і вичерпно характеризувати тотальність, навряд чи достатнє та вичерпне для дійсно філософської рефлексії. Історичне буття в цьому плані потребує іншого підходу, а саме, пошуків єдиної системи категорій і понять, за допомогою яких глибинні процеси в часово-просторовому вимірі людського існування, що називається історією, можуть бути визначені і осмислені в ході їх пізнання. Таке "надзавдання", попри свою ілюзорну теоретичність, несе в собі великий прагматичний заряд, адже нині йдеться вже не стільки про ідейні непорозуміння між різними філософськими школами та напрямками, про які сказано, що вони гірше уживаються між собою, ніж павуки і хижачки /Шопенгауер/, а про збереження людства в цілому.

Не підлягає сумніву, що нинішній час є кризовим в глобальному масштабі. Щоправда, варто пригадати також і те, що в історії не буває легких часів, всі часи важкі по-своєму. Але останні десятиліття все частіше нагадують картини Апокаліпсису не тільки на рівні суспільних настроїв, які все більше набувають есхатологічного забарвлення, а й згідно прогнозів вчених різних країн, зокрема, Римського клубу.

Тому не викликає подиву той факт, що нинішні часи проходять під знаком “історіософського ренесансу”, адже найбільш популярні і знамениті мислителі нашого століття, “володарі дум” так чи інакше постійно зверталися до філософського осмислення історичних реалій, для того, щоб через призму миколого зрозуміти сьогодення, а через нього – прогнозувати майбутнє, його перспективи і суперечності.

Абсурдність людського буття в двадцятому та на початку нинішнього століть, яка виявилася в небаченому злеті науки і техніки, з одного боку, і в найжорстокішому тотальному винищенні людства в світових і локальних війнах, мимоволі повертає до фундаментальних узагальнень та пошуків причин наявного стану речей.

Отже, звернення до інтелектуальних першоджерел, до філософської мудрості, яка накопичена протягом багатьох століть – це не просто акт гносеологічної інтенціональності, не просто функція пізнавальної діяльності, що керується моментом наукового інтересу та життєвої цікавості. Це, на нашу думку, суто прагматичний підхід до історичного буття, який реалізує праксіологічну функцію філософського пізнання.

Це – засіб подолання історичної обмеженості, самовпевненості і антиісторичної самовдоволеності, яка, і тут не можна не погодитися з Кисселем, “...не помічає... того, як багато надійних істин поховано в старих книгах, істин, в світлі яких втрачають свій фальшивий блиск деякі скороспілі нароби сьогодення. Звичайно, старі істини не містять в собі готових рецептів, як ними користуватися сучасному суспільству. Але в цьому заключається свідомо історична творчість, щоб знайти унікальну для кожного періоду форму модифікації минулого досвіду, що задовольняє новим умовам” /1/.

Кожна, за винятком філософії, наука фіксує і відображає певний фрагмент реальності, її окрему сторону. Загальна ж картина світу формується виключно в результаті синтезу даних різних наук про світ.

Особливе місце в системі сучасного наукового знання належить комплексу наук, що представляють собою філософські засади загальної сфери пізнавального процесу. Філософський базис науки по своїй структурі є гетерогенним, він не тільки

забезпечує обґрунтування наукових ідеалів і норм, але й вносить нові знання як елемент культури. Крім того, він несе евристичне навантаження, моделюючи алгоритми не тільки подальшого розвитку людства, а й пізнавального процесу як такого. В такій ситуації актуалізується питання: чим же зараз являється філософія історії? Які функції вона виконує в сучасній інтелектуальній та політичній ситуації, яким нині є її статус? Чи й тепер вона залишилась фундаментальною світоглядною парадигмою, чи в нових умовах вона задовольняє вимогам, які пред’являються науці нині?

Як на нас, філософія історії в сучасному розумінні слова – це явище, породжене якісно новим типом цивілізації, що виникла в європейському регіоні. І, хоча відлік начал філософського тлумачення історії ведеться ще з часів Античності, попри всі закладені інтенції історіософського підходу в пам’ятках давнини, вони не стали чимось концептуальним в цій проблематиці.

Як зауважив М.О.Бердяєв, “визнання смислу історії є справою іудаїзму та християнства, а не грецької філософії... Філософія історії пов’язана з проблемою часу. Ми живемо в занепадому часі, розірваному на минуле, сучасне і майбутнє... Смісл історії осягається через традицію, яка являє собою творчий зв’язок між минулим і майбутнім /2/.

Дослідження каузальних зв’язків історичної реальності в контексті сьогоденних реалій вже перестало бути справою натхнення, інтуїтивного “прозріння” а чи то абстрактних розмислів. До цього процесу все більше долучаються атрибутивні засоби сучасної науки. Саме і лише вони в комплексній взаємодії і в спроможності створити цілісну картину світу.

В руслі таких завдань лежить і проблема деміфологізації філософської інтерпретації історичного буття. Традиційно склалася ситуація, згідно з якою історіософська парадигма тяжіє до статусу герменевтики в питаннях знаходження деякого містичного сенсу в феноменах історії. Певна “міфічність” історіософії – це спадок ще з античних часів, що був відроджений Дж.Віко на початку вісімнадцятого століття.

Саме історіософські пошуки Дж.Віко багато в чому визначили зміфологізованість подальших історіософських уявлень. Звичне і розповсюджене значення слова “міф” вже в самому собі несе подвійне навантаження. З одного боку, це – пояснення незрозумілого, таємничого, що оточує людину. З іншого ж – в міфі відобразилися відгуки історичних подій і реальних фактів /Фіхте/.

Але двадцяте століття внесло корективи до традиційного тлумачення поняття “міф”, заклало в це поняття новий зміст: “...інтелектуальна конструкція вводиться в обіг як робочий інструмент для вирішення чергового завдання...але

потім...набуває самостійного життя міфа, часом цікавого і навіть необхідного в загальному культурному процесі /поки діють поруч інші міфи, і, головне, не засинають зовсім розум і совість/, але часто зловісного, лякаючого, сіючого розбрат" /3/.

Виникає поняття спонтанного і неспонтанного міфа, коли міфологеми утворюються свідомо, і цілі, які при цьому переслідуються, часто далекі від шляхетності, скорше, навпаки. Людина в нових міфологічних конструкціях набуває статусу "гвинтика", засобу досягнення чийось вузькоогоїстичних цілей.

Це помітив і Л.Гумільов: "Доктрина стає не наслідком, а причиною життя... Будучи відрізаною від духовного зв'язку з народом, вона дивиться на нього як на матеріал, а на його обробку – як на технічну проблему. Це виявлене в символі масонського руху – в образі побудови храму, де люди суть каміння, що докладається одне до одного згідно креслень архітекторів" /4/.

Тому вчений мав рацію, проводячи паралелі між впровадженням Робесп'єром культом Вищої Істоти та культом Божества, якому вклонявся Гітлер: це міфологеми одного порядку, "химери розуму", в побудові яких задіяне не звичне протиставлення атеїзму і теїзму, що по своїй природі не є конструктивним, а прагнення маніпулювати свідомістю народу, перетворивши його на сліпе знаряддя своїх амбіцій.

В такому контексті може йтись вже не про міфологію взагалі, а про політичну міфологію, що являє собою особливим чином відображену політичну реальність. Політична міфологія – це сукупність методів маніпуляції суспільною свідомістю з боку державних та суспільних інститутів, в яких політичний, ідеологічний момент абсолютизований. Тому шлях подолання тоталітаризму адекватний шляхові деміфологізації як історичного процесу взагалі, так і місця і ролі людини в ньому.

Багатьох лякає, що міфи – і старі, й нові, – з часом розвінчуються. Це здається кінцем світу: йдуть в небуття застигли ідеологеми, зникає ореол харизматичної величі з історичних діячів, які свого часу були взірцем "неперевершених" в своїй "мудрості" і "непогіршимої".

Певна частина суспільства в такій ситуації схильна впадати в паніку, в розгубленість, неначе земля пливе з-під ніг. Але подібне явище є цілком природним процесом, і навіть мінімальної історичної рефлексії буває достатньо для того, щоб зрозуміти, що в історії таке трапляється дуже часто.

Ще з давніх часів людство розвінчувало своїх ідолів. І, якщо воно на місце старих божеств не зводить нових, то це може свідчити лише про високий рівень цивілізованості і культури народу, про його мудрість.

Філософія часто сама створює міфи. Але така "провина" філософії може бути врівноважена тим, що вона ж сама і розвіює ці міфи, керуючись при цьому головним філософським принципом: піддавай все сумніву.

Техногенна цивілізація поступово змінює ціннісні орієнтації в сучасному світі. Це є наслідком цілої низки глобальних проблем, що до краю загострилися в останні десятиліття. По-перше, головна з них – це проблема виживання людства в ядерну добу, відвернення масового самогубства. Така проблема стала головним ціннісним орієнтиром, в світлі якого програми перебудови і організації суспільного життя набувають нового змісту.

По-друге, оцінка місця людини в системі космічно-природних зв'язків також потребує корегування в новій екологічній ситуації. Природа "жорстоко мстить" за насильство над нею техногенної цивілізації, загрожуючи небезпечною загибелі біосфери, що покладе край існуванню людства.

По-третє, прискорення соціального розвитку нині вкрай загострило проблему відчуження людини від нею ж породжених соціальних структур. Ускладнення людських взаємовідносин та розширення комунікативних зв'язків веде до збільшення тиску на людську психіку, до маніпуляції свідомістю, дегуманізації людських відносин.

В цих умовах формується проблема нового типу наукового знання, що, позбавлене "ідолів" / в беконівському розумінні / та ідеологічних забобонів, не тільки адекватно визначить ситуацію, що склалася протягом останніх десятиліть, але й буде спроможна виконати прогностичну функцію, вказавши шляхи виходу з "глухого кута" сучасної цивілізації.

Особливої ваги в цьому контексті набуває історіософська парадигма. В системі наукового пізнання посідає певне місце, яке визначається не тільки її специфікою, а й специфікою сучасного стану науки взагалі.

Нинішня наука складається з різних галузей знання, що взаємопов'язані між собою, але при тому мають певну самостійність. З позицій загальної теорії систем сучасна наука може розглядатися як єдина складна система, що постійно розвивається, в структуру якої входять підсистеми, які втілюють різні галузі знання.

Для науки визначальним фактором являється її базис, тобто засади, на які вона опирається. Це ідеали і норми дослідження, закони, принципи, наукова картина світу та філософські основи. В цьому аспекті систему ідеалів і норм можна розглядати як методологічний алгоритм, зміст якого детермінований соціокультурними факторами, світоглядними елементами, з одного боку, та характером досліджуваних об'єктів, з іншого.

Наукова картина світу складається в результаті синтезу знань, що формуються в різних науках, як природничих, так і гуманітарних. Формування онтологічних постулатів науки, включення наукового знання в систему культури забезпечує третій компонент базису науки, який по своїй суті являється її філософською основою, що здійснює особливу місію. Вона немов би поєднує перші два фактори, трансформуючи дискретні відомості про оточуючий світ в єдине системне ціле. Розвиток філософських основ являється необхідною умовою для експансії науки на нові предметні галузі.

Ще одна суттєва риса сучасної науки - це "розмивання" границь між окремими її галузями. Дисциплінарна організація наукових галузей піддається все більшим трансформаціям: поряд з

дисциплінарними дослідженнями все вагомніше виступають міждисциплінарні, проблемно орієнтовані пошуки, об'єктом яких стають унікальні системи, що здатні до самоорганізації та саморозвитку, і це нам видається вкрай важливим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кисель М.А. Принципы 1789 года // "Вопросы философии", 1989. - №10. - с. 89.
2. Бердяев Н.А. Мое философское мировоззрение // "Философские науки", 1990. - №6. - с. 87-88.
3. Немзер А. Страсть к разрывам // "Новый мир", 1992 - №4. - с. 226.
4. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь - М.: 1992. - с. 168.
5. Загороднюк В. Класична раціональність і постнекласична наука // "Генеза", 1/3/ 1995. - с. 23-33.

УДК 37.014.3

БУЛАВЧИК І. В.

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства та держави.

Сферу освітньої діяльності можна характеризувати як:

- особливу і неповторну галузь трудової зайнятості (більше третини працездатного населення держави);
- вагомий чинник модернізації суспільства, розвитку культури, зміцнення авторитету держави на міжнародній арені.
- спосіб життя людей, які прагнуть розуміти світ і своє місце в ньому, які рухаються у майбутнє, бажають жити і творити матеріальні і духовні цінності, виховувати дітей і розвивати культуру.
- основу розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запоруку майбутнього України.

Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності України на міжнародній арені. Освіта і наука найголовніша умова утвердження нашої держави на світовому ринку високих технологій. Це все те, що створює особистість, що робить людину Людиною.

З огляду на важливість становлення освітніх процесів в Україні багато дослідників торкалися цих проблем у своїх працях (Кремень В.Г. – проблеми модернізації, реформування освіти, концептуальні проблеми, шляхи розвитку галузі, здобутки, стан освіти за роки незалежності держави; Уса-

тенко Т.В. – спроба формування системи власне української освіти; Астахова В.І. – концептуальні засади модернізації системи освіти та становлення приватних загальноосвітніх шкіл в Україні). В колективній монографії, під редакцією В.Литвина, розглядаються питання становлення нової системи освіти; ідеології формування правового поля в освітянській галузі тощо.

Внутрішні і зовнішні пріоритети освітянської реформи, законотворення обумовлюють питання щодо загальної ідеології цього процесу. На сьогоднішній день воно все ще залишається відкритим. Тому доцільно продовжувати працювати над проблемою реформування освіти в нашій державі.

Метою даного дослідження виступає визначення правової основи проведення реформи та аналіз основних напрямів реформування загальної середньої освіти.

Освіта, як відомо, система консервативна. Тому нововведення в ній потрібно робити поступово та продумано. Сьогоднішнє суспільство розвивається бурхливими темпами, освітянська галузь перебуває у стані постійної еволюції. Майже кожного року в освіті з'являється щось нове, модернове - тести, методики оцінювання знань, навчальні предмети, перегляд термінів навчання тощо.

За роки незалежності на основі Конституції України в державі визначено нові пріоритети розвитку освіти. Формування правового поля освіти – одне з найбільш актуальних завдань функціонування, розвитку та реформування цієї галузі в трансформаційний період, який переживає нині українське суспільство.

В межах колишнього Радянського Союзу Україна не мала свого власного правового освітнього поля. Та нормативно-правова база, яка регулювала питання освіти, відтворювала загальну ідеологію законодавства колишнього СРСР. Найбільшою вадою цих законів була їх денациональна, а скоріше за все – антинаціональна спрямованість.

Законодавство Радянського Союзу, а зокрема освітянська нормативно-правова база, була сформована ще в 60-70 роках. Зрозуміло, що ці закони на початку 90-х років не відповідали вимогам часу. Останнє десятиріччя показало, що керуватись старими законами освітянська галузь більше не може. Потреба у формуванні власного нормативно-правового поля системи освіти стала більш ніж очевидною.

Основні напрями реформування освіти, яка базується на принципах доступності для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівності умов кожної дитини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку і пріоритетності та демократизації; гуманітаризації та гуманізації; національної спрямованості освіти; відкритості і безперервності; нероздільності навчання і виховання; багатокладності та варіантності; органічного поєднання з національною історією і народними традиціями; орієнтації на світовий ринок; незалежності освіти від політичних партій, громадських та релігійних організацій; поєднання державою управління і громадського самоврядування, переведення її на демократичні національні засади.

Завдання, які стоять перед владою в галузі загальної середньої освіти, можна сформулювати таким чином:

- реформування загальної середньої освіти на національних засадах з урахуванням регіональних особливостей і передового світового досвіду, досягнення соціально-необхідного рівня загальноосвітньої підготовки в обсязі державного компонента освіти;
- органічне поєднання навчання і виховання з метою забезпечення розумового, морального, художньо-естетичного, правового, патріотичного, екологічного, трудового та фізичного розвитку дитини, формування здорового способу життя;
- удосконалення та розвиток мережі загальноосвітніх закладів різних спрямувань, форм власності, забезпечення їх законодавчо-правового захисту;
- створення оптимальних організаційно-педагогічних, науково-методичних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних умов функціонування загальноосвітніх навчально-виховних закладів.

Пріоритетними напрямами реформування загальної середньої освіти можна вважати такі:

- реформування змісту загальної середньої освіти, встановлення раціонального співвідношення між його гуманітарними та природничо-математичними складовими, відповідне науково-педагогічне, методичне та інформаційне забезпечення; широке впровадження досягнень науки і культури, нових технологій навчання;
- запровадження системи варіантного навчання і виховання відповідно до особистих потреб і здібностей учнів;
- вироблення та запровадження нових організаційно-педагогічних принципів діяльності навчально-виховних закладів;
- розвиток системи загальноосвітніх навчальних закладів нового покоління;
- удосконалення сільської школи як важливої умови соціально-культурного розвитку села та збереження традицій українського народу;
- розвиток загальноосвітніх навчально-виховних закладів, у яких навчаються діти національних меншин і приведення їх мережі у відповідність з національним складом регіонів України;
- вдосконалення освіти дітей з вадами психофізичного розвитку у системі закладів суспільного виховання, забезпечення їх повноцінної життєдіяльності, соціального захисту, умов для максимальної психологічної та соціально-трудова реабілітації.

Правовою основою проведення реформи загальної середньої освіти є прийняття ряду законів, постанов, наказів. Основою реформування освітньої галузі стали закони України "Про освіту" від 23 травня 1991 року та "Про загальну середню освіту" від 13 травня 1999 року.

Якщо говорити про вище зазначений закон, то він має загальний характер охоплює всі сфери освітньої діяльності, чітко визначає мету освіти та основні принципи (ст. 6), сформовано завдання законодавства України про освіту (ст. 2). Ряд статей присвячено безпосередньо загальній середній освіті (ст. 35-37).

Більш детально, повно зміст загальної середньої освіти розкрито в законі України "Про загальну середню освіту". Цей закон складається з 11 розділів. В даному законі чітко сформульовано завдання загальної середньої освіти (ст. 5). Мова в середній школі визначається відповідно до Конституції і Закону "Про мови і Українській РСР".

В законі "Про загальну середню освіту" дозволяється створювати приватні заклади. Заклад приватної форми власності здійснює свою діяльність за наявності ліцензії і має статус державного загальноосвітнього навчального закладу (ст. 8, 10).

Заклад (на приватній основі) створюється на основі рішення засновника (власника) у порядку встановленому законодавством України.

Дана характеристика ступеневості навчального процесу. Мається на увазі середня загальноосвітня школа 3-х ступенів (ст. 9):

1. Початкова школа (термін навчання 4 роки) – забезпечує початкову загальну освіту;
2. Основна школа (термін навчання 5 років) – забезпечує базову загальну середню освіту;
3. Старша школа (термін навчання 3 роки) – забезпечує повну загальну середню освіту.

Для розвитку здібностей, обдарувань, талантів дітей створюються профільні класи (з поглибленим вивченням окремих предметів або початкової допрофесійної підготовки).

Що стосується фінансування, то звичайно ситуація значно поліпшилась порівняно з попередніми роками. Школа, яка має статус державної, знаходиться на бюджетному утриманні. Кожного року певна сума з бюджету виділяється на розвиток загальної середньої освіти. Наприклад, це виплата заробітної плати вчителям, комп'ютеризація шкіл, харчування дітей, капітальний ремонт та будівництво нових приміщень навчальних закладів, забезпечення всім необхідним дітей сиріт тощо. Але все таки фінансування на сьогодні залишає бажати крапцю.

Довгий відрізок часу виникало питання "скільки потрібно навчатися?" Світова практика розвитку освіти засвідчує зниження віку дітей, які залучаються до системного навчання. Спостерігається тенденція збільшення тривалості навчання. Україна пішла шляхом багатьох європейських держав і збільшила термін навчання до дванадцяти років. Такий перехід було затверджено постановою Кабінету Міністрів "Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12 річний термін навчання" від 16 листопада 2000 року. Ряд спеціалістів вважають перехід України до дванадцятирічної середньої загальної освіти покликаний не допустити відставання нашого суспільства від європейського та забезпечує прорив до якісно нової освіти. Але наголошують, що даний перехід вимагає оновлення змісту і методик навчання.

Ще однією зміною в системі загальної середньої освіти є система оцінювання. Якщо раніше існувала п'ятибальна система, то у 2000-2001 навчальному році була введена дванадцятибальна система оцінювання. З її введенням, на думку фахівців в галузі освіти, вчителі більш об'єктивно стали оцінювати знання учнів. До позитивних зрушень ми можемо віднести право випускників школи самостійно обирати предмети для складання іспитів. Такий крок можна вважати кроком до утвердження в майбутньому профільної старшої школи. Але дані зміни в суспільстві сприймаються неоднозначно.

Для професійного росту вчителів було створено систему підготовки та підвищення кваліфікації. З цією метою було створено інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки та вдосконалення вчителів (ст. 48).

Якими ж є шляхи реформування загальної середньої освіти? Насамперед, це визначення державних стандартів усіх рівнів загальної середньої освіти; визначення змісту загальноосвітньої підготовки та відповідних базових дисциплін; співпраця загальноосвітніх навчальних закладів із вищими навчальними закладами; розвиток загальноосвітніх навчально-виховних закладів, заснованих на різних формах власності, а також це державна атестація та акредитація загальноосвітніх закладів усіх типів, незалежно від форм власності; це впровадження нових навчальних планів і програм, підручників, це пріоритетне фінансування, кадрове та матеріально-технічне забезпечення школи тощо.

Зроблені вагомими кроки по входженню української освіти в європейський і світовий освітній простір. Приведені у відповідність із міжнародними вимогами освітньо-кваліфікаційні рівні та ступеневість освіти, продовжується робота над державними стандартами, що наближає вітчизняну освіту до освітніх систем найбільш розвинених країн, укладені угоди про співпрацю з більш ніж 50 країнами світу.

Звичайно, що вводити щось нове дуже важко: передбачити, як нововведення буде діяти і як сприймуть його широкі верстви населення, не можливо. Але потрібно спробувати, що й було зроблено в системі освіти після отримання незалежності нашою державою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про освіту". Відомості Верховної Ради, 1991, № 34.
2. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття). - К., 1993.
3. Законодавчі акти України з питань освіти. - К., 2004.
4. Середня освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання. - К., 2005 р.
5. Науково-освітній потенціал нації. Погляд у ХХ ст. - В 3-х томах. - Т.3.
6. *Кремь В.Г.* Освіта і наука України. Шляхи модернізації. - К., 2003 р.
7. *Кремь В.Г.* Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події. - К., 2001 р.
8. *Усатенко Т.* Українська національна школа. - К., 2004 р.
9. *Астахова В. І.* Концептуальні засади модернізації системи освіти в Україні. - Харків, 2002 р.
10. *Астахова В. І.* І спокій нам не сниється... (із досвіду становлення загальноосвітніх шкіл в Україні). - Харків, 2001 р.

УДК 908

ПОШКУРЛАТ А. В. – ст. викладач

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Засоби масової інформації завжди давали людям не тільки можливість широкого спілкування, але й були носіями новин, дискусій, різних роздумів, проповідей тощо. Довгі роки радянської влади ця сфера суспільного життя була майже закрита для православної церкви. Світські засоби ЗМІ замовчували події релігійного життя, переймалися атеїстичної пропагандою і тому не могли вважатися джерелом інформації населення про діяльність Церкви.

Єдиним релігійним виданням в Україні був журнал "Православний вісник". Цей порівняно невеликий за обсягом журнал (до 1989 р. він виходив на 32 сторінках) повинен був відображати все розмаїття релігійного життя України. Згодом він став свідком "потепління" держави до Церкви, відродження Греко-Католицької Церкви в Західній Україні і протистояння з православними, своєрідна релігійна війна, яка фактично не закінчена і понині. Журнал став свідком і проголошення незалежності України, проголошення незалежності УПЦ і розколу Православ'я в Україні. Криза в країні, криза в Церкві спричинили до тимчасового припинення випуску цього стабільного видання. Але через деякий час журнал відновив свою діяльність.

Гортаючи сторінки "Православного вісника" за минулі роки, немов заглядаєш у дзеркало, що відображає минулу епоху. Деякі матеріали зараз можуть вражати своєю наївністю, деякі – сміливістю для свого часу. Але слід зазначити, що редакційна колегія журналу намагалася зробити його універсальним. Тут можна знайти: новини, у тому числі міжнародні, життя святих, проповіді, пастирські настанови, статті, біблійні тлумачення. Журнал стає своєрідним вихователем людей. У роки, коли духовна література не видавалася зовсім, у "Православному віснику" можна було знайти ті крихти, які могли побачити світ. Впродовж десятиліть це видання було візитною карткою православної України, а тепер воно може бути яскравим посібником для вивчення нової, але вже минулої історії УПЦ.

Після "потепління" ставлення держави до Церкви змінилось і ставлення світських ЗМІ. Вони стали висвітлювати події релігійного життя в Україні, надавати свої сторінки ієрархам Церкви, публікувати взяті у різних релігійних діячів інтерв'ю. Про зміст публікацій на релігійну тему свідчить регулярний моніторинг ЗМІ політологічним центром "Генеза" (Львів). Наведемо його дані за квітень-травень 1998 р.:

"Релігійні свята та традиції лишалися головною темою звернень українських засобів масової інформації до релігійної тематики кожна п'ята стаття була

присвячена саме цьому. Зв'язок релігії та культури був у центрі уваги авторів кожної восьмої статті з числа присвячених релігії; церква та влада, взаємодія релігійних і державних інституцій – кожної тринадцятої; міжцерковні конфлікти – кожної шістнадцятої; приблизно так само переймалися наші друковані ЗМІ питаннями української церковної історії та благодійницькою діяльністю релігійних організацій. Що ж стосується згадок у мас-медіа про найчисельніші церкви й релігійні організації України, то в загальноукраїнських ЗМІ найчастіше згадували Українську православну церкву в єдності з Московським патріархатом – 22% всіх статей, присвячених тій чи іншій конфесії..." Перше місце УПЦ зберігає і в регіональній пресі. Взагалі такі показники УПЦ не дивні, бо вона була і залишається найчисельнішою за кількістю парафій в усіх областях України, крім Галичини.

Причини уваги до світських ЗМІ не тільки через те, що вони дають інформацію про релігійне життя Церкви, а в їхньому значенні для розвитку суспільства. Це особливо підкреслюється у документі "Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви", який було прийнято на ювілейному Архієрейському соборі в Москві. 15-та глава документу присвячена питанню ставлення до світських ЗМІ.

Передусім зазначений документ, даючи високу оцінку ролі ЗМІ в сучасному світі, застерігає від пропаганди насильства, ворожнечі, ненависті, національної, соціальної і релігійної ворожнечі, а також гріховної експлуатації людських інстинктів. ЗМІ, які мають величезний вплив на загал, закликають на боротьбу зі злом, гріхом та пороком.

Співпрацю зі світськими ЗМІ документ пояснює просвітницькою, вчительською та суспільно-миротворницькою місією Церкви. Тому треба з повагою ставитись до світських ЗМІ з метою проведення пастирського та просвітницького служіння. Через це православні миряни можуть працювати у світських ЗМІ в ім'я поширення християнських ідеалів, але за публікацію матеріалів, що ведуть до розтління душ, мусять зазнавати канонічного переслідування.

Незважаючи на всю повагу до світської преси, УПЦ воліє створювати власні ЗМІ. Тим паче, що зараз в межах кожного з видів ЗМІ (друкованих, радіоелектронних, комп'ютерних), котрі мають свою специфіку, Церква – як через офіційні установи, так і через приватні ініціативи священнослужителів та мирян – має власні інформаційні засоби, що мають благословення Священноначалія.

Серед центральних органів, що видаються у Києві, слід відзначити, окрім вже згаданого журналу "Православний вісник", офіційний друкований орган УПЦ "Православну газету", періодичний часопис "Вісник прес-служби УПЦ", газету Свято-Кирилівської громади "Кирилиця".

Створені і створюються єпархіальні газети: "Подільські єпархіальні відомості", "Волинь Православна", "Дніпетровські Єпархіальні Відомості", "Запорожжє православне", "Світло Православ'я" (Львів), "Голос Православ'я" (Миколаїв), "Полтавський православний вісник", "Харьковские епархиальные ведомости" та ін. Немає такої єпархії, де б не було видання, де висвітлюється єпархіальне життя. Всього УПЦ має понад 50 друкованих видань.

До цих видань приєднуються газети громадських організацій. Наприклад, об'єднання "Шлях Православних" друкує у Львові газету під такою ж назвою. Союз православної молоді в Дніпропетровську видає журнал "Слово".

За благословенням правлячого архієрея виходять на приватній основі видання, в яких зацікавлені люди, такі що обізнані в цій справі і бажають що-небудь зробити для зміцнення Святої Церкви. Такими є: журнал "Спасите наши души"; додаток до нього "Православные чудеса", а також дитячий додаток "Радуга" і газета "СОС". З 2000 р. на таких же умовах почала друкуватися газета "Начало". Видавці цих газет та журналів православні люди, які прийшли до Церкви нещодавно, але обізнані в своїй справі, які до цього працювали в світських засобах масової інформації, але тепер цілком присвятили себе і свою видавничу справу нашій Церкві. Оскільки зазначені видання виходять у Дніпропетровську, то на думку архієпископа Іринія, це "велика допомога для єпархії на Дніпропетровщині". Але оскільки вони розповсюджуються по всій Україні, а їх зміст відповідає життю всієї країни, то це привело до формування кола їх читачів у масштабі всієї країни.

За невеликий період часу УПЦ спромоглася розвинути потужну видавничу діяльність. Фактично вона в змозі забезпечити підручниками і посібниками духовні навчальні заклади, забезпечити попит в духовній літературі на теренах України. Щоправда, бракує ще книг українською мовою, але це завдання вирішується.

Православні засоби масової інформації не просто створені і існують самі по собі. Ні, вони воістину стали частиною четвертої гілки влади в Україні і намагаються здійснювати позитивний вплив на якість інформації, що отримує громадянин нашої держави. Напередодні 2000-літнього ювілею Різдва Христового редактори ЗМІ УПЦ звернулися до журналістів світських ЗМІ. У зверненні, зокрема, зазначалося: "Важко перебільшити значення

засобів масової інформації у сьогоднішній. Четверта гілка насправді є владою, владою над думками і почуттями людей. Але влада – це передусім величезна відповідальність перед Богом, країною і власним сумлінням за людей, на яких впливає ваше слово. За кожне слово ми повинні будемо дати відповідь перед Богом. "За слова свої будеш виправданий, і за слова свої будеш осуджений" (Мф. 12, 37). Відповідальність журналіста ще більша, бо його слово поширюється на багатотисячну, а іноді й багатомільйонну аудиторію. Нехай же ваше слово буде завжди правдиве, нехай воно несе тільки добро в душі людей!"

За дії та ефективність православної преси відповідає передусім сама Церква, УПЦ. Маючи найбільшу підтримку серед православних в Україні, УПЦ об'єктивно більше за інших відповідає за стан інформованості, за стан освіченості, за стан духовності населення України. І цю відповідальність усвідомлюють ієрархи Церкви.

У своєму Різдвяному посланні Блаженніший митрополит зазначив: "Наша свята Православна Церква завжди несла в собі це рятівне різдвяне благовіщення про мир: мир між землею і небом, мир між людьми, мир людини з Богом. Ми, чада церковні, люди мира, все своє життя маємо присвятити проголошенню і ствердженню миру, молитві про мир. ...

Сьогодні, у найскладніший для нашої Української Православної Церкви, народа нашого і держави, збереження миру – душевного, громадянського, сімейного, є основою духовного відродження і державного становлення".

Після десятиліть войовничого атеїзму в країні Церква спромоглася зараз відновити свої позиції не тільки релігійного, але й просвітницького центру суспільного життя. Особливо це стосується УПЦ, яка завдяки створенню нових парафій та розгалуженій мережі духовних навчальних закладів зуміла закласти підвалини впливу на освітянський світський процес через створення недільних шкіл для дітей і дорослих, встановлення зв'язків з навчальними закладами різного рівня.

За умов багатоконфесійної України майже неможлива уніфікація викладання Слова Божого в навчальних закладах. Досвід Західної України, де влада віддала релігійне виховання в світських школах в руки уніатів, показав хибність цього шляху. Тому здається більш раціональним проект УПЦ створення кадрів для викладання курсу "Богослов'я" через підготовку спеціалістів у провідних вищих навчальних закладах країни.

Неможливість безпосередньо впливати на світський просвітницький процес через, зокрема, "відокремлення" Церкви від держави компенсується УПЦ завдяки роботі вже існуючих і створенню нових православних громадських організацій. Че-

рез них також здійснюється зв'язок з такими царинами суспільного життя, як військова, правоохоронна, благодійна.

Через велике значення швидкого та якісного розповсюдження інформації УПЦ велику увагу надає ЗМІ. Окрім створення власних друкованих органів –

всі спархії мають такі видання – УПЦ співпрацює з нерелігійними виданнями, намагаючись через них чинити вплив на духовну атмосферу суспільства. Останнім часом, незважаючи на проблеми фінансового, технічного та ін. порядку, УПЦ активізує роботу на телебаченні та в Інтернеті.

УДК 14

КИРИК С.

Научн. руководитель БОЙЧЕНКО И. В. – д. филос. н.

ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ РАННЕГО ДАОСИЗМА

Что такое даосизм? Вопрос этот с давних пор привлекает внимание исследователей Китая, однако дать на него краткий и ясный ответ оказалось очень сложно. Ибо "даосизм" – понятие весьма многомерное и многозначное.

Само слово "дао" вовсе не является исключительным достоянием даосизма. Оно принадлежит всей китайской мысли, и каждый философ древнего Китая видел в нем обозначение истины или, точнее, глубочайшей правды и праведного пути жизни. Все китайские мудрецы – приверженцы Дао. И хотя это понятие дало название даосизму (*дао цзю*), ничего собственно даосского в нем нет. Это одна из важнейших категорий всей китайской культуры. Специфично лишь ее осмысление даосизмом. Если в конфуцианстве Дао – путь нравственного совершенствования и правления на основе этических норм, то в даосизме Дао космологизируется, приобретая значение высшего первопринципа, мировой субстанции, источника бытия всего сущего.

Дао живет тем, что живо вовеки – капиталом духа. Даосизм есть прежде всего оправдание традиции. Правда Дао – это то, что дается нам прежде, чем мы познаем сами себя, и она есть то, что перейдет от нас к будущим поколениям после того, как мы уйдем. Что же это? "Классики" даосской традиции дают по видимости туманный, а по сути очень точный ответ: все то, что существует "само по себе" (*цзы жэнь*), что не порождено людским умствованием и озабоченностью, что не несет на себе печати натуги, напряжения, насилия.

Мудрость приверженца Дао – это не знание и не искусство, а некое умение – совершенно неумелое – "не затемнять суетным деланием великий покой бытия". Даосизм, таким образом, воплощает самую сердцевину восточной мысли, всегда требовавшей от человека обрести полную своего бытия через самоустранение, явить глубину нежелания, которая таит в себе самое одухотворенное желание. Поэтому даосизм не является философией в классическом понимании этого слова, ибо он не интересуется определениями понятий, логическими дока-

зательствами и другими процедурами чистого умозрения. Не является он и религией трансцендентного Бога, требующего от своих поклонников веры и послушания. Его нельзя, наконец, свести и к искусству, мастерству, практике в собственном смысле слова, ибо мудрость Дао не утверждает необходимости что-нибудь делать. Скорее, даосизм – это "путь цельного существования", в котором умозрение и действие, дух и материя, сознание и жизнь оказываются собранными в свободном, беспредельном, хаотическом единстве (*и сюй*). Такое единство, как и большинство основных понятий даосизма, насквозь парадоксально, и потому даосские учителя умалкают, когда у них просят это объяснить. Как сказано в "Дао-дэ цзин", главном каноне даосизма: "Знающий не говорит, а говорящий не знает". И в другом месте: "Когда низкий человек слышит о Дао, он смеется. Если бы он не смеялся, это не было бы Дао."

Даосские мудрецы ничего не доказывают и не проповедают. Они даже не учат какому-нибудь определенному образу жизни. Их цель – дать верную жизненную ориентацию, указать путь к средоточию жизненного опыта – вечно отсутствующему и вездесущему.

Не будучи в строгом смысле, как уже говорилось, ни философией, ни религией, даосизм сочетает в себе черты того и другого. По учению даосов, воистину существует лишь великое Дао – предвечное, бесконечное, немислимое, не имеющее "образа, вкуса или запаха", никем не сотворенное, оно "само себе ствол, само себе корень", охватывающее и вмещающее в себя все сущее. Даосы называют его "высшим Учителем", "небесным предком", "матерью мира" или "творцом вещей", но они не ждут от него конкретной заинтересованности в их личной судьбе или судьбе Вселенной, ибо в мире все происходит "само собой", каждое мгновение времени и каждая частица бытия совершенно самодостаточны.

Это означает, что и само Дао не является, в сущности, принципом мироздания. Дао, утверждается

в даосській літературі, “не може владіти навіть собою”, оно “володіє, не володіє”. Дао ежесмигнуче і неперестанно змінюється, “втраєє себе в міре коначного і преходящего”. Но, “поистине, нет ничего постоянного непостоянства” – в своем самопревращении Дао пребудет вечно.

Отсюда то важное место, которое занимает в даосизме учение о космогенезе – творении всего сущего. Даосы учат, что мир возник из первозданного Хаоса, который они именуют также Единым дыханием (*и ци*), Изначальным дыханием (*юань ци*) или Великой пустотой (*тай сюй*). Творение же мира есть результат самопроизвольного деления первичной целостности Хаоса. Сначала Хаос, или Единое дыхание, разделилось на два полярных начала: мужское, светлое, активное Ян и женское, темное, пассивное Инь; из “двух начал” выделились “четыре образа”, соответствующие четырем сторонам света; “четыре образа” породили “восемь пределов” мироздания и т. д. Эта схема записана в древнейшем китайском каноне “И цзин” (“Книга Перемен”), содержащем общий для всей китайской традиции свод графических символов мирового процесса Дао.

Мир, по представлениям даосов, есть “превращенное Единое”, плод метаморфозы Дао. В даосской традиции в этой связи говорилось и о превращении первочеловека, каковым считался полубогендарный основоположник даосизма и верховное божество даосской религии Лао-цзы. Мир для даосов – это “превращенное тело” (*хуа шэнь*) Лао-цзы. А это значит, что между сердцем человека и телом предвечного Дао существует глубочайшая внутренняя связь. Человек и мир в даосизме неразрешимы и взаимозаменяемы.

Тема превращения, творческих метаморфоз бытия – центральная тема даосской мысли. Для даосов ни формы, ни бесформенное не являются реальными. Или, как говорится в даосских книгах, “пустота не может одолеть десять тысяч вещей”. Подлинная реальность для даосов – это самое превращение. Даосы мыслят в категориях не сущностей или идей, а отношений, функций, влияний. Для них в мире “ничего нет”, но сами связи между вещами, несомненно, реальны. Истины, может быть, вовсе нет. Но метафора истины, бесчисленные отблески реальности точно существуют.

Итак, даосская картина мира – это бесконечно сложный, подлинно хаотический узор явлений, где нет одного привилегированного образа, одной “единственно верной” идеи. Как писал Чжуан-цзы: “Вся тьма вещей – словно раскинутая сеть, и нигде не найти начала”.

Главный учитель даосизма – Лао-цзы, Старый Ребенок, носивший имя Ли Эр. Он “родился от самого себя”, из себя же развернул весь мир, и сам же 72 раза являлся миру. Но он же и человек, прожив-

ший долгую и неприметную жизнь. Легенда изображает его хранителем царских архивов, старшим современником Конфуция. Лао-цзы встречался с будущим основателем конфуцианства, но прохладно отнесся к вере Конфуция в действенность нравственной проповеди, что, наверное, вполне естественно для знатока человеческой истории. Вконец разуверившись в людях, он сел верхом на буйвола и отправился куда-то на Запад, да так и не вернулся. А на прощание по просьбе начальника пограничной заставы, через которую он покинул Китай, Лао-цзы оставил потомкам небольшую книжку “в пять тысяч слов”. Это сочинение, обычно именуемое “Трактатом о Пути и Потенции” (Дао-дэ цзин), стало главным канонем даосизма.

Рядом с Лао-цзы в ряду пророков Дао стоит философ Чжуан Чжоу, он же Чжуан-цзы, который был, несомненно, реальным историческим лицом и притом одним из самых обаятельных мыслителей древнего Китая. Время жизни Чжуан-цзы приходится на последние десятилетия IV в. до н. э. – время расцвета свободной мысли и острого соперничества различных философских школ. Чжуан-цзы был большим эрудитом, но предпочитал держаться подальше от самодовольных ученых-спорщиков, подвизавшихся при дворах царей и удельных владык. Много лет он занимал скромную должность смотрителя плантации лаковых деревьев, а потом вышел в отставку и доживал остаток дней в родной деревне. Перед смертью он просил своих учеников не обременять себя похоронами учителя, а бросить его тело в чистом поле, ибо могилой ему станет весь мир. Скромная, непритязательная жизнь и далеко не героическая, даже почти позорная смерть, в глазах самого Чжуан-цзы, явно не умаляли его подлинного достоинства. Ведь истинный даос, говоря словами Лао-цзы, “выходит к свету, смешиваясь с прахом, в суете будней хранит тайну вечности, в многоголосье Земли постигает безмолвие Небес”.

Пророки Дао существуют для того, чтобы претворить свое существование в неизбывное Присутствие. Они столь же невозможны, сколь и неизбежны, как самое начало “мысли о Дао”. Их явление не есть факт хронологии или личной судьбы. Оно знаменует, скорее, пробуждение мысли к своему немислимому истоку, которое есть сама полнота творческой жизни.

Итак, традиция Дао – это странные, сторонние люди. Недаром Лао-цзы уже в древности получил прозвище “темного учителя”. А Чжуан-цзы сам называл свои писания “нелепыми и безумственными речами”. Изъясняются даосы парадоксами, туманными сентенциями и экстравагантными притчами. Одни исследователи пытаются разглядеть в этом жанровом винегрете ту или иную “философскую систему”. Другие видят в даосах наследников “мифопоэтического” мышления. Третьи считают,

что вся эта даосская заумь есть чуть ли не намеренная мистификация, скрывающая истинное учение о Дао. Но ни одна из этих трех точек зрения не помогает лучше объяснить даосские тексты такими, какие они есть. Вместо того, чтобы отворачиваться от буквы даосских книг или объявлять их создателей просто неумелыми мыслителями, не будет ли более плодотворным допустить, что классики даосизма были искренними и серьезными писателями, которые, как все настоящие писатели, писали о самом важном и сокровенном в своей жизни?

Признаем, что подлинный импульс говорения о Дао – это сама жизнь сознания, непрестанно устремляющегося за свои собственные границы, каждое мгновение возобновляющего свою связь с творческой стихией жизни. Это сознание сознает, что оно несводимо ни к опыту, ни к знанию и потому живет в вечном "(само) забвении". Но оно само проницает собою жизнь, творя новое, одухотворенное тело мира и новую, разумную природу. Это сознание совпадает с полнотой бытийствования. Оно дарит высшую радость бытия, но само не напоминает о себе, как не ощущается нами наше собственное тело, пока оно здоровое и сильное. Или, как сказал Чжуан-цзы, "когда сандалии в пору, забывают о ноге".

Но почему именно афоризмы? Почему эксцентричные притчи и анекдоты? По нескольким причинам. Во-первых, афоризм, притча или анекдот по своему парадоксальны, как природа "истока вещей" в даосизме. Во-вторых, эти словесные жанры не устанавливают всеобщие отвлеченные истины, но оказываются истинными в особых случаях и тем самым утверждают исключительные, неповторимые качества жизни, как раз и переживаемые нами в творческом акте. В-третьих, афоризм или притча успешно стирают грань между истинным и ложным, переносным и буквальным смыслами. Так речь даосов, на первый взгляд путаная и шокирующая, на поверку оказывается точным словесным слепком Великого Пути как глубинного ритма жизни. Недаром древние комментаторы даосских канонных часто повторяли, что "все слова выходят из Дао".

В "безумственных речах" даосов, по сути, нет ничего произвольного. В них запечатлелась мудрость, ставшая итогом долгого пути самопознания духа. Перед нами язык традиции, где ценится не просто умное, но прежде всего долговечное. Дума о Дао – это то, с чем можно жить всегда. И, следовательно, нечто глубоко личное. Речь даоса – это череда сокровенных озарений, высвечивающих путь сердца. Ее подлинный прототип – жизнь тела, мир телесной интуиции. Мудрость даоса есть "знание семян вещей и зародышей событий". Лао-цзы сознает себя "еще не родившимся младенцем". Чжуан-цзы призывает своих читателей "стать такими, какими мы были до своего появления на

свет". (Еще одно "безумственное" требование даосов?).

Книги Лао-цзы и Чжуан-цзы изначально складывались из фрагментов, в которых фиксировались отдельные прозрения и наблюдения подвижников Дао. Сверхлогический характер даосской мудрости отображал отстраненность даосских школ от всяких публичных норм. Ориентированность мудрости Дао на узкий круг посвященных и "внутреннее", неизяснимо-интимное понимание тоже были знаком даосизма как духовной традиции, учившей своих приверженцев "воспроизводить опыт самопознания, возобновлять присутствие того, кто возвращается в мир, когда мы отсутствуем в нем".

Не знание и даже не творчество, но просто способность "сполна прожить свой жизненный срок" составляли цель даосского подвижничества. С непосредственностью, достойной великой традиции, даосизм утверждал, что мудрый ничего не знает и ничего не умеет, а только питает себя, усваивая всем телом вселенскую гармонию жизни.

Различные свойства Дао как абсолютного бытия удобно охватываются в даосской литературе понятием "пустоты" (*суй*) или "нуготно-отсутствующего" (*суй у*), "извечно отсутствующего" (*сэй у*). В философии Дао пустота выступает прообразом предельной цельности и полноты бытия. Пустота есть прообраз бытийственного разрыва, выявляющего все формы, и паузы, формирующей ритм. Наконец, пустота – это вездесущая среда и даже движущая сила превращений: пустота, чтобы быть собой до конца, должна сама "опустошиться" и в результате стать "полнейшей наполненностью".

Реальность в даосизме – это в конечном счете самопресуществление, в котором каждая вещь становится тем, что она есть, достигая предела своего существования, претерпевая метаморфозу. В событии самопресуществления человек становится подлинно человеческим именно потому, что он обретает в нем свою событийность со всем сущим. И чем более преходящим, незначительным кажется человек, поставленный перед мировым. Все, тем более величествен он в своей причастности к Единому Движению мира, этой событийности всех событий, вселенскому танцу вещей. Его самопотеря неотличима от самопостижения.

Мир, в представлении даосов, являет собой бездну взаимоотражений, "чудесных встреч" несоизмеримых сил, и принцип его существования выражается в образе "Небесных весов", уравнивающих несравнимое. Реальность для даоса – это Хаос как бесчисленное множество порядков, бесконечное богатство разнообразия.

Даосский мудрец подражает пустоте и хаосу и потому "в себе не имеет, где пребывать". Он не совершает самочинных действий, но лишь безупречно следует всякому самопроизвольному движению.

Его сознание – “зеркало, которое вмещает в себя все образы, но не удерживает их”.

Еще не родившийся ребенок уже имеет полное знание о жизни. Он понимает прежде, чем научится понимать. Даосская традиция требует признать, что всякое непонимание есть в действительности непонимание. И если, как полагают даосы, мы в любой момент “уже знаем”, то мыслить и обозначать – значит всего лишь проводить рубежи в необозримом поле событийности, пространстве вездесущей предельности, ограничивать ограничение – писать “белым по белому”. В таком письме все подчиняется закону экономии выражения: чем меньше будет сфера представленного смысла, сфера “понятого и понятного”, тем больше простора высвободится для смысла как открытости бытия, всего неизведанного и чудесного в жизни. Даосская традиция – это школа самоограничения, которая служит высвобождению всего сущего. Настоящее таинство не есть нечто намеренно утаиваемое. Оно есть там, где чем очевиднее, тем сокровеннее, чем понятнее, тем непостижимее. Таинство не есть предмет “позитивной философии”. Даосы и не стремились создать собственную “систему мысли”. Они – мастера “внутреннего делания”, искавшие в единичных действиях не законченности, а бесконечной действительности. Однако же, что в природе делает возможным все действия? Не что иное, как покой. Даос практикует недеяние. Его “искусство Дао”, как пишет Чжуан-цзы, “выше обыкновенного умения”. Поскольку даосский мудрец “странствует сердцем у начала вещей”, он не просто мастер, но всегда еще и Господин мира, определяющий место каждой вещи в мировом порядке.

ДАО И ДРУГИЕ ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ ДАОСИЗМА

Иероглиф *дао* состоит из двух частей: *шоу* – “голова” и *дзоу* – “идти”, поэтому основное значение этого иероглифа – “дорога”, но в дальнейшем этот иероглиф приобрел переносное значение – “путь” (“подход”, “метод”, “закономерность”, “принцип”, “функция”, “учение”, “теория”, “правда”, “абсолют”). Эквивалентами Дао часто признаются Логос и Брахман.

В “Дао-дэ цзин” речь идет о едином первоначале всего сущего – единой субстанции и одновременно мировой закономерности – Дао. Дао – это центральное философское понятие даосизма, и надо отметить, что к нему можно ошибочно отнести как к обыкновенному понятию. Ведь до того, как любой человек услышит о Дао, он имеет в своем сознании какие-то понятия, поэтому кажется, что ничего не стоит пополнить их сумму таким же понятием Дао. Но как понятие Дао есть процессуальная категория, его нельзя выучить, как физическую формулу или таблицу умножения. По Лао-цзы,

“Дао, которое может быть выражено словами, не есть постоянное Дао... в Дао можно только вступить и овладеть им”. Лао-цзы считал, что Дао есть постоянное Дао, суть которого нельзя выразить в словах. Оно не имеет вида, не издает звуков, не обладает формой, и “смотришь на него, но не видишь, слушаешь его, но не слышишь, ловишь его, но не можешь поймать” (“Дао-дэ цзин, чжан 14). Одним словом, Дао – это “пустота” или “небытие” (*ши*).

В “Дао-дэ цзин” говорится о двух аспектах Дао: именуемом (собственно Дао) и неименоваемом, порождающем вещи и “вскармливающим” их. Последнее получает название Дэ – Благодать, Благая Сила Пути. Весь мир оказывается как бы проявлением, развертыванием Дао, Путем, воплощенным в сущем. Каждая вещь, доходя до предела своего созревания, вновь возвращается в глубину Первопринципа Дао. Однако, человек может сходить с этого Пути, отступать от него, нарушая первоизданную простоту естественности как своего бытия, так и всей Вселенной. Проявляется это и в приверженности к многознанию и в создании усложненных социальных институтов. Поэтому “Дао-дэ цзин” призывает к возвращению к изначальной природе, упрощению и естественности. И выражен этот призыв прежде всего в понятии “недеяния” (*у вэй*). Впрочем, оно не означает бездействия или пассивности. Под “у вэй” имеется в виду отказ от нарушения собственной природы и природы всего сущего, отказ от не соответствующей с природой, основанной исключительно на эгоистическом интересе субъективной целеполагающей деятельности и вообще снятие всякой изолирующей субъективности во имя включенности в единый поток бытия.

Лао-цзы, приняв Дао за высшую категорию своей философии, рассматривал ее не только как всеобщий закон, но и как источник формирования мира. Исследователь А. Е. Лукьянов называет Дао “космической ДНК”.

Проще говоря, весь внешний мир рассматривался как определенное количество признаков. Создателем этих признаков является субстанция, не постигаемая органами чувств и находящаяся вне времени и пространства. Эта субстанция называется “Дао”. Дао неограниченно. Оно существует в каждое мгновение и в каждой вещи. Дао породило Небо и Землю, породило императоров и царей, породило все принципы. Откуда же оно вышло само? Оно породило самого себя.

“Дао присущи стремления и искренность. Оно находится в состоянии бездействия и лишено формы. Дао можно проповедовать, но его нельзя коснуться. Дао можно постигать, но его нельзя видеть. Дао является корнем и основой самого себя. Оно до Неба и Земли с древнейших времен существует извечно. Оно одухотворяет духов и одухотворяет

владыку, порождает Небо и Землю. Оно над Великим пределом, но не является высоким; под Шестью пределами, но не является глубоким; прежде Неба и Земли рождается, но не является продолжительно существующим, оно простирается с глубокой древности, но не является старым" ("Дао-дэ дзин", чжан 16). "Дао есть то, что делает тьму вещей таковой, то, благодаря чему формируется тьма вещей, то, что определяет тьму принципов" ("Чжуан-цзы", гл. "Тянь Цзыфань").

Если существует такое Дао, то следует учиться у него и почитать его как учителя. Это и есть "Великий почитаемый учитель". Это о нем писал Чжуан-цзы: "О мой учитель! Ты даешь всем вещам их свойства, но не считаешь это проявлением справедливости; оказываешь благодеяния всем поколениям, но не считаешь это проявлением гуманности; существуешь с глубокой древности, но не являешься старым; покрываешь Небо и поддерживаешь Землю, очерчиваешь все формы, но не считаешь это проявлением мастерства". Учиться у дао и слиться с ним в одно целое – в этом, с точки зрения Чжуан-цзы, и заключается смысл человеческой жизни: "Можно освободиться от горя, волнения, тоски и даже от жизни и смерти. Надо отбросить все различия и раствориться в мире. Дао – это и есть я, и по этой причине все существующее является мной. Дао неисчерпаемо и безгранично, оно не рождается и не умирает, и поэтому я также неисчерпаем и безграничен, не рождаюсь и не умираю. Перед смертью я существую, и после смерти я также существую. Скажете, что я умер? Ведь я не умираю. И огонь не сжигает меня, и в воде я не тону. Я превращаюсь в пепел, и все же я существую. Я превращаюсь в лапку бабочки, в печенку мыши, но все же я существую. Сколь же я свободен, сколь долговечен, сколь велик! ... Все различные признаки являются моими признаками, и все различия отбрасываются. Все вещи со странными и необычными признаками – все слилось воедино. Все является дао, все является мной. Это и значит, что "Небо и Земля рождаются со мной, а все вещи составляют единство с я". ("Чжуан-цзы", гл. "Циулунь").

Человек, постигший это, и является "мужем, обладающим дао". У Чжуан-цзы утверждается, что "такой человек не презирает людей, не занимается самовосхвалением, ссылаясь на свои заслуги, не занимается обманом; упустив удобный случай, не раскаивается; имея удобный случай, не теряет голову; поднявшись на высокое место, не пугается; упавши в воду, не мокнет; попавши в огненную

яму, не чувствует жары... Такой человек спит и не видит снов, при пробуждении не грустит, питается чем попало и обладает глубоким дыханием. Такой человек не цепляется за жизнь и не боится смерти, ни жизнь, ни смерть не имеют для него значения, он свободно приходит, свободно уходит, получит что-либо – хорошо, потеряет что-либо – не огорчается. ...Это ... и есть то сбалансированное состояние, когда дух не отделен от субстанции и все соответствует своей природе" ("Чжуан-цзы", гл. "Дацзунши").

Цивилизация старого Китая уже ушла в прошлое. Но ее мудрость, вобравшая в себя опыт духовных исканий и подвижничества сотен поколений, не умерла и не может умереть. Даосизм, как часть и, может быть, самая важная часть этой мудрости, не потерял своей жизненности и сегодня. Заветы древних даосов обращены к каждому, кто желает познать загадку истоков всего происходящего, кто не удовлетворяется условностями цивилизаций, морали, идеологий, но ищет истинно великое и вечное, кто имеет мужество отказаться от мелких приобретений ради того, чтобы вместить в себя весь мир.

ЛИТЕРАТУРА

1. "Антология даосской философии". Сост. В.В. Мальяви и Б.Б. Виноградский. М., "Товарищество", 1994.
2. "История китайской философии". М., "Прогресс", 1989.
3. "История религии. Лекции, прочитанные в СПГУ." С-Пб., "Лань", 1997.
4. "Дао и даосизм в Китае". М., Изд-во Института востоковедения, 1982.
5. С.И. Самыгин, В.Н. Нечипоренко, И.Н. Полоцкая. "Религиоведение: социология и психология религии". Ростов-на-Дону, "Феникс", 1996.
6. "Китайская философия". Энциклопедический справочник. М., "Мысль", 1994.
7. А.Е. Лукьянов. "Истоки Дао: древнекитайский мир". М., "Инсан", 1992.
8. А.Е. Лукьянов. "Лао-Цзы и философия раннего даосизма". М., Изд-во Института Дружбы народов, 1991.
9. А.Е. Лукьянов. "Дао "Книги перемен". М., "Инсан", 1993.
10. "Даосские притчи". Сост. А.Н. Метиславский. С-Пб., "Сократ", 1993.
11. Журнал "Свободный Китай". Июль/август 1995 г. (№ 4). Московское представительство изд-ва "Гуан Хуа", Китай.
12. "Культурология: история мировой культуры". Под ред. А.Н. Марковой. М., "Культура и спорт", "ЮНИТИ", 1995.

УДК 378.37

МЕЛЬНИКОВ Д. О. – к. і. н.

СТУДЕНТСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Розвиток ініціативи, творчості студентів в організації навчального процесу є важливою умовою процесу його гуманізації. Зважаючи на те, що навчальний процес є двостороннім, виникає необхідність по-новому, з урахуванням новітніх технологій навчання та виховання, дослідити роль студентів, їх самоврядування, в поліпшенні ефективності навчального процесу, приведення його до вимог та стандартів європейської вищої школи.

На жаль, сьогодні у вищій школі є те, що гальмує розвиток молодіжної ініціативи, робить студентів заручниками застарілих підходів, а то й авторитарної підготовки. Така організація навчального процесу не тільки гальмує розвиток найголовнішого, що є в ньому – розвиток пізнавальних, творчих проявів свідомості студентів, але й принижує їх, ставить в становище підлеглих, не здатних на прояв творчої ініціативи.

Проблеми, які виникли в останнє десятиріччя не з вини професорсько-викладацького складу у вищій школі, зумовили в частини викладачів небажання працювати творчо. Такі викладачі використовують в навчальному процесі застарілі підходи. Як результат цього – рівень знань студентів не поліпшується. Вони змушені підкорятися волі викладача, заучувати формули, закони, явища, процеси, не розуміючи їх суть.

Змусити кожного викладача працювати по-новому, шукати і застосовувати нові, прогресивні форми і методи навчання студентів, які б відповідали сучасним вимогам вищої школи керівництву навчальних закладів досить важко. В такій ситуації, як вважає автор, на допомогу викладачеві, хоча і не кожен викладач цього бажає, можуть прийти студенти, студентське самоврядування. Вже не перший рік воно функціонує у вищих навчальних закладах. В одних вузах воно прижилося і студенти самоорганізуються, беруть активну участь у діяльності вузівських, факультетських рад, студентських парламентів, студкомах, в інших воно існує формально.

Проведене соціологічне дослідження у вузах м. Вінниці показало, що лекційний матеріал, який подають деякі викладачі сприймається студентами досить важко. На запитання чому вони не попросять викладача доступніше пояснити їм матеріал вони відповіли, що бояться це робити, адже викладач може присоромити їх, поставити в незручне становище перед сокурсниками.

Зважаючи на це, автор вбачає за необхідне активізувати роботу студентського самоврядування

щодо поліпшення якості викладання дисциплін. Яким чином це може відбутися? Наприклад, студенти відчують, що їм важко сприймається лекція викладача. Сказати про це викладачеві вони не наважуються, не знають як він поведе себе в цій ситуації. Тоді вони звертаються до органів студентського самоврядування (студентські комітети, ради) з проханням допомогти їм вирішити цю проблему.

Вислухавши делегованих від груп студентів, представники органів студентського самоврядування самостійно без допомоги керівництва факультету делегують свого представника на переговори з викладачем, до якого є претензії від студентів. До цього слід додати і те, що про такий порядок вирішення проблем, які виникають між студентами і викладачами і перші і другі були заздалегідь проінформовані через різні канали інформації у вузі.

Варто зазначити, що дії представників студентських органів самоврядування повинні бути коректними, доброзичливими, такими, в яких би відчувалася потреба двох сторін (викладача і студентів) успішно вирішити цю проблему. Зміст цієї розмови повинен носити характер пропозиції викладачеві переглянути свої методи навчання студентів з тим, щоб матеріал лекції став їм доступним.

Як правило більшість викладачів, читаючи лекцію, орієнтуються на середнього студента, тобто на таких студентів, які взмозі зрозуміти сказане. Не секрет, що в аудиторії сидять і такі студенти, рівень знань яких нижче середнього. Для них матеріал, який подає викладач, є не зрозумілим. В такому випадку представники студентського самоврядування в розмові з викладачем можуть повести мову про доцільність організації з допомогою лектора груп студентської взаємодопомоги. Може це сьогодні звучить дивно, але, на думку автора, такі групи, при ефективному їх функціонуванні, можуть значно поліпити якість знань студентів.

Якщо прохання студентів – членів органів самоврядування поліпити якість викладання дисципліни викладачами не сприймається (вони переконані в тому, що їх заняття проходять на достатньо високому рівні, методично обґрунтовані і не потребують ніяких змін), то в такому разі представники органів студентського самоврядування можуть звернутися за допомогою до керівництва свого факультету. Якщо і воно не змогло переконати викладача в необхідності переглянути своє відношення до занять, тоді декан факультету може по-

ставити питання перед керівництвом вузу про заміну цього викладача іншим. До речі, така практика давно вже діє в університетах країн Заходу. В кінцевому рахунку від цього виграють всі – студенти, до яких приходять більш кваліфікований викладач, нові викладачі – вони відчувають, що їм довіряють, на них надіються, тому в своїй роботі вони будуть прагнути до того, щоб працювати ефективно і, накінець, навчальний заклад – поліпшення рівня викладання дисциплін підніме престиж вузу, що так важливо для нього в сучасних умовах, збільшить кількість бажаючих у ньому вчитися.

Важливу роль в поліпшенні якості навчання студентів можуть зіграти студентські комітети гуртожитків. Крім обов'язків, які покладені на них щодо організації побуту та відпочинку студентів, які проживають у гуртожитках, вони можуть взяти на себе ще й такий обов'язок, як організацію допомоги в навчанні відстаючим студентам, тим хто бажає поліпшити свої знання. Для організації цієї

роботи студентським радам гуртожитків необхідно залучитися підтримкою керівництва деканатів з тим, щоб вони допомогли студентам відібрати з числа добровістигаючих студентів-консультантів для допомоги невстигаючим, які проживають у гуртожитках.

З допомогою членів студради, викладачів, студенти-консультанти формують групи взаємодопомоги, визначають час і місце проведення занять у спеціально відведених для цього кімнатах. Як правило, групи студентів для цієї роботи повинні бути невеликі 4-6 чоловіка. Така форма роботи студрад зі студентами не тільки сприятиме поліпшенню занять студентів, але й розвитку гуманістичних ознак у стосунках між студентською молоддю.

Таким чином, використання нових форм та методів залучення студентської молоді до управління навчальним процесом через студентське самоврядування сприятиме не тільки поліпшенню якості знань студентів, але й формуванню в колективі вузу проявів гуманізму.

УДК 14

РОМАНЕНКО О.

Наук. керівник БОЙЧЕНКО І. В. – д. філос. н.

ПРОБЛЕМА МЕТОДУ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ: БЕКОН ТА ДЕКАРТ ПРОТИ АРИСТОТЕЛЯ

Здійснюючи загальний огляд історії філософії після Аристотеля в ракурсі пошуку мислителів, які б зосереджували свої дослідницькі зусилля на проблемі методу філософського пізнання, ми з необхідністю зупинимо наш погляд передусім на постатях Ф. Бекона та Р. Декарта. Означена проблема є спільною для усіх цих трьох філософів, однак вирішують її вони по-різному. Аристотель – останній класик тогочасної епохи, а його логіко-методологічні пошуки – підбиття підсумків розвитку класичної давньогрецької філософії. Декарт і Бекон, навпаки, – започатковувачі нової європейської філософії, вже не схоластичної, а самостійної. В зв'язку з цим виникає потреба з'ясувати яким чином відмінність між положенням Аристотеля в давньогрецькій філософії, з одного боку, та Бекона і Декарта у європейській філософії, з іншого боку, впливає на характер і результати їхніх розробок проблематики філософського методу.

Четверте століття до нашої ери. Аристотеля деякі вчені вважають засновником методології та дедуктивного методу пізнання. Аристотель – Майстер Розуму, який вважає що тільки розум здатен осягати сутності речей. Всі його задуми врешті-решт спрямовані на розвиток розуму, або на створення, наук де розум може вільно виявляти себе, а також принципів, які допомагатимуть йому не зби-

ватися з істинного шляху пізнання. Ці принципи є важливою складовою логічної системи Аристотеля та розробленого ним методу філософського пізнання, який зберігав статус визначального впродовж наступних 20 століть. Означений метод був розроблений Аристотелем не в одній, а в декількох працях, що у своїй сукупності складають "Органон" Стагирита. Серед зазначених праць у якості основних можна виокремити наступні: "Категорії", "Герменевтика" або "Про тлумачення", "Перша аналітика", "Друга аналітика", "Топіка" та "Про софістичні спростування", що є 9-ю книгою "Топіки".

Хронологічно першим твором давньогрецького мислителя вважають "Топіку". Вона створювалася у духовній атмосфері платонівської Академії, тому в ній ми бачимо безумовний вплив Платона. Але визначальним для змісту "Топіки" є звичайно не цей вплив, ідеї самого Аристотеля. Предметом розгляду в "Топіці" є платонівський філософський діалог, тобто бесіда присвячена пошуку нових істинних філософських знань. Аристотель розглядає означений діалог саме як методологію, оскільки його цікавить не предметний зміст діалогів Платона, а проблеми їх композиції, форми, специфіка засновків та висновків отриманих із них. До "Топіки" в цьому сенсі є дотичною "Друга аналітика", присвячена з'ясуванню того "яким чином начала стають відомими і

якою є здатність їх пізнання” і чи відрізняється знання про начала від знання отриманого шляхом доведення. Ці питання він з'ясовує звертаючись до мистецтва, як найавтентичнішої царини людської творчості. Адже у мистецтві для того, щоб чогось досягнути його необхідно створити.

Так само щоб отримати знання, потрібно “створити” цілком визначене, так зване правильне, тобто таке що відповідає правилам логіки, міркування. Він виокремлює два рівні пізнання, які в свою чергу поділяє на складові. Перший спирається переважно на чуттєвість та досвід і, відповідно, результатом пізнання цього рівня постають гадки, шоправда, найбільш вірогідні. На другому ж рівні, за Аристотелем, людина, що пізнає, розмірковуючи над цими гадками, намагається отримати вже істинне, всезагальне та необхідне знання, яке може бути створене вже лише на основі розуму. Особливої ваги Аристотель надає другому рівневі пізнання, досягнення якого передбачає необхідну фахову підготовку, тоді як перший доступний і в буденному житті кожній людині. Означений вищий пізнавальний рівень і аналізується Стагіритом у логіці, яка саме для цього ним, власне, створюється.

Логіка, за Аристотелем, – це перед усім наука про силогізми та методи їх побудови. Силогізм же тлумачиться античним мислителем як відношення необхідного слідування між наявними засновками і висновками. Визначення силогізмів, запропоноване Аристотелем є, по суті, визначенням дедукції. Тому не випадково вважається, що саме Аристотель розробив дедуктивний метод, який спирається на розум, а не на емпірію. До того ж Стагірит намагається дати чіткі правила отримання істинного висновку з засновків, що теж зумовлює чимале, і не тільки теоретичне, а й практичне значення його логіки. В контексті запропонованого великим греком доказ – це силогізм побудований з аксіом. Нарешті саме Аристотель формулює три із чотирьох загальновідомих законів формальної логіки, якими ми послуговуємося і сьогодні. Перший – це закон протиріччя, другий – закон виключеного третього та третій – закон тотожності. Вчені вважають, що четвертий закон логіки – закон достатньої підстави також окреслений у працях Аристотеля але не був зазначений як окремий закон. Закон протиріччя Стагірит формулює як “неможливо, щоб одне й те саме разом було і не було присутнє одному й тому самому в одному й тому ж сенсі”. Закон виключеного третього – не може бути нічого між двома протилежними судженнями, і про один предмет можна стверджувати, що йому притаманний або не притаманний всякий окремий предикат”. І закон тотожності говорить про те, що якщо в контекст певного міркування зустрічається одне й те саме поняття, то воно повинно мати одне й те саме значення.

Вельми важливе місце серед логічних праць, що складають “Органон” Аристотеля посідає його трактат “Категорії”. В цій праці він вперше в історії світової філософської думки запроваджує сам термін “категорії”. При цьому означений термін розглядається як полісемантичний. Адже мислитель тлумачить категорії не лише і навіть ще не стільки як необхідні, основоположні і всезагальні поняття філософії та логіки (хоча і таке їх розуміння, принаймні імпліцитно, тут теж має місце), скільки й перед усім – як лексеми, тобто атомарні одиниці мови, та роди буття, сушого. Аристотель не тільки виокремлює у зазначеній праці найважливіші категорії у якості таких родів буття, а й здійснює їх упорядкування. Шоправда, кількість категорій, що погруповуються у різних працях Аристотеля є при цьому не однаковою. Що стосується трактату “Категорії” то в даному разі філософ виділяє наступні **десять категорій**: категорія сутності, якості, кількості, відношення, місця, часу, положення, володіння, дії та відчуття.

Категорію “сутність” Аристотель розбиває на дві, перша – конкретна одинична річ та друга – вид та рід. “Якість – те, через що предмети називаються ось такими”. “Що стосується кількості, то одне розділене, інше – суцільне, одне складається з частин, які мають місце відносно одне одного, а інші – з частин, які не мають такого місця (положення)”. “Відношення – це те, про що кажуть, що те чим воно є, воно є в зв'язку з іншим”. “Категорія “місця” або “де” – в Лікеї, на площі; “коли” (часу) – наприклад, вчора, минулого року; “знаходиться в якомусь положенні” (категорія положення) – наприклад, лежить, сидить; “володіти” – наприклад, взутий, озброєний; “діяти” – наприклад, ріже, сплює; “претерпевать” – наприклад, його ріжуть, сплюють.

У своїх “Категоріях” він також розглядає дійсний та можливі світи або, за формулюванням Стагірита, буття в дійсності та буття в можливості, і показує нам нюанси логіки які зумовлюються таким поділом реальності. Тут ще даються семантичні розрізнення та термінологічні визначення (розрізнення сутності на першу та другу), семантична класифікація предикатів та відповідних їм родів буття.

Треба зазначити, що Аристотель створив теоретичну базу науки логіки як науки і відповідно логічний метод уможлиwiająчий здобування нових знань, що будуть логічно доведеними. Але, з одного боку, при цьому він мало уваги приділяє емпіричному досвіду, на якому має ґрунтуватись дедуктивний метод, з іншого ж – він не застосовує всезагальне знання, яке отримує в умовиводах, щодо одиничних предметів. А в цьому разі воно стає істинним знанням на шляху лише до абстрактної істини, яка має не таке вже й велике значення у житті людини. Інакше кажучи, логіка у нього – це наука

про міркування, яке не пов'язане з чуттєвим світом і яке є не вельми продуктивним при розв'язанні практичних проблем.

Саме на ці вразливі моменти у розуміння знання, яке здобувається в умовиводах, а разом із ним і логічного методу, розробленого Аристотелем його й починають критикувати у 17 столітті: перед усім Френсіс Бекон та Рене Декарт.

Як і Аристотель Бекон та Декарт теж чи неосновну увагу приділяють розробці філософського методу пізнання. Однак між Стагіритом, з одного боку, Картезієм та Беконом – з іншого, мають місце і досить істотні відмінності. І чималою мірою ці відмінності зумовлені наступним. У Аристотеля розробка пізнавального методу та й сам цей філософський метод постають як своєрідний підсумок тривалого розвитку попередньої давньогрецької філософії. У зазначених же мислителів нового часу вироблення методу філософського пізнання постає водночас як пошук нової світоглядно-методологічної парадигми, яка, на противагу логіці Аристотеля, покликана стати не стільки підсумком попереднього розвитку філософії, скільки – надійним фундаментом і органом, дійовим пізнавальним інструментом усієї наступної філософії нового часу. Не випадково ці два філософи виступають з критикою Аристотеля, безперечного авторитета епохи середньовіччя, піететні посилання на якого мають місце майже в кожній роботі цієї доби. Критикують вони, по-перше, започатковану Аристотелем традиційну логіку, логіку силогізмів, вважаючи, що вона не стільки допомагає здобути нове знання, скільки лише пояснює старе. По-друге, їм здається не виправданий заширокий вплив досягнень Аристотеля і некритичне ставлення до нього. Не зважаючи на це, ці мислителі будують свої концепції чималою мірою ще ґрунтуючись на методологічних ідеях Стагірита, оскільки дещо критикуючи, вони водночас багато чого застосовують з його творчої спадщини, творчо переосмислюючи його здобутки в контексті вже своїх власних вчень.

І Декарт, і Бекон зосереджують свої зусилля на розробці свого, нового методу, який на противагу аристотелівській логіці має поставати передусім як метод отримання, а не доведення знань. Обидва вони у якості двох основних передумов і чинників створення такого нового методу філософського пізнання виокремлюють: 1. багатоманітний, в тому числі чуттєвий досвід, 2. розумова діяльність щодо його пояснення, усвідомлення та узагальнення. Однак вони по-різному розуміють і самі ці складові і, особливо, їх співвідношення.

Так, Бекон вважає, що основним елементом є саме досвід, розум же необхідний лише для одержання нового досвіду. Декарт же, на противагу йому, визнає первинним розум, а досвід вважає хоч і невід'ємною, але не головною складовою свого методу.

Відповідно до цього першого називають засновником європейського емпіризму, а другого – раціоналізму. Бекон розроблений ним метод назвав індукцією, а Декарт свій метод – дедукцією. Але яку ж роль відіграли думки Аристотеля в формуванні цих нових методів?

Творець індуктивного методу емпіризму, Бекон (1561–1626) народився в Лондоні в сім'ї дворянина. Зробив блискучу кар'єру при дворі, був лордом-канцлером Англії. Підґрунтям для вчення Бекона слугувала натурфілософія Відродження та традиція європейського, передусім англійського, номіналізму. Як матеріаліст, він з особливою увагою ставився до атомізму Демокрита, водночас жорстко критикуючи Аристотеля за неадекватність обґрунтованість його розуміння природу всезагального знання. Ставлячи, на відміну від Стагіріта, досвід, насамперед чуттєвий, на перше місце, а розумові умовиводи розглядаючи як підпорядковані, такі, що можуть виникати лише на основі означеного досвіду чи експериментів, він не може зрозуміти багатомірове захоплення давньогрецьким філософом з його силогізмами. Навіть свою основоположну працю, якраз і присвячену розробці філософського методу пізнання, Бекон називає "Новий Органон", саме щоб підкреслити її протиставлення "Органону" Аристотеля.

Ця праця складається з двох частин. В першій мова йде про необхідність запровадження нового методу, та його переваги. Друга ж присвячена практичному застосуванню цього методу. Спростовуючи Аристотеля, Бекон відносить його концепцію до поганих звичок розуму, які призводять до заблудження і називає її разом із іншими такими поганими звичками "ідолами театру". Критика таких "ідолів" складає чи не основну передумову створення Беконом власного вчення про метод. Взагалі він виокремлює та аналізує чотири типи подібних ідолів. Це – ідоли роду, ідоли печери, ідоли ринку та ідоли театру. Ідоли роду – це ті заблудження, що притаманні людині як родовій істоті, від народження. Ідоли печери – це особисті забобони, що є у кожного дослідника. Ідоли ринку він вбачав у мові, у труднощах передачі своєї думки за допомогою мови. І, нарешті, ідоли театру – це заблудження пов'язані з загальноприйнятими системами міркування. Розбираючи таким чином фактори, які заважають людині сформулювати об'єктивну думку, Бекон намагається відмежуватись від них.

Визнаючи в цілому доречність критики Бекона означених заблуджень, слід водночас застерегти щодо занадто жорсткості цієї критики. Адже те, що англійський емпірист схарактеризував лише як шкідливі заблудження, відіграє насправді в пізнавальних процесах і певну позитивну роль. По-перше, те що за Беконом є лише заблудженням постає як необхідна, навіть важлива передумова наступ-

них пізнавальних процесів. По-друге, ці “ідоли” забезпечують принаймні певною мірою поступовість у розвитку філософської думки, певний зв'язок між епохами її розвитку. Адже, щоб вирішити якусь філософську проблему ми маємо розглянути як можна більше варіантів її розв'язання, щоб оцінити їх і побачити якийсь правильний вихід.

Бекон вважає, що експеримент, що ставиться з попереднім обміркуванням є головною запорукою успіху в виведенні істинного знання, вводить новий метод – індукцію. Експерименти Бекон поділяє “плодоносні” і “світлоносні” надаючи їм і іншим однакової і вельми великої ваги. Плодоносними Бекон називає експерименти, спрямовані на отримання знання, що може бути застосоване практично. Світлоносними ж – досліди задля відкриття нових якостей речей, їх причин та аксіом, які забезпечують підстави для подальшого вивчення означених якостей.

Треба зазначити, що філософський метод пізнання, розроблений Беконом, яким, як відомо, постає у нього метод індуктивний, спрямований на виявлення передусім не матеріальної, а “формальної” причини речей. Інакше кажучи створюючи свій метод Бекон намагається в першу чергу виявити “форму” речей, взятих самих по собі, без суб'єкта. Форми англійській мисленик поділяє на два різновиди: форми простих природ та форми речей.

Формами простих природ є, за Беконом, різні якості, які в певному поєднанні дають форми речей. Чим глибше ми проникаємо у внутрішню будову тої чи іншої форми простої природи, отже чим більше ми знаємо відношень між формами простих природ, тим більше форм речей нам дано. А саме з осягненням форм речей пов'язані так звані малі аксіоми, тобто знання про Природу. Подальший же пізнавальний рух у зазначеному напрямі уможливить виведення з малих аксіом – середніх, а з середніх, в свою чергу, – великі або всезагальні. Саме з розвитком та утвердженням цієї тенденції Бекон пов'язує майбутній поступ наук. При цьому він наголошує на значенні природничих наук, в яких можна і необхідно застосовувати експеримент. Втім сам англійський філософ претендує лише на те, що сам він “лише може вказати шлях, по якому треба йти”. Інакше кажучи, філософ вбачав свою основну заслугу саме у створенні нового філософського методу пізнання, який і уможливить в майбутньому досягнення науками високих пізнавальних цілей.

Друга частина беконівського “Нового Органону” містить розроблені мислителями таблиці степенів, що сприяють виробленню нових знань через застосування індуктивного методу. Структура ж індукції, як того нового філософського методу пізнання, який запропонував Бекон, ґрунтується на наступних засновках: визнання матеріальної єдності природи, виокремлення однакових форм її

дій та всезагальних причинно-наслідкових (каузальних) зв'язків. Засадничим для автентичного розуміння своєрідності беконівського методу філософського пізнання є також врахування двох наступних неявних припущень, якими послуговується великий англієць. Перша – у кожній наявній “природі” неодмінно є спричинююча її “форма”. Друга – кожна “форма” обов'язково має виявитися через певну природу чи навіть їх множину “природа”. Маніфестація нового, запропонованого Беконом, індуктивного методу філософського пізнання включає також три “таблиці наведення прикладів розуму”. Це: 1. Таблиця наявності, 2. Таблиця відсутності і 3. Таблиця супровідних змін.

В першій таблиці наведено випадки, де має місце певна властивість (“природа”), внутрішню причину (“форму”) котрої шукають. Через перелік предметів, що характеризуються однією і тією ж “природою” встановлюється наявність та послідовність вияву в них тих чи інших властивостей. Йдучи таким шляхом ми й отримуємо можливість встановити “форму”, саме щодо певної “природи”. Водночас, як зазначає доречно філософ, за допомогою лише таблиці наявності встановити її вельми складно, тому він і пропонує ще й інші дві таблиці.

В другій таблиці наводяться випадки, в яких “природи”, котру шукають немає. Їх перелічити ще складніше, однак Бекон застерігає – необхідно враховувати ті випадки, що відрізнятимуться від випадків першої таблиці лише відсутністю якоїсь однієї “природи”.

І, нарешті, третя таблиця слугувала останньою інстанцією для виявлення “форми” речі. В ній простежуються випадки, де присутні декілька “форм”. Мислитель розкриває своєрідність співвідношення означених “форм”, та виокремлює можливі різновиди згаданого співвідношення. Він доводить, що вони або ж а) разом збільшуються; б) одна збільшується, інша зменшується; в) одна змінюється, інша ж залишається сталою. Виявляючи яка саме версія співвідношення має місце у конкретній пізнавальній ситуації, ми і отримуємо змогу визначити форму певного явища.

Підбиваючи підсумок можна сказати таке. Бекон був переконаний, що стоїть на порозі майбутніх наукових відкриттів. Всі свої сподівання на краще він пов'язував тільки з майбутнім, вбачаючи в минулому низку помилок, а в сучасності – поодинокі спроби їх виправлення і пошук істинного шляху (методу). Саме через своє пристрасне ставлення до майбутнього Бекон подекуди недооцінював тих здобутків, які були отримані вже його сучасниками у науці. Щоправда, і себе він вважав навіть не першопроходцем, а лише “сурмачем, що провіщає наступну битву”. За переконаність у визначальній пізнавальній ролі досвіду, зокрема таких його форм як експеримент та чуттєвість, його ще називають

емпіристом (від латинського *емпіре* – досвід). Більше того, Бекон не просто адепт емпіризму, він є його засновником. Втім навряд чи варто обмежуватися занадто категоричною оцінкою запропонованого Беконем філософського методу, класифікуючи його як суто однобічний, примітивно індуктивський. Мислитель з подібною оцінкою навряд чи погодився б, і цілком обгрунтовано. Характеризуючи свій метод, сам він зазначав: я не хочу щоб ми уподібнювались павукам, які "виймають" знання з себе, ані мурахам, які просто збирають, а бути подібними до бджіл, які збирають, пропускають крізь себе і впорядковують. Разом з тим доводиться визнати щоправда, що в даному разі Бекон чималою мірою видає бажане за дійсне, оскільки розробити, а тим більше послідовно запровадити декларовану мислителем "трехвимірність" йому по суті так і не вдалося.

Альтернативне щодо беконівського розуміння філософського методу пізнання ми знаходимо у сучасника англійського філософа – великого французького мислителя Рене Декарта (1596–1650). Як і Бекон, Картезій критикує Стагірита. Але як і англієць не відкидає розроблену давнім греком логіку. Він теж вважає, що остання має бути вдосконалена таким чином, щоб ефективно слугувати передусім для отримання нового знання, а не для доведення вже відомого. Однак, на противагу Бекону, Декарт був переконаний, що таким, новим щодо Аристотелевого методом філософського пізнання, має бути не індукція, як вважав Бекон, а дедукція.

Дедуктивний метод Декарта виходить з визначальної ролі мислення, розуму (раціо, звідси, – раціоналізм). Досвід же тлумачиться хоч і як теж обов'язкова, однак підпорядкована щодо розуму компонента людського пізнання. Отже метод французького мислителя постає як раціоналістичний, оскільки спирається в першу чергу на розум. Для Картезія уособленням істинного знання постають врешті-решт математичні аксіоми. Саме тому він підносить математику до статусу "всезагальної" науки, прирівнюючи її до "всезагальної мудрості". Вихідним пунктом усього філософського вчення Картезія постає принцип сумніву.

Зокрема, у його роботі "Міркування про метод" якраз сумнів постає інстанцією, що не дозволяє Декарту сприймати на віру знання про окремі предмети. До того ж француз був переконаний, що людина не може довіряти і своїй чуттєвості, коли отримує інформацію про зовнішній світ. Однак критерієм істинності може бути, гадав філософ, саме і тільки мислення. Не випадково своєрідною ниткою Аріадни, що дозволяє не заплутатись у лабіринті міркувань французького раціоналіста є його філософський афоризм – "мислю, отже існую". У пізнанні, за Декартом, ми не можемо використовувати, в якості критерія його істинності, наші орга-

ни чуття. Але ж у нас є розум, який охоплює сутність предметів, і допомагає схарактеризувати їх сутнісні риси за допомогою найзагальніших філософських понять, так званих універсалій.

Отже, ми можемо пізнавати, отримувати певні теоретичні закони, які мають бути в подальшому перевірені експериментально. Таку здатність розуму отримувати всезагальне знання через безпосереднє споглядання сутності речей Декарт називає інтелектуальною інтуїцією. Для нього зазначена інтуїція – це отримання знання, яке не потребує доведення, адже воно і так постає очевидним, безперечним і зрозумілим. Як раз завдяки з інтуїції, однак не з чуттєвої, а саме і тільки інтелектуальної інтуїції процес пізнання, за Декартом, і може привести нас до істинного знання. Цей процес і постає, на думку мислителя, у вигляді послідовних ланок дедукції. Кожна з цих ланок є достовірною, однак не сама по собі, а тільки в поєднанні з передуючими їй. Якщо ж хоч одна ланка буде загублена чи забута, дедукція ламається.

Підб'ємо певні підсумки. Всі три мислителі, розглянуті нами зосереджували свої творчі зусилля на розробці філософського методу пізнання, тобто розв'язували одну й ту саму проблему. Однак вирішували вони її у різних соціальних та пізнавальних умовах, що й зумовило неповторність кожного із запропонованих ними варіантів її тлумачення.

Аристотель – той філософ, що, перебуваючи на піковій точці розвитку древньогрецької філософії, і сам вклав чимало зусиль у її розвиток. Однак переважною його заслугою є все ж те, що його розробка філософського методу пізнання постає як своєрідний підсумок попереднього поступу попередньої античної філософської думки. Тому попри назву логічний спадок Аристотеля постає не стільки як "Органон", скільки як канон.

На противагу великому греку, Бекон та Декарт постають не як підбивачі підсумку, а як заспівувачі нової епохи у розвитку світової філософської думки. Креативно переосмислюючи Аристотеля, вони однак основний акцент роблять все ж на позитивній розробці власних оригінальних філософських вчень про метод пізнання. І великою мірою саме ці соціально-історичні та гносеологічні передумови зумовлюють дійсно вищу, порівняно з аристотелівським "Органомом" евристичність їхніх концепцій пізнавального методу. Які постають у них більшою мірою дійсно як "Органон", а не як "Канон".

ЛІТЕРАТУРА

1. Бекон Ф. Философское наследие, Сочинение в двух томах, М.: 1972, т.2.
2. Декарт Р. Философское наследие, Сочинение в двух томах, М.: 1972, т.1.
3. Аристотель Философское наследие, Сочинение в четырех томах, М.: 1978, т.2.

УДК 378.37

САВКУН С.

Наук. керівник МЕЛЬНИКОВ Д. О. – к. і. н.

РОЛЬ МОЛОДІ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Формування громадянського суспільства – завдання сучасної української держави, адже в основі ідеї такого суспільства лежить проблема відносин людини з політичною владою, суспільства з державою. Ця проблема завжди перебувала в центрі філософської і політичної думки.

Політична сфера громадянського суспільства передбачає формування його політичних інститутів, громадських організацій. Важлива роль у цьому процесі відводиться молодіжним організаціям, які в період розбудови української держави повинні взяти на себе роль гаранта розвитку соціальної активності молоді, як важливого чинника у формуванні ознак громадянського суспільства.

Варто звернути увагу на історичний аспект цієї проблеми, на період 80-х – початок 90-х років ХХ століття, коли молодь проявила себе справжніми патріотами своєї Батьківщини, відіграла важливу роль у боротьбі за незалежність України, її демокративний розвиток, складовою якого є формування громадянського суспільства.

На шляху реалізації ідеї громадянського суспільства роль молодіжних організацій з різних причин не досліджувалась, але деякі аспекти цієї проблеми цікавили вчених істориків, філософів, педагогів. Значний інтерес до проблеми молодіжного руху в Україні проявляли науковці в 90-х роках, у період коли функціонував Український науководослідний інститут проблем молоді, коли ще в пам'яті багатьох був прояв молодіжного максималізму в кінці 80-х на початку 90-х років.

Значним поштовхом до розвитку молодіжного руху в Україні у другій половині 80-х років стали перебудовчі процеси. В цей період з'явилися нові громадські формування, серед яких виділялись неформальні молодіжні об'єднання. Вони діяли в супереч організованому руху і тому одержали назву "неформали". Перші їх кроки свідчили про зростання соціальної активності молоді, її прагнення реалізувати свої потреби, протиставити себе тим соціальним інститутам, які були не в змозі організувати роботу.

На цьому етапі було помітно три групи молодіжних об'єднань, кожне з яких орієнтувалось на певний вид діяльності. До першої групи входили організації, які були зорієнтовані на відпочинок молоді. Поширеними були групи, які цікавились літературою, мистецтвом, спортом тощо. Найбільшого поширення серед молоді набули групи які займалися нетрадиційними видами спорту.

Другу групу об'єднань склали молодіжні організації, які спрямовували свою діяльність на вирішення соціально-економічних та політичних проблем. Відчувши свободу слова молодь відкрито говорила про проблеми розвитку економіки, піднімала гострі питання пов'язаних з правами людини, критикувала хід перебудови.

Деякі організації прагнули захистити інтереси трудових колективів від свавілля адміністрацій.

З 1989 року ситуація в молодіжному русі різко змінилася, зокрема, молодь почала спрямовувати свою діяльність на вирішення політичних проблем. Цьому сприяли дії Народного Руху України. Активізувала свою діяльність створена в 1988 році в Харкові Спілка Української молоді. Подібна організація була створена в 1989 році в Києві під назвою – Спілка Незалежної Української Молоді (СНУМ).

Ці організації активно підтримували прагнення України стати незалежною, виражаючи це через мітинги, демонстрації, страйки. Активізували свою діяльність юнаки та дівчата під час виборів до Верховної Ради України. Вони підтримували претендентів у кандидати до парламенту від Народного Руху України та Української Гельсінської Спілки Михайла Гориня, Олесья Шевченка, В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та інших прогресивних кандидатів у депутати.

Помітну роль у молодіжному русі відіграли студенти. Їх активність зросла восени 1990 року, коли в країні загострилась політична ситуація. 2 жовтня 1990 року представники студентської молоді розпочали безпрецедентну акцію – протесту через голодування в Києві на площі Жовтневої революції (нині Майдан Незалежності).

Учасники голодування поставили перед Верховною Радою такі вимоги: прийняти відставку Голови Ради Міністрів УРСР В.А.Масола; призначити нові вибори до Верховної Ради на багатопартійній основі; прийняти постанову про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ; відмовитись від вимог центру відносно союзного договору; прийняти рішення про повернення в Україну усіх громадян республіки, які проходять військову службу за її межами.

Боячись загострення ситуації, яка склалася у Києві Верховна Рада України 17 жовтня прийняла постанову, в якій гарантувалося виконання вимог студентів.

Акція протесту студентів стала важливою подією в боротьбі за демократичні зміни, прагнен-

ня молоді до радикальних змін у суспільстві, прояв у ньому громадянських ознак.

Після проголошення України незалежною, молодіжний рух пішов на спад. Цьому сприяло те, що в вузах розпочалися зміни демократичного характеру. Це в якійсь мірі заспокоїло студентів, знизилась їх політична активність.

У першій половині 90-х років економічна ситуація в країні була важкою. Молоді, як і іншим прошаркам населення, ставало жити все важче і важче. Наприклад, стипендії висгачало лише на тричотири дні, щоб прохарчуватися в їдальні. Тільки завдяки батьківській допомозі більшість студентів виживала.

У цей період збільшився серед молоді рівень злочинності, безробіття. Впродовж 1986-1996 років рівень злочинності щорічно зростав в середньому на 8,5%. Кількість неповнолітніх, засуджених за окремі види злочинів з 1992 по 1996 рік збільшився з 11,6 до 19,0 тис. осіб, або на 63,8%. На кінець 1998 року в органах внутрішніх справ перебувало на обліку 75,5 тис. осіб у віці до 30 років (це у 1,4 раза більше порівняно з 1995 роком, або у 2,4 рази більше показника 1990 року). [1].

Активізувала свою діяльність молодь у 2004 році. Це було пов'язано з майбутніми виборами Президента, складною соціально-політичною ситуацією, яка склалася в цей період у країні. Влітку 2004 року застрайкували студенти Сум. В цьому обласному місті виникла конфліктна ситуація навколо об'єднання Сумського державного університету, педагогічного та аграрного університетів. Проти цього об'єднання виступили студенти, яких підтримували викладачі та батьки. 28 липня 2004 року відбувся мітинг проти об'єднання вище згаданих вузів міста. На мітингу було прийнято рішення добиватися своїх вимог у Києві. Студенти пішим ходом рушили до столиці. Під час цього

походу відбулися сутички з міліцією. В результаті активних дій студентів рішення про об'єднання сумських вузів було відмінено.

Неабияку громадянську активність проявила молодь під час виборів Президента України у 2004 році. Сотні тисяч студентів взяли участь в якійсь протесту, які відбувалися по всій країні проти фальсифікацій під час виборчої компанії, які спровокувала влада. Тисячі студентів з усіх куточків країни з'їхалися восени 2004 року до Києва, щоб підтримати народ України вибороти своє законне право на справедливість під час виборів Президента України. Впродовж багатьох днів молодь, як і представники інших прошарків населення, показувала свою політичну свідомість, громадянську активність, толерантність у цій акції протесту. Завдяки їй діям, рішення Верховного Суду України справедливість була відновлена. Президентом України став законно обраний Віктор Ющенко.

Таким чином, у процесі становлення української держави, формування в ній ознак громадянського суспільства значну роль відіграла молодь. Молодіжний рух на рубежі 80-90-х років мав тенденцію, то до розвитку, то до поступового затухання, одержавлення, формалізації. Значну громадянську активність проявила молодь під час президентських виборів 2004 року. Нова влада впроваджує в життя нові підходи щодо розвитку громадянських ініціатив, активності молоді, що вселяє надію на те, що в Україні процес будівництва демократичної держави, ознакою якої є формування громадянського суспільства є незворотнім.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. - К., 1999. — с. 27.

УДК 17

СЕНЬКОВА О.

Научн. руководитель БОЙЧЕНКО І. В. – д. филос. н.

МИЛЕТСКАЯ ШКОЛА ФИЛОСОФИИ: УЧЕНИЕ О БЫТИИ

В VI веке до н. э. гражданин богатого торгового города Милета, расположенного на одном из полуостровов Малой Азии, с трёх сторон окружённого морем, Фалес сказал, что началом всех вещей является вода и что мир одушевлён и полон богов. С этого изречения родилась древнегреческая философия, а сам мыслитель стал её родоначальником.

Фалес, занимавшийся, помимо философских размышлений, астрономией и геометрией, гидротехникой и толковый политик, считался одним из

умнейших людей Древней Греции. Его имя неизменно упоминалось в списке семи величайших мудрецов древности, он первым был назван мудрецом. Однако заслуга Фалеса не только в том, что он сам по себе был замечательным человеком, получившим заслуженное признание среди своих современников и потомков, имя которого не затерялось в толще веков и известно до наших дней, не только в том, что с него начинается история древнегреческой и европейской философии. Он ещё оставил пос-

ле себя учеников, составивших так называемую (по месту жительства мыслителей) милетскую школу философии. Учеником Фалеса был Анаксимандр, которого называют первым европейским учёным. У Анаксимандра учился Анаксимен. Ученик Анаксимена Анаксагор уже не был в отличие от своих предшественников родом из Милета, к тому же он переселился в Афины, став через посредство своего ученика Архелая учителем Сократа и, тем самым, родоначальником целой плеяды знаменитых философов, живших и творивших в Афинах, ставших культурным центром Древней Греции. Поэтому, говоря о милетской школе философии, имеют в виду лишь трёх её представителей – Фалеса, Анаксимандра и Анаксимена, близких друг к другу не только происхождением из одного города, но и тематикой своих изысканий, оставляя в стороне их идейных последователей, развивавших их мысли в более позднее время на уже более значительном уровне развития философии. Таким образом, выражаясь образно, заслуга Фалеса заключается в том, что он не был блестящим одиночкой подобно метеору, пролетевшему яркой точкой по небу и скрывшемуся из глаз, но был подобен роднику, с которого берёт начало ручеек, ставший одним из истоков древнегреческой, а в более широком плане – европейской, философии. Первым родоначальником философии Фалеса назвал Аристотель. Это мнение сейчас является общепринятым, но во времена античности не все были с ним согласны. Многие исследователи, обращавшиеся в ту пору к истории идей, в качестве первых философов называли то Гомера с Гесиодом, то Орфея, Мусея и Лина, которые жили намного раньше философов милетской школы, также занимались вопросом происхождения всего существующего в мире, но которых в наше время философами считать не принято. А английский исследователь Э. Тэйлор вообще перенёс происхождение философии на 40 тысяч лет назад, к временам палеолита, когда человек впервые стал пытаться объяснить мир с помощью религии и мифов. Однако только к VI веку до н. э., когда в Древней Греции появляются зачатки научного знания, традиционные религиозные верования перестают в полной мере удовлетворять пытливые умы, а человеческое сознание учится абстрагироваться от конкретных понятий и предметов, становится возможным появление философии. Гесиод, Орфей и многие другие мыслители, занимавшиеся вопросом происхождения всего существующего, не отрывались от мифологии, но лишь стремились её упорядочить и, порою, видоизменить. История мира представлялась им в виде генеалогии богов, смены их поколений. Все предметы и явления представлялись им одушевлёнными и персонифицированными в лице отдельных богов. Чем же отличался Фалес от своих предшественников и современников, кото-

рых Аристотель называл “теологами”? Тем, что он занимался другими предметами. Фалес не отрицал принятую систему религиозных верований, происхождения богов, он попросту их почти не касался в своих исследованиях. Его интересовал другой, более конкретный и приземлённый вопрос – из чего сделаны и состоят все существующие предметы. Не противореча теологам, он занялся исследованиями в совершенно другой области – изучением не богов, но природы¹. Поэтому Аристотель дал Фалесу и его последователям определение “фисиологов”, исследователей природы. Именно благодаря перемене предмета изысканий философы из Милета смогли сделать упор на свой житейский опыт вместо мифических сказаний, подойти ко всем окружающим их явлениям и предметам с позиций здравого смысла, критически отнестись к господствовавшим в ту пору мифологическим представлениям, как к требующим обоснования или опровержения с позиций человеческого разума.

Философия зарождается не в самой Греции, а на окраинах греческой цивилизации, в греческих колониях в Малой Азии и Италии. VIII-VI века до н. э. – время греческой колонизации, когда греки, освоив мореплавание, открывают для себя мир Средиземноморья, когда переселенцы на новое место жительства, купцы, воины-наёмники узнают поближе множество иных народов с обычаями и верованиями, отличными от их собственных. Город Милет, расположенный на берегу Малой Азии, на окраине греческой цивилизации, вёл обширную торговлю с Египтом, Лидией, Финикией и другими древними государствами Передней Азии. В самом городе было немало иноземцев и их эллинизированных потомков. Сам Фалес по одному из преданий происходил из переселившегося в Милет финикийского рода. Кроме того, Фалес, подобно другим греческим мыслителям (Ферекиду Сиросскому, Пифагору, Платону и др.), в поисках мудрости ездил в Египет, где учился основам геометрии и астрономии. Д. В. Дрэпер вообще считал, что Фалес не создал ничего нового в области философии, а лишь перевёл на греческий язык египетскую космологию. Но, скорее всего, Дрэпер перегибает палку. Фалес и его последователи были греками, воспитывались в среде греческой мифологии, но помимо неё были знакомы также с верованиями египтян, финикийцев, вавилонян, их поздние современники – с зороастризмом. Каждому народу создание мира представлялось хоть и в сходных чертах, но и с большими различиями. Кроме того, языческие религии не антагонистичны, хорошо уживаются друг с другом, в отличие от религий монотеистических. Например, Геродот, описывая Египет, не отвергает египетских богов, но даёт им имена соответствующих греческих богов, то есть считает их как бы своими, хотя и прекрасно знает, что египтяне поклоня-

ются им по-другому. Поэтому греческие мыслители должны были задаваться вопросом, что в каждой религии есть своё верное ядро, которое можно вычленил с помощью разума. В попытках примирить различные мифологии и создать из них единую концепцию на основе критического осмысления мифов тоже следует видеть важную причину рождения философии.

Итак, оставив мир богов на рассмотрение "теологам", Фалес первым из греческих мыслителей обратился к миру природы. Он первым задал вопрос "что есть всё?", стоявший в центре изысканий философов милетской школы и которому уделяли большое внимание и позднейшие исследователи. Изучая природу, философы из Милета выдвинули две основополагающие идеи, лёгшие в основу их учений. Первая из них – что, любое вещество может, не подвергаясь полному разрушению и исчезновению, испытывать множество изменений. Например, растение получает питание из земли, воздуха и воды, служит питанием животному, одновременно само питаясь животными отбросами и разлагаясь после смерти на землю, воздух и воду, то есть возникает из совершенно чуждых ему веществ и на них же разлагается. Даже при усыхании согретой воды или сгорании твёрдых тел, процессах, наиболее подходящих на уничтожение, не происходит полного уничтожения вещества, которое преобразуется в водяные пары или дым и пепел. Вторых, милетские философы задались вопросом, действительно ли окружающий нас мир так разнообразен, как это показывает чувственное восприятие, или его можно свести к ограниченному числу элементов или даже к одному из них? Древние мыслители свели всё многообразие веществ к четырём стихиям: земле, воде, воздуху и огню. Причём, подобно деление веществ было распространено по всему миру, у разнообразных народов, так что совершенно невозможно сказать, кто до такого деления додумался первым. Оно было известно грекам ещё до Фалеса. Фалес же подумал, что и эти 4 элемента можно свести к одному первоэлементу, в качестве которого он назвал воду. Он заявил, что "начало и конец Вселенной – вода", что начало всех вещей – вода, "всё из воды и в воду всё разлагается".

Почему именно вода? Об этом доподлинно никто не знает. Сам Фалес, по сведениям Диогена Лазертского, или ничего не писал, или же написал только две работы по астрономии, которые погибли ещё в глубокой древности. Таким образом, свои идеи в области философии он передавал ученикам исключительно в устной форме, поэтому от его учения сохранились в качестве предания только основные постулаты, а все доказательства забылись. Уже Аристотель в IV веке до н. э. вынужден был гадать,

почему Фалес пришёл к такому выводу, не зная его обоснований. Нам же остаётся только повторять доводы Аристотеля и других античных комментаторов, обосновывающих положения мыслителя из Милета. Фалеса к его умозаключению могли подвигнуть следующие наблюдения природных явлений: 1) каждый человек может увидеть, что при замерзании жидкости превращаются в твёрдые тела, а при испарении – в газообразные. Таким образом, все твёрдые тела и газообразные вполне могли возникнуть из жидких или, по терминологии древних, из воды. "Всё образуется из воды путём её затвердевания [замерзания], а также испарения". Если вода может превратиться в пар и лёд, то почему она не может превратиться и в землю и в камень, а затем в растения, в животных? 2) Жидкости могут принимать любую форму. Вода, налитая в сосуд, принимает форму сосуда. "Влажное вещество, с лёгкостью преобразуясь во всевозможные [тела], принимает пёстрое многообразие форм. Испаряющаяся часть его обращается в воздух, а тончайший воздух возгорается в виде эфира. Выпадая в осадок и превращаясь в ил, вода обращается в землю". Неустойчивость, подвижность воды может послужить объяснением постоянной изменчивости вещей. 3) Растения и животные не могут обходиться без питания. Лишённые воды они умирают и засыхают. "Всякая пища пропитана соками. А из чего каждое существо состоит, тем оно и питается". Более того, Фалес считал, что питаться водой, помимо животных и растений, должны и неорганические вещества. "Сам огонь солнца и звёзд питается водными испарениями, равно как и сам космос". Последнее положение с точки зрения современной науки представляется бредовым, но так Фалес объяснял водные испарения. 4) Сперма всех живых существ жидкая, то есть все животные берут начало из влаги.

Однако помимо житейских наблюдений Фалес в своих умозаключениях руководствовался также и мифологической традицией. В ней заключались его идейные корни. 5) Ещё Гомер считал Океан "прародителем богов", от этого божества воды, которого он понимал не только как седобородого старца, но и как олицетворение всей гидросферы Земли, совокупность океанов, морей, рек и ручьёв, происходит всё существующее в мире. С одной стороны, между Океаном Гомера и водой Фалеса огромное сходство, чуть ли не тождество, но, с другой, – и большое различие. У обоих мир возникает из воды, только у Гомера она предстаёт в виде персонифицированного божества, а Фалес переводит миф на язык общих понятий. Его вода – не столько определённое божество (об этом речь ещё пойдёт дальше), сколько физическая субстанция, материя, заполняющая собой всё мировое пространство. Кроме того, у Гомера всё от Океана

произошло, но дальше стало существовать само по себе (вышло из воды и ушло). У Фалеса - вышло из воды и в воду опять возвращается, происходят нескончаемые превращения состоящего из воды вещества. 6) Помимо греческой мифологии Фалес заимствует положения из мифологии египетской. Вслед за египетскими мифами он считал, что Земля плоская как блин и плавает на воде как дерево или корабль. Солнце, вращаясь вокруг Земли, ночную часть пути проделывает под водой; солнечный бог Ра погружается в ладью и в ней возвращается к месту восхода. Из этого делался вывод, что сами боги рождаются из влаги и ею питаются, а тот факт, что Земля покоится на воде, свидетельствует о старейшинстве воды, что она является первоначалом всех вещей. Колебаниями водной опоры Фалес также объяснял землетрясения.

Большое значение имеет то обстоятельство, что положения Фалеса не превратились в догму, в которую можно верить или не верить, а послужили началом дискуссии о первооснове мира. Критическое отношение к чужим мнениям, желание пропустить их через призму собственного сознания – большое достижение греческой философии. Первым спорщиком стал ученик и друг Фалеса Анаксимандр. Многие положения его учителя не могли его устроить, он их переосмыслил и первым из европейцев решился написать и обнародовать свои познания о природе. Суть учения Анаксимандра о первооснове всех вещей можно свести к следующему: ни один из видимых четырёх элементов не может претендовать на звание первоосновы. Первоэлементом является находящийся вне восприятия наших органов чувств апейрон, вещество, среднее между огнём, воздухом, водой и землёй, в котором содержатся элементы всех этих веществ. В нём заключаются все свойства других веществ, например, тепло и холод, в нём едины все противоположности (позднее Гераклит развил это положение Анаксимандра в закон единства и борьбы противоположностей, унаследованный от него Гегелем и Марксом). Неотъемлемым свойством апейрона является бесконечное движение, в первую очередь круговращательное. В качестве примера круговращательного движения древним представлялась смена дня и ночи, объясняемая ими как вращение солнца, луны, звёзд вокруг Земли. Под влиянием этого вечного движения бесконечный апейрон разделяется, противоположности выделяются из существовавшей ранее единой смеси, однородные тела движутся друг к другу. Самые крупные и тяжёлые тела при вращательном движении устремляются к центру, где сбиваются в комок, так образуется находящаяся в центре Вселенной Земля. Она недвижима и находится в равновесии, не нуждаясь ни в каких подпорках, так как равноудалена от всех точек Вселенной (у Фалеса Земля опирается на воду. Но

тогда возникает вопрос, на чём покоится вода, и вопрос об опоре становится неразрешимым. Анаксимандр же попросту устраняет данный вопрос). В подтверждение своей мысли Анаксимандр приводит пример: если поместить просяное зерно в наддувной пузырь, а затем надуть его, то зерно окажется неподвижным во взвешенном состоянии в центре пузыря; “так и земля, испытывая толчки воздуха со всех сторон, пребывает неподвижно в состоянии равновесия в центре [космоса]”.

Более лёгкие частицы воды, по мнению Анаксимандра, ранее окутывали Землю единым водяным покровом, который в настоящее время значительно уменьшился вследствие испарений. Воду опоясал воздушный слой, которую в свою очередь обняла собой огненная сфера. Последняя не представляет собой единого целого, так как раздробилась в силу круговращения. Такова картина мироздания. Кроме того, всё материальное обречено на гибель вследствие всё того же вечного движения. Невозникшей и неуничтожимой Анаксимандру представлялось только первовещество апейрон, из которого всё возникло и в которое всё должно вернуться. Возникновение и развитие мира Анаксимандр считал периодически повторяющимся процессом: через определённые промежутки времени мир поглощается окружающим его беспредельным началом, а затем возникает вновь. Позднее стоики, унаследовавшие многие положения учения Анаксимандра через посредство Гераклита, добавили, что Вселенная через определённые участки времени должна сгорать в огне, образуя её внешний слой.

Как и Фалес, Анаксимандр не был свободен от мифологических корней, от идейного наследия своего времени. Как в учении Фалеса о происхождении мира налицо параллели с мифом, изложенным в “Илиаде”, так и учение Анаксимандра сходно с космогонией, только не Гомера, а с “Теогонией” Гесиода. Апейрон имеет свой аналог, как вода Фалеса – божество Океан, им является Хаос, первоэлемент, существовавший тогда, когда кроме него ничего ещё не было, из которого происходит всё остальное. Хаос – это беспорядочная смесь, из которой впоследствии выделяются боги и элементы, приводя мир в порядок. Из Хаоса рождаются Гея (Земля), Тартар (недра Земли), затем бог любви Эрос, Ночь и Эреб (мрак), День и Эфир (свет), Уран (небо), горы, моря, Океан. Но Анаксимандр не просто видоизменяет схему происхождения мира, изложенную Гесиодом, он её творчески перерабатывает, вводя совершенно новые положения. У Гесиода все вышеперечисленные понятия персонифицированы, это всё божества, имеющие своё личное имя. Есть божества мужские, есть божества женские, они, как люди, друг от друга производят потомство. Заслуга Анаксимандра состоит в том, что он первым уделил большое внимание движению как

причине преобразования первовещества вместо описания природы как статичной, неподвижной. Этим он заложил основы дальнейшего развития греческой философской мысли. Если мыслители милетской школы основное внимание уделяли поиску первовещества, то для следующего поколения философов на первый план выходят вопросы движения. Гераклит, Анаксагор, Эмпедокл в основном задумываются не над тем, как устроен материальный мир, но почему он изменяется, какие силы производят в нём изменения, почему материя принимает ту или иную форму.

Ещё больше сходства можно обнаружить у Анаксимандра с некоторыми из космогонических учений орфиков. Например, Орфею, установителю особого вероучения и религиозных обрядов и учредителю названной по его имени секты, приписывали взгляд, что "сначала был вечный, беспредельный, нерождённый Хаос, из которого возникло всё. Этот Хаос ... - не тьма и не свет, не влажное и не сухое, не тёплое и не холодное, но всё вместе смешанное; он был вечно, единый и бесформенный". Потом случайно, само по себе происходит разделение единой и более чистой материи на 4 элемента. Далее, согласно воззрениям некоторых из орфиков, вследствие веса и плотности, под действием тяжести земля удалилась вниз как осадок. Вслед за ней стекла вниз вода и всплыла над землёй. Самое верхнее место занял огонь или эфир, а между ним и Землёй образовался воздух. То есть всё мироздание предстаёт в качестве слоёного пирога, созданного из 4 элементов. Другие орфики пришли к мысли о концентричности мироздания. Согласно им, верховный бог Зевс охватил "всё вокруг неизреченно-огромным эфиром, в середине его – небо, в нём – Земля безграничная, в нём – море". То есть получилась почти такая же картина, как у Анаксимандра, только последний поменял местами твёрдую землю и жидкую воду. Хотя уровень водоёмов и ниже уровня суши, но все они имеют твёрдое дно. Таким образом, Анаксимандру вовсе не нужно было самому изобретать все составные части своего учения о мире. Кстати, из орфического колодца мудрости черпали воду и другие современные Анаксимандру мыслители: Ферекид, Лифагор, Ксенофан, Эмпедокл.

М. Д. Уэст, занимавшийся поиском аналогов концепции Анаксимандра в космологических построениях народов Востока, заявил, что данный мыслитель заимствовал из них ряд положений. Идея единства и борьбы противоположностей вполне может восходить к дуализму иранской религии, в которой два близнеца добрый бог Ормузд и злой Ариман рождаются из семени воплотившегося в ограниченный твердью космос Времени, а затем ведут между собой борьбу по правилам, установленным Временем. У Анаксимандра также проти-

воположные вещества (огонь и земля) и свойства (тёплое и холодное) выделяются из единого апейрона. Опять же, налицо как сходство, так и различие. Иранцы в качестве противоположностей подразумевали религиозно-этические понятия всеенского добра и зла, мыслитель из Милета – чисто физические субстанции и их свойства. Ещё один пример заимствования Анаксимандром идей из мифологической базы народов Востока можно найти в Библии. В книге Иова содержится постулат, может быть заимствованный из вавилонской или какой-либо другой древневосточной космологии, о том, что Земля не покоится ни на какой основе, а повешена "ни на чём", парит в пространстве. Однако в Библии этот постулат приводится бездоказательно. Анаксимандр приходит к такому же выводу, но разворачивает при этом систему доказательств.

В настоящее время исследователи по-разному характеризуют деятельность Анаксимандра. Одни считают его первым европейским учёным, Лапласом древности, другие – синтезатором мифологического наследия и творцом своеобразного религиозного учения. Суждения расходятся по вопросу о том, что было главной основой построений Анаксимандра – наблюдения за природой или переосмысление мифов? Вероятно, свою роль сыграли оба эти источника знаний греческого мыслителя. Во всяком случае, заслуги Анаксимандра как одного из основателей европейской философии сейчас никто не отрицает. Мыслители древности или вовсе не упоминали имени Анаксимандра, или выступали с критикой его идей. Первым критиком Анаксимандра стал его ученик – Анаксимен. Так получалось, что представитель каждого нового поколения философов пересматривал положения своих предшественников и на их основе создавал что-то своё собственное. Анаксимен был поборником простоты, первым стал излагать философские идеи не вычурными стихами, понять которые мог далеко не каждый, а всем доступной прозой. Основные идеи своего учителя он разделял, но решил их тоже упростить. По мнению Анаксимена, также существует неограниченная во времени и пространстве материя, что все вещи созданы из одного первовещества, в которое они, в конечном счёте, снова преобразуются.

Вращение небесных тел Анаксимандр называл причиной возникновения всех вещей. Анаксимен признавал ("небо – это вращающийся свод"), хотя и считал его вторичным, говоря, что "светила совершают повороты, отбрасываемые вспять сжатым и сопротивляющимся воздухом". Непонятно только, почему светила движутся по кругу, а не взад-вперёд. Впрочем, это не единственное противоречие, которое породил в своих изысканиях Анаксимен. Очевидно лишь то, что он на первый план

выдвигал понятия разреженности и плотности первовещества, которым для него был воздух. Процесс образования из воздуха облаков, а затем и земли сходен, по его мнению, с валянием шерсти, из которой образуется войлок. Идея плотности – большая заслуга Анаксимена, воспринятая современной наукой. Следует напомнить, что Анаксимандр видел различие между четырьмя основными элементами в размере и весе составляющих их однородных частиц. Современная физика же, вслед за Анаксименом, считает, что газы, жидкости и твёрдые тела различаются друг от друга по расстоянию между составляющими их частицами (атомами, молекулами), то есть по их плотности. Но предвидение Анаксимена относится не только к области физики, но и к философии. Он, в сущности, открыл закон перехода количества в качество, унаследованный от него многими современными мыслителями, в том числе Гегелем и Марксом. Скопление большого количества частиц у Анаксимена приводит к превращению жидкости в твёрдое тело, а уменьшение их количества – в газ.

Анаксимен пересмотрел также взгляды Анаксимандра на место земли во Вселенной. Для учителя Земля была одна и располагалась в центре мироздания, находясь в покое из-за влияния равнодействующих сил. Ученик от всего этого отказался. Земля в мире не одна, есть ещё твёрдые тела (то есть состоящие из земли, по терминологии того времени) помимо неё. Правда, либо взгляды самого Анаксимена по данному вопросу были не совсем ясными, либо пересказчики его идей не смогли в них разобраться. Если верным считать пересказ того, что Солнце, Луна и звёзды состоят из огня, как думали и все остальные мыслители, но “в пространстве светил имеются также землистые образования, которые круговращаются вместе с ними”, то взгляды Анаксимена на устройство Вселенной были схожими с принятыми современной астрономией: Солнце и звёзды находятся в состоянии плазмы, а вокруг них вращаются планеты, представляющие собою твёрдые тела. Отсюда было недалеко и до мысли, что есть и другие миры и что человечество не одно во Вселенной. Но раз земля не одна, значит, все небесные тела не могут находиться в центре Вселенной и быть равноудалёнными от её концов. Что же их поддерживает, если нет равнодействия сил тяготения? Все небесные тела, по мнению Анаксимена, плоские как лист и имеют под собой опору в виде лежащего под ними воздуха. Благодаря плоской форме “Земля не рассекает находящейся под ней воздух, а запирает его..., а он, лишённый пространства, достаточного для перемещения, остаётся неподвижен”. В подтверждение своей мысли Анаксимен приводил много примеров, доказывающих, что запёртый и неподвижный воздух способен выдерживать большую тяжесть. Сто-

ит ли комментировать? Всё угадать невозможно. Делая гениальные предположения в одном (наличие множества твёрдых небесных тел), Анаксимен ошибался в другом. Земля оказалась круглой, а вместо сжатого воздуха её удерживают на определённой орбите силы всемирного тяготения.

Отказался Анаксимен и от мысли о существовании противоположных физических свойств. Он, например, не проводил резкого различия между горячим и холодным, считая оба эти свойства присущими одной и той же материи. Уплотняясь, материя делается холодной, разрежаясь – горячей. С бытовой точки зрения, Анаксимен был не прав, зачастую твёрдые тела бывают намного горячее воздуха. Античные мыслители, в том числе Аристотель, обрушивались на него с критикой. Но с точки зрения современной науки Анаксимен полностью прав. Лёд холоднее воды, пар горячее её. Замерзание сопровождается снижением температуры, испарение – повышением. Только взаимосвязь представляется обратной: тепловые явления вызваны скоростью движения частиц (молекул, атомов), снижение скорости означает похолодание, сопровождается конденсацией и кристаллизацией вещества, рост скорости приводит к выделению тепловой энергии, плавлению и испарению. Но всего этого Анаксимен ещё знать не мог, хотя его мысль и двигалась в верном направлении.

Следует остановиться ещё на одном моменте. Будучи философом в третьем поколении (идейно, по возрасту, но не генетически), Анаксимен мог обойтись без мифологического наследия, используя лишь идейное наследие предшествующих ему исследователей природы. В мифах нет параллелей его идеям, ни один миф, например, не считал прародителем всего сущего воздух. Разумеется, его схема возникновения и существования материального мира не была научной, доказанной опытным путём. Но она была плодом рационального осмысления окружающего мира.

Что было дальше? В поисках первовещества мыслители перебрали все из 4 основных элементов. Фалес считал им воду, Анаксимен – воздух, Анаксимандр – нечто среднее между всеми ими, живший и творивший позднее, на грани VI и V веков до н. э. Гераклит Эфесский – огонь, Ксенофан – землю. Делались и попытки найти комбинированное решение, признать, что существует не одно, но несколько первоначал. Но ни одна точка зрения не возобладавала, первоэлемент найти так и не удалось. Поэтому уже в V в. до н. э. одни мыслители вовсе отказываются от его поиска, считая, что единственного первоэлемента не существует. Эмпедокл заявляет, что все 4 элемента являются первыми и существующими испокон веков, ни один из них не происходит от другого, они могут лишь смешиваться между собой и снова разъединяться. А Анакса-

гор пошёл ещё дальше, утверждая, что элементов даже не четыре, а бесчисленное множество. Другие же мыслители переключают своё внимание на иные вопросы, ломают голову над тем, почему материя движется и принимает те или иные формы, кто ей движет. В этом они ищут разгадку устройства мира.

Что можно сказать с высоты дня сегодняшнего? Любой химик сейчас скажет, что единственного первоэлемента, являющегося источником всех других вещей, быть не может. Деление на твёрдые тела, жидкости, газы, плазму оказалось не основным. Не оно лежит в основе мироустройства. Жидкая вода может превратиться в твёрдый лёд, но не может стать, например, металлом. Процессы замерзания, плавления, конденсации и испарения не могут объяснить всё многообразие мира. Современная наука пошла по пути, указанному не философами из Милета, а Анаксагором, – что первоэлементов множество. Д. И. Менделеев свёл их все в периодическую таблицу, в которой в настоящее время насчитывается больше сотни химических элементов, к тому же считается признанным, что природа не перестаёт творить, могут появиться ещё новые элементы. Но ни в коем случае нельзя утверждать, что все усилия, потраченные Фалесом, Анаксимандром и Анаксименом на поиск первовещества, были ненужными и бессмысленными. Отнюдь. Во-первых,

они пробудили интерес к естествознанию, к изучению природы. Без множества исследователей, пытавшихся объяснить мир, не было бы таблицы Менделеева. Не набив шишек, нельзя было получить верный результат. Во-вторых, мыслители из Милета стали зачинателями европейской философии – системы рационалистических воззрений на мир. Они не просто рисовали картину мира такой, какой она им представлялась, но и пытались обосновать свои суждения с помощью разумных доводов. Сознание начинает освобождаться из плена мифов, появляется идея аргументации, развивается система отвлечённых понятий. Так что умственный труд милетских философов вовсе не пропал даром.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Аристотель*. Метафизика. Ростов-на-Дону, Феникс, 1999.
2. *Гомперц Т.* Греческие мыслители. Минск, Харвест, 1999.
3. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., изд-во "Мысль", 1998.
4. *Донских О. А., Кочергин А. Н.* Античная философия. Мифология в зеркале рефлексии. М., изд-во Мос. у-та, 1993.
5. *Фрагменты ранних греческих философов*. Ч. 1. М., 1989.
6. *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней философии. М., "Высшая школа", 1981. Стр. 125.

УДК 299

ФРИЗОРЕНКО Д.

Научн. руководитель БОЙЧЕНКО И. В. – д. филос. н.

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ ИНДУИЗМА

Индуизм основная религия Индии и одна из мировых религий. Индуизм возник на Индийском субконтиненте, причем свыше 90% (из приблизительно 500 млн. человек) исповедующих эту религию, живут в Республике Индия. Индуистские общины существуют также в Бангладеш, Шри-Ланке, Кении, ЮАР, Тринидаде и Тобаго, Гайане.

Индуизм охватывает широкое многообразие верований и обрядов. Терпимость, с которой в рамках индуизма относятся к разнообразию религиозных форм уникальна среди мировых религий. В индуизме нет ни церковной иерархии, ни верховного авторитета. Это всецело децентрализованная религия. В отличие от христианства или ислама, у индуизма не было своего основателя, чье учение распространялось бы последователями. Большая часть фундаментальных положений индуизма была сформулирована во времена Христа, однако корни этой религии еще древнее. Боги, которым поклоняются индуисты сегодня, были предметом по-

клонения их предков почти 4000 лет назад. Индуизм развивался постоянно, вбирая в себя и истолковывая на свой лад верования и обряды разных народов, с которыми входил в соприкосновение.

Несмотря на противоречия между различными вариантами индуизма, в основе всех их лежат несколько определенных фундаментальных положений. За пределами вечно изменчивого физического мира существует единый универсальный, неизменный, извечный дух, который называется Брахман. Душа (атман) всякого существа во Вселенной, включая и богов, есть частица этого духа. Когда умирает плоть, душа не погибает, а переходит в другое тело, где продолжает новую жизнь. Судьба души в каждой новой жизни зависит от ее поведения в прежних воплощениях. Закон кармы гласит: никакой грех не остается без наказания, никакая добродетель – без награды. Если человек не получил заслуженной кары или награды в этой жизни, он получит их в одной из последующих. Поведение

человека определяет более высокий или низкий статус последующего воплощения, от него самого зависит, родится ли он в дальнейшем человеком, богом или ничтожным насекомым.

Для большинства индуистов важным элементом религиозных верований является сонм богов. В индуизме насчитываются сотни божеств, от мелких божков местного значения, до великих богов, чьи деяния знают в каждой индийской семье. Наиболее известны Вишну; Рама и Кришна, две формы или инкарнации Вишну; Сива (Шива); и бог-творец Брахма.

Священные книги играют большую роль во всех разновидностях индуизма. «Философский индуизм» придает особое значение таким классическим санскритским текстам, как веды и упанишады. Народный индуизм, почитая и веды, и упанишады, использует в качестве священных текстов эпические поэмы Рамаяна и Махабхарата, часто в переводе с санскрита на местные языки. Часть Махабхараты, Бхагавадгита, известна практически каждому индуисту. Бхагавадгита ближе всего к тому, что можно было бы назвать общим свящнным писанием индуизма.

Вселенная существует в циклическом времени. Всякое событие уже некогда происходило, повторится оно и в будущем. Эта теория касается не только череды перевоплощений отдельного человека, но также истории общества, жизни богов и эволюции всего космоса.

Наименьшей единицей индуистского космического цикла является юга, или мировой век. Существуют четыре юги, каждая из которых короче предыдущей, что соответствует убыванию дхармы морального порядка во Вселенной. Крита юга, эра совершенства, длится 1 728 000 лет; трета юга, в которой дхарма уменьшается на четверть, по длительности составляет три четверти предыдущей – 1 296 000 лет; двапара юга, где от дхармы остается только половина, длится 864 000 лет; последняя эра, кали юга, в которой только четверть начальной дхармы, продолжается 432 000 лет. Нынешняя эра – кали юга – началась в пятницу 18 февраля 3102 г. до н. э. Завершение кали юги ознаменуется распадом социальных классов, прекращением богопочитания, распространением неуважительного отношения к священному писанию, мудрецам и моральным принципам. Когда эти явления возобладают, настанет конец юги, сопровождаемый наводнением, пожаром и войной, вслед за чем начнется новый цикл из четырех юг, именуемый махаюга, или великая юга, который продлится следующие 4 320 000 лет.

Тысяча махаюг, т. е. 4 320 000 000 лет, составляют одну кальпу – один день в жизни бога Брахмы. В конце каждого такого дня вся материя вселенной поглощается универсальным духом, и в те-

чение ночи Брахмы, которая длится также одну кальпу, материя существует только в потенции, как возможность своего восстановления. На заре каждого дня Брахма является из лотоса, растущего из пула бога Вишну, и материя формируется вновь. Мы живем в первый день 51 года Брахмы. Его год состоит из 360 подобных дней и ночей, живет же Брахма 100 лет. После этого вселенная полностью распадается, совершенно утрачивает существование и остается в таком состоянии на протяжении следующего столетия Брахмы. Затем Брахма возрождается, и начинается цикл протяжением в 311 040 000 000 000 лет.

В этом постоянно эволюционирующем, вечно повторяющем себя индуистском космосе имеется лишь одна постоянная сущность, Брахман, универсальный дух, заполняющий пространство и время. Все другие сущности, такие как материя и ум, суть эманации Брахмана, а потому представляют собой майю, или иллюзию. Брахман есть абсолют – неделимый, не подверженный изменениям, безличностный, не имеющий пола, возвышающийся над понятиями добра и зла. В силу всеобъемлющей и всепроникающей природы Брахмана атман, мировая душа, рассматривается как неотделимая частица Брахмана. Более того, Брахман и есть атман, и только завеса майи, иллюзорного мира чувственных восприятий, мешает человеку понять это тождество.

Священные книги индуизма указывают на четыре цели, к достижению которых должна быть направлена жизнь человека. Это артха – богатство и власть; и кама – наслаждение и удовлетворение желаний, прежде всего любовных. Артха и кама являются законными целями и считаются важными составляющими потребностей всякого человека, однако они уступают по значимости двум другим целям жизни: дхарме – правильному поведению; и мокше – освобождению от цикла нескончаемых перерождений.

Основополагающей среди этих целей жизни, с которой координируются остальные, является дхарма. Наряду с нравственностью и правильным поведением это понятие означает также качество и долг. Дхарма вечна и неизменна. Кроме того, она конкретна. Все сущее – как одушевленная природа, так и неодушевленная – с начала мироздания получает свою дхарму. Дхарма золота – это желтый цвет и блеск, дхарма тигра – его свирепость и плотоядность. Дхарма человека (манава-дхарма) соответствует правилам поведения, приличествующим каждому индивиду. Сюда входит уважение к священнослужителям и священным текстам, правдивость, отказ от насильственного лишения жизни, совершение добродетельных поступков и почитание богов. В зависимости от своего положения в жизни человек обязан следовать также и другим дхармам. Он обязан соблюдать нормы, признанные

его страной, племенем, кастой, кланом или семьей. У мужчин, женщин, стариков, молодых, правителей и простолюдинов – разные дхармы; по сути дела, своя дхарма существует для каждой крупной социальной группы. При возникновении конфликта между двумя дхармами, иначе говоря, если долг в отношении одной группы вступает в противоречие с долгом в отношении другой, интересы меньшей группы (например, семьи), приносятся в жертву интересам большей (например, касты).

По распространенному убеждению, неукоснительное следование дхарме есть наилучший способ улучшить свое положение в грядущих жизнях. В Бхагавадгите говорится: "Лучше исполнить собственный долг [дхарму], пускай и несовершенно, нежели хорошо исполнять долг другого".

Индуисты видят будущее своих душ только в повышении статуса их последующих воплощений, однако чрезвычайно влиятельная прослойка представителей "философского индуизма" рассматривает будущее в контексте мокши – полного освобождения души от череды перевоплощений. Согласно их воззрениям, душа прикована к вечно вращающемуся колесу реинкарнации, которое приводится в движение законом кармы.

В разные периоды своей истории философский индуизм предлагал различные методы достижения мокши. Все они рассматриваются как равноценные пути (марги) к спасению, однако наибольшее распространение и санкционирование священными текстами получили три из них.

- Путь деяний (карма-марга) есть самый простой, он ближе всего к доктрине дхармы. Карма-марга ведет к спасению через поступки и деяния, соответствующие положению, которое человек занимает в жизни. Но все поступки должны совершаться бескорыстно, без стремления к удовлетворению личных желаний. Такая жизнь ведет к отрешению от собственного "Я" и к единению с Брахманом.
- Путь любви (бхакти-марга) приводит к спасению через безграничную преданность богу. В качестве объекта этой преданности часто выступает бог Вишну или Кришна – одно из его воплощений. Беспредельная преданность сближает верующего с Брахманом, она позволяет человеку прозреть единство всего сущего в Брахмане.
- Путь знания (джняна-марга) – самый утонченный и трудный путь к спасению. Он требует непосредственного прозрения наивысшей истины Вселенной – единства Брахмана и атмана. Прозрение может наступить после долгого периода духовного и физического воздержания, предполагающего отказ от всех земных привязанностей и долгих аскетических и медитативных.

Бхакти. Одно из центральных понятий в индуизме. Оно означает особый путь богопочитания, состоящий в безграничной и безраздельной преданности божеству, ежеминутной памяти о нем и внутреннем созерцании его (наряду с бхакти-марга, джняна-маргой и карма-маргой). Термин в этом значении впервые употребляется в Бхагавадгите.

В раннем средневековье индуистские теологи сблизили бхакти с понятием любви. Тогда же на дравидском юге бхакти зародилось как мощное и влиятельное течение, которое к XVI в. охватило всю страну, окрасило собой все средневековье и сохранилось в новое время, определив образ жизни огромной части народа. Бхакти было широким демократическим движением, признающим равенство людей перед богом, с безразличным, а, порой, и отрицательным отношением к брахманскому ритуалу. В плане религиозной практики приоритет получили персонифицированные божества, главным образом Шива и Вишну. Трансформировались и внешние формы богопочитания. Большое место в богослужении заняли музыка и пляска, возросла роль храмов и храмовых изображений. Значимым культовым актом стала песня, гимн богу, который мыслился как милосердный и любящий.

Индуистские священные тексты делятся на две основные категории: шрути – тексты божественного откровения, и смрити – традиционные книги известных авторов. Вся литература шрути написана на санскрите, языке Древней Индии, литература смрити использует как санскрит, так и региональные языки.

Важнейшими текстами шрути являются веды ("знание"), сложившиеся в период между 1500 г. и 900 г. до н. э. В Ригведе, первой из четырех книг, содержатся гимны, обращенные к богам, почитавшимся в то время в Индии. В других ведах содержатся различные обрядовые формулы, заклинания, заклания и песнопения. Между 800 г. и 600 г. до н.э. была создана серия прозаических истолкований четырех вед, известных под названием брахманы. В них подробно рассматриваются все детали сложных обрядов жертвоприношения, на которых строился культ ведийских богов. Приблизительно в 600 г. до н. э. появились новые комментарии, получившие название араньяки, в которых исследуется символический смысл брахманистских ритуалов, и приоритетным становится акцент на понимание сути ритуала, нежели на его точное исполнение. В течение долгого времени, охватывающего период до создания позднейших брахман и значительно позже создания последних араньяк, писалась серия трудов, называемых упанишадами. В них выделены концепции, которые по сей день являются главенствующими в индуизме: вездесущность Брахмана, единство Брахмана и атмана, кармы и переселения душ и высвобождения из череды рождений.

Весь этот корпус – веды, брахманы, араньяки и упанишады – считается священным. Во многих регионах Индии священные тексты рассматриваются как исключительная привилегия брахманов, представители же низших каст не имеют права даже смотреть на эти книги.

В отличие от литературы шрути, тексты смрити может читать каждый. Большая их часть представляет собой либо сутры – лаконичные афоризмы, либо шастры – трактаты на различные темы. Концепции жизни индуиста: артха, кама и дхарма представлены Артахаштрой Каутильи, трактатом о долге правителя и о проявлении власти, Камасутрой Ватсайяны, трактатом по эротологии, и многочисленными Дхармашастрами – кодексами законов и правилами морали, приписываемыми Ману, Баудхайяне, Яджнавалкье и другим персонажам.

Наиболее популярными произведениями литературы смрити являются эпические поэмы Махабхарата и Рамаяна. Обе складывались на протяжении долгого времени и представляют собой сочетание фольклорных легенд и философских рассуждений. В Махабхарате рассказывается история династической борьбы и великой войны. Сюда включена Бхагавадгита (Песнь бога), или Гита, как ее часто называют, – одно из самых важных произведений индуизма, изложенная как проповедь Кришны, в которой излагаются основные положения трех путей к спасению: джняна, карма и бхакти.

Рамаяна повествует о приключениях Рамы и его супруги Ситы. Эта эпическая поэма чрезвычайно динамична – здесь и похищение Ситы демоном, и полное драматизма описание спасения ее Рамой и Хануманом, обезьяноголовым богом. Это произведение включает в себе великий нравственный смысл и пользуется широкой популярностью в индийских деревнях. Эпизоды из Рамаяны – весьма популярные сюжеты театральных и танцевальных постановок.

Кроме того, литература индуизма включает в себя пураны (“рассказы о былом”), сборники легенд со множеством религиозных наставлений, книги о божественном. К этой категории можно отнести две знаменитые книги вайшнавов: Бхагавата пурану, в которой рассказывается о жизни и учении Кришны, и бенгальскую Гитаговинду, повествующую о любви Кришны к Радхе.

К 9–8 вв. до н. э. брахманы занимали главенствующие позиции в индийском обществе, а жертвенные обряды весьма усложнились. Уже в 7 в. до н. э. началась реакция на чрезмерный ритуализм и все возрастающую власть брахманов. В таких текстах, как араньяки, началось исследование смысла жертвоприношений, в упанишадах же поставлены под вопрос основополагающие космологические представления древних ариев. В самых ранних

арийских гимнах говорится, что после смерти душа отправляется в преисподнюю. Новые мыслители выдвинули концепцию переселения душ, которая со временем была подкреплена законом кармы.

К 6 веку до н. э. произошло становление ряда религий, которые полностью отвергали ведийские жертвоприношения. Речь идет о последователях не только упанишад, но и о многих новых сектах, включая джайнов и буддистов. Все они ставили во главу угла освобождение от бесконечных рождений и сходились на том, что освобождение достигается не жертвоприношениями, а медитацией. Соперничество различных сект длилось почти тысячелетие. К 500 г. н. э. победу одержал индуизм, вобравший в себя многие положения буддизма и джайнизма, включая доктрину ненасилия, вегетарианство и воздержание от алкоголя, а также ряд новых элементов богопочитания. В индуистский пантеон был введен Будда.

Расцвет индуизма и его победа над буддизмом и джайнизмом совпали во времени с периодом интенсивных философских исканий. Между 6 в. до н. э. и 5 в. н. э., появилось не менее десятка соперничавших доктрин. Все они сходились на том, что мокша представляет собой главную цель человека, но расходились во многих теологических и метафизических тонкостях. Особо выдвинулось шесть философских школ: ньяя, вайшешика, санкхья, йога, миманса и веданта. Считалось, что каждая из них предлагает действенный способ освобождения, но наибольшую популярность обрела одна только веданта. Философия веданты опирается на Брахмасутры, приписываемые мудрецу Бадараяне (2 или 3 в.). В отличие от других школ, выдвинувших сложные теории составных частей материи и характера души, веданта придерживалась довольно простых взглядов на Брахман и атман.

Позднее веданта раскололась на несколько теологических школ, основное расхождение между которыми заключалось в степени признания тождества Брахмана и атмана. Доминирующим был подход монистической школы адвайта, сформулированный Шанкарой в 7–8 вв. Шанкара учил, что единственной реальностью во Вселенной является Брахман и что отношение Брахмана и мира чувств, майи, не поддается выражению. Индивидуальная душа, атман, есть всего лишь проявление Брахмана, и, как говорится в упанишадах, освобождение души осуществимо только через полную реализацию единства атмана и Брахмана. Хотя “философский индуизм” почти целиком подпал под влияние адвайты, большее воздействие на народный индуизм оказала вишешадвайта, или ограниченный монизм Рамануджи, философа 11–12 вв. Рамануджа утверждал, что наивысшая реальность – не безличный дух, а личностный бог, Вишну. Атман есть часть бога и в конечном счете соединяется с ним, но

при этом никогда не утрачивает полностью личностные свойства. Вишиштадвайта утверждает, что единение с богом достигается скорее через бхакти-маргу, путь искренней преданности, нежели через созерцательную практику по методу джняна-марги. Третья школа веданты, дваита, или дуалистическая школа, основанная Мадхвой в 13 в., стоит на позиции полной разделенности души и Брахмана.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Альбедиль М. Ф.* Забытая цивилизация в долине Инда. СПб., 1991.
2. Там же. Протоиндийская цивилизация. Очерки культуры. М., 1994.
3. Атхарваведа. Избранное. Пер. с санскр. Т. Я. Елизаренковой. М., 1997.
4. Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма. М., 1969.
5. *Бонгард-Левин Г. М.* Древнеиндийская цивилизация. М., 1980.
6. *Бонгард-Левин Г. М., Ильин С. Ф.* Индия в древности. М., 1985.
7. *Бэшем А.* Чудо, которым была Индия. М., 1977.
8. *Гусева Н. Р.* Индуизм. М., 1977.
9. *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев. М., 1986.
10. *Исеева И. В.* Шанкара и индийская философия. М., 1991.
11. *Кейпер Ф. Б. Я.* Труды по ведийской мифологии. М., 1986.
12. *Косамби Д.* Культура и цивилизация древней Индии. М., 1968.
13. *Лысенко В. Г.* "Философия природы в Индии": атомизм школы вайшешика. М., 1986.
14. Махабхарата. Кн. I, II, IV, V. Пер. с санскр. В.И. Кальянова. Л., 1950, 1962, 1967, 1976.
15. Махабхарата. Вып. 1-8. Пер. с санскр. Б. Л. Смирнова. Ашхабад, 1956-1972.
16. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: словарь. М., 1996.
17. *Пандей Р. Б.* Древнеиндийские домашние обряды. М., 1982.

РОЛЬ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА МАРКЕТИНГУ В СУЧАСНОМУ ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ ДЛЯ РОБОТИ В УМОВАХ РИНКУ

УДК 378.1:33

КАЛИБЕРДА Л. П. – к. ист. н.

КРОСС-КУЛЬТУРНЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ И ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Компетенция как новая парадигма интегрированного результата образования и явление новой образовательной культуры все активнее входит в научный оборот и довольно часто встречается в публикациях в связи с Болонским процессом, модернизацией отечественного образования, формированием новой учебной культуры.

В литературе можно встретить многообразие определений компетенций: профессионально-ориентированных, базовых, универсальных, транспредметных, академических и др. (1, 4, 8). В общих чертах компетенции трактуются авторами как интегрированное сочетание знаний, способностей, установок, которые выступают важным профессиональным ресурсом для трудовой деятельности, а также как сочетание квалификации, социального поведения, способности работать в группе, инициативность и др. (3). Таким образом, компетенции выходят за рамки триады: “знания-умения-навыки” и представляют собой более сложное интегрированное явление образовательного процесса.

При приоритетной важности и необходимости приобретения профессиональных, общих, персональных компетенций (персональные компетенции – это самостоятельность, ноу-хау, чувство долга, ценностные ориентации и др.), которые формируются в процессе овладения комплексом дисциплин учебного плана, тем не менее важны и компетенции, отражающие специфику конкретного предмета (2). Предметные компетенции опираются на специфические знания. Предметом нашего рассмотрения является формирование культурной компетенции в процессе изучения дисциплины “Кросс-культурный менеджмент”. Изучение в высшей школе кросс-культурного менеджмента как отрасли менеджмента, культурологии, психологии и других наук актуализируется глобализацией и интернационализацией экономики, активным выходом национальных корпораций и компаний на зарубежные рынки. Сравнительный анализ и учет национальных особенностей ведения бизнеса, управления организациями, учет традиций, культуры, истории, менталитета представителей разных деловых культур отвечают современной образовательной парадигме “от человека образованного” к “человеку культуры”, от “специалиста-специи” к “универсалии” (9).

Будущему менеджеру необходимо знать, что для эффективного кросс-культурного менеджмента необходимы не только знания традиций, этикета, особенностей деловой культуры партнера по бизнесу, но и то, что служит объединяющим началом на пути к взаимодействию. Наука подтверждает всеобщее единство людей в своем внутреннем, моральном, этическом измерении. Различие между людьми заключается, в основном, во внешних проявлениях, обычаях, ритуалах, одежде, невербальных коммуникациях и др., которых тысячи. Украинский ученый А. Панченко (6) объединил их в несколько категорий: восприятие себя, своего Я и пространства; общение и язык; внешний вид, одежда, еда и связанные с ней нормы этики; ценности и нормы, мировоззрение, верования и др. Р. Льюис (5), руководитель американского центра изучения кросс-культурного взаимодействия выделяет такие отличительные категории, как: социальное поведение; отношение людей разных культур ко времени и пространству; умение слушать, вести переговоры; язык общения; манеры, обычаи и др. Г. Моран, как утверждают исследователи его теории (6), применяет другие подходы к классификации отличительных черт. Основными он считает: семейные взаимоотношения; обучение; способы передачи информации; способы производства товаров и услуг; политические; религиозные и др.

В процессе изучения деловых культур разных народов студенты приходят к убеждению, что редко можно найти культуры, представители которых смотрели бы одинаково на лидерство, сущность и иерархию власти, юмор, социальную ответственность бизнеса, статус менеджера и др.

Статус менеджера в Германии определяется его достижениями, продолжительностью службы, квалификацией. Во Франции и Англии статус менеджера высшего звена определяется, во-первых, его происхождением, элитарным образованием, высоко ценятся интеллектуализм и утонченность.

Статус американского менеджера зависит от его таланта и инициативы, умения добиваться цели, находить кратчайшие пути к процветанию, ставить дело выше личных чувств. В Китае, Японии, Корее конфуцианское мировоззрение отражается на ведении бизнеса. Здесь статус менеджера зависит

не от его благородного происхождения, а от образованности, высокой нравственности, патерналистского отношения к подчиненным (5). Украинский менеджер отражает национальные черты украинского народа: твердость в отстаивании своей позиции, толерантность к другой точке зрения, такт, выдержка, чувство юмора. Высокий статус украинского менеджера зависит от его деловых качеств, предприимчивости, образованности.

Важным аспектом кросс-культурного менеджмента и формирования культурной компетенции будущих бизнесменов является проблема социальной ответственности бизнеса, и, закономерно, менеджера, его организующего. В концепциях социальной ответственности красной нитью проходят категории справедливости, равенства между людьми, моральных обязательств менеджера вести себя социально ответственно и др.

Концепция социальной ответственности, по мнению американского ученого Е. Лептона зародилась в конце XIX - начале XX ст. Сначала она звучала как концепция "служения", согласно которой фирмы кроме "делания денег" должны иметь и морально-этические цели служения обществу. Таким образом, идея чисто прагматическая, уступила свою популярность концепции "социальной ответственности" (7).

Фундаментом современного подхода к сущности социальной ответственности бизнеса стала, опубликованная в 1953 году, книга американского экономиста Г. Боуэна "Социальная ответственность бизнесмена", где автор выдвинул доктрину социальной ответственности, которая заключается в обязанности бизнесменов придерживаться той политики, принимать те решения и осуществлять те направления деятельности, которые совпадают с ценностными установками, задачами и целями общества (7).

Характерно, что в этике справедливости представителей разных деловых культур объединяют такие морально-этические нормы, как законопослушание, отсутствие привилегий и дискриминации, объективность, надежность, честность, социальная ответственность, которая, впрочем, трактуется не всеми однозначно. Так, по мнению некоторых предпринимателей, развитие дополнительных социальных программ, спонсорство, меценатство минимизирует прибыль. Но все же общественное мнение все больше склоняется в пользу социальной ответственности бизнеса. Колумбийский университет (США) даже учредил премию, которой награждаются фирмы за социально ответственное поведение (7).

В процессе изучения кросс-культурного менеджмента студенты убеждаются, насколько многообразна деловая культура бизнеса, на которую оказывают влияние этические системы того или иного общества, что обуславливает и различную оценку

одних и тех же явлений представителями разных деловых культур и что необходимо учитывать при ведении интернационального бизнеса. Таким образом, категория социальной ответственности тесно связана с категорией культурной компетентности, с отношениями бизнеса и общества, уровнем взаимодействия между корпорациями, менеджерами и подчиненными, развитым сотрудничеством с коллегами, состоянием профессиональной межличностной среды.

Эти задачи в определенной мере реализуются в процессе преподавания различных дисциплин, среди которых важное место занимают дисциплины: "Менеджмент", "Социальная философия", "Кросс-культурный менеджмент", "Этика бизнеса", "Деловой этикет и протокол" и др., которые ориентируют обучающихся на формирование и развитие конкурентоспособных качеств, умений работать в новых формах социальности, эффективно и нравственно справляться со своими профессиональными и всеми жизненными проблемами, быть социально востребованными и социально ответственными.

Данная проблема актуализируется обострением противоречий между различными политическими силами и властью, недостаточным уровнем восприятия демократических ценностей, критическим состоянием отношений между государством и обществом, между государством и личностью. Поэтому формирование культурной компетенции украинских менеджеров должно включать много структурных составляющих, в том числе формирование личности с глобальным мышлением, профессионала, способного работать с людьми разных деловых культур. Учитывая это, система высшего образования должна быть нацелена на воспитывающее обучение. Закономерно, что в формировании культурной компетенции важнейшую роль играют гуманитарные науки, что, однако, не исключает участия дисциплин предметно-технологического характера.

В Киевском институте бизнеса и технологий при подготовке менеджеров и формировании их культурной компетенции применяется комплексный подход. В его реализации можно выделить несколько интеграционных полей, дидактических форм воспитывающего обучения. Проблемы морально-этического характера включаются в нормативные курсы, спецкурсы, тематику научного студенческого общества, учебные экскурсии по городу и др.

Рассмотрение в нормативных курсах по менеджменту тем, проблем, связанных с управлением глобальными, транснациональными корпорациями, совместными предприятиями, интернациональным бизнесом связывается с кросс-культурными факторами, системой ценностей участников бизнес-процессов, нормами и стандартами, традициями, культурой того или иного народа. Культуроформирую-

щий потенціал закладається в самостійну роботу, яку студенти виконують во внеучебне время. Це стосується завдань з елементами науково-дослідницької роботи, як, наприклад, обґрунтування мотивації як функції менеджмента, аналіз відмінних рис менеджмента різних країн, дослідження психології бізнеса, оцінка конкурентоспроможності товарів і послуг і багато інше. Преподаватели кафедри менеджмента допомагають майбутнім менеджерам працювати в нових формах соціальності, орієнтуватися в кризових ситуаціях, працювати з різними типами мислення, з представниками різних культур.

Несумнівно, що найважливішу роль в формуванні культурної компетенції студентів грають дисципліни гуманітарного циклу: філософія, культурологія етика і естетика, психологія, політологія, іноземні мови, педагогіка, а також спецкурси і спецсеминари, які читаються в інституті: Українська культура, Культура країн Європи, Культура країн Сходу, Соціальна філософія, авторські курси, розроблені ректором інституту Е.В.Романенко – Соціально-філософський аналіз економічної сфери; Мотивація, стимулювання і оцінка персоналу; Лідерство і др.

Новий для нашої країни тип ринкової економіки пред'являє і нові вимоги до економічних відносинам, до підприємств, організаціям і методам управління ними. По тому для майбутніх економістів не менш важливим представляється філософське осмислення соціальних і економічних проблем сучасного суспільства, знання яких посилює професійні компетенції, а разом з тим дозволяє більш впевнено почувати себе в бізнес-середі. Авторський курс "Соціально-філософський аналіз економічної сфери" служить саме цій меті. Студенти-старшекурсники сприймають його з великим інтересом. Цьому сприяє і яскрава, творча особистість і майстерство педагога і коло тем, які охоплює цей інноваційний курс: Концепції постіндустріального суспільства, Культурологічна основа концепції постмодернізму, Концепції інформаційного суспільства, Постекономічна трансформація як етап глобальної соціальної трансформації; Становлення якісно нового типу людської активності і творчості в постекономічному суспільстві; Знання і інформація як фактор успішного господарювання; Людина в постіндустріальній реальності і др.

Управлінці, яких готує Київський інститут бізнесу і технологій – це майбутня еліта нації, лідери, які будуть визначати вектори економічного і духовного розвитку суспільства. Авторський курс "Лідерство" служить меті формування такого лідера, управлінська і духовна культура якого відповідали б духу і

запитам епохи. В курсі розглядаються проблеми етичного лідерства, етичних обов'язків керівника, норм його морального поведіння, відповідальності за успішний бізнес і перспективи своєї організації, формування колективу, заснованого на високому рівні довіри, створення умов, які сприяють розвитку особистості і творчості, підтримують позитивний моральний клімат в колективі, допомагають подолати емоційний дискомфорт. Використовуються методи "погруження" в роль лідера, моделювання виробничих ситуацій і ситуацій морально-етичного характеру. Педагог, включаючи особистий досвід, навчає, прививає любов до роботи, засновану на повазі і доброземності до підлеглим, сприяє духу творчості, інтелектуальну вразливість, що вносить вагомий внесок в фундамент культурної компетенції майбутнього менеджера-економіста.

Продуктивно в цьому відношенні працюють і преподаватели кафедри гуманітарних наук. Наукові дослідження студентів під керівництвом професора І.В.Бойченко по філософії, історії філософії, етиці, естетиці, релігієзнавству пов'язані з різними сферами життєдіяльності суспільства і суспільної свідомості. На наукових студентських конференціях велике схвалення отримали доповіді: "Сравнительний гносеологічний аналіз мистецтва і науки", "Етичні ідеї індійської духовної культури", "Етичні концепції епохи формування постмодернізму", "Роль молоді в формуванні громадянського суспільства" і др.

Ефективним засобом формування культурної компетенції є і діяльність студентського наукового кола під керівництвом професора Р.А.Языниной, наукові інтереси якої пов'язані з проблемами екологічної безпеки людства, перехідної економікою, впровадженням глобального менталітету, що передбачає розуміння і осмислення політичних, соціальних, демографічних, технологічних, екологічних, культурних і інших факторів. "Нові напрями в біотехнології", "НАТО і проблеми безпеки", "Римський клуб і його діяльність", "Екологічна безпека як фактор стійкого розвитку і конкурентоспроможності економіки України", "Розвиток української економіки в період глобалізації" – це далеко не повний перелік проблем, над якими працюють студенти в цьому науковому колі.

В структурі культурної компетенції поряд з базовими, не менш важливими лінгвістичними, мовними компетенціями, яким в Київському інституті бізнесу і технологій віддається велика увага. Це стосується до знання рідної мови і декількох іноземних мов. В доповнення до нормативних дисциплін "Українська мова про-

фесійного спілкування", "Іноземна мова професійного спілкування" читаються спецкурсы, спецсеминары, факультативно изучаются другие иностранные языки, проводятся олимпиады, викторины, конкурсы, работает студенческий научный кружок под руководством старшего преподавателя Т.В.Хоменко. Тематика докладов, прочитанных студентами и преподавателями кафедры иностранных языков на английском, немецком, французском, польском языках во время проведения Дней науки в институте, свидетельствует о их культууроформирующей направленности: "Роль социокультурного компонента при обучении чтению аутентичных текстов", "Формирование профессионального интеллекта в процессе преподавания иностранных языков", "Влияние социальной среды на формирование языковых способностей человека на примере произведения Б.Шоу "Пигмалион"", "Американизмы и их влияние на современный английский язык" и др. Студенты выявляют в той или иной лингвистической культуре ценности, смысловые образы, исследуют взаимовлияние и взаимообогащение языков разных народов, что помогает им лучше осмыслить лингво-культурное разнообразие и богатство своего родного языка и языков народов мира, активизировать свой творческий потенциал.

Поскольку уровень культуры многих студентов, особенно младших курсов, не достаточно высок, важное значение в институте придается знакомству молодежи с культурной инфраструктурой города Киева и других культурных центров Украины. Преподаватели культурологии, кураторы академических групп организуют экскурсии студентов в театры, музеи, на художественные выставки, концерты, знакомят студентов с историческим прошлым города, творчеством скульпторов, архитекторов, стилями разных эпох, от украинского народного декора, украинского барокко, готического, рококо, классицизма до авангарда, которыми богат наш древнейший и красивейший город мира – Киев.

Всмирно известные сокровища древней культуры Киевской Руси, современной Украины, такие, как Софийский Собор, Золотые Ворота, Киево-Печерская Лавра, Выдубицкий ансамбль, возрожденные церкви и храмы, новые и восстановленные памятники, творчество скульпторов В.Растрелли,

И.Кавалеридзе, В.Заболотного, П.Клодта, архитекторов Р.Быкова, В.Городецкого, А.Беретти, Н.Иконникова, другие сферы культурной инфраструктуры города, с которыми знакомятся студенты, является важной составляющей эстетического воспитания и формирования культурной компетенции будущих специалистов и что немаловажно, такая внеаудиторная работа пополняет и систематизирует знания по истории отечественной и мировой культуры, "очеловечивает" эти знания.

Система координат формирования культурной компетенции чрезвычайно многообразна. Мы затронули лишь некоторые ее составляющие. Вхождение Украины в европейское образовательное пространство обязывает отечественное образование ориентироваться на европейские стандарты качества, что предопределяет разработку стандартов образования нового поколения, в которых должна быть отражена система ценностей и компетенций, соответствующих духу времени и востребованных обществом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байденко В.И., Оскарсон Б. Базовые навыки (ключевые компетенции) как интегрирующий фактор образовательного процесса. // Профессиональное образование и формирование личности специалиста: Науч.-метод. сб. - М., 2002.
2. Болонский процесс: на пути к Берлинской конференции (европейский анализ) / Под науч. ред. В.И.Байденко. - М., 2004.
3. Доклад на международной комиссии по образованию, представленный ЮНЕСКО "Образование: сокровище" – М.: ЮНЕСКО, 1997.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5.
5. Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию. – М.: Дело, 1999.
6. Панченко А., Тихомирова И. Кросс-культурный менеджмент. // Менеджмент и менеджер. – 2002 – № 7 – С. 37-41.
7. Петруши Ю.Ю., Борисов В.К. Этика бизнеса. - М., 2001. - С. 169.
8. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалистов. // Высшее образование сегодня. – 2004. – №3.
9. Человек как творение и творец культуры. // Вопросы философии. – 1987. – № 6.

УДК 658

БАЙДА О.

Наук. керівник МОРГУЛЕЦЬ О. Б. – ст. викл.

МОТИВАЦІЯ ПРАЦІ ЯК СКЛАДОВА УСПІХУ ОРГАНІЗАЦІЇ

У ХХІ столітті процес глобалізації створює нові труднощі для компаній у всьому світі. І ці проблеми вимагають нових рішень і нової якісної філософії. Тепер не досить тільки розуміти і задовольняти вимоги стандартів чи замовників. Більшість компаній учились тому, як це робити, але лише деякі з них переможуть на ринку. Навіть безупинне поступове удосконалення не може гарантувати компаніям тривалого успіху.

Щоб домогтися стабільного успіху, компанія повинна бути першою серед тих, хто знаходить нові ідеї і пропонує їх замовникам і іншим зацікавленим сторонам. Для цього необхідно кардинально перебудувати всю діяльність, відмовитись від традиційних обмежень і табу. Компанії повинні забути про тривалі періоди стабільності і часи незмінних принципів управління. Сьогодні все в компаніях повинно стати предметом аналізу і змін. Цей процес вимагає нової парадигми якості. Учора слово "стандарт" було синонімом якості, тепер її синонім "творчість". Основними завданнями управління якістю стали мотивування і підтримка творчості на індивідуальному рівні і на рівні компанії.

За ринкової системи господарювання підприємствам доводиться діяти в конкурентному середовищі, знаходити і розширювати свою "нішу" на ринку товарів та послуг, опановувати новий тип економічної поведінки, постійно підтверджувати свою конкурентоспроможність. У зв'язку з цим виникає потреба збільшення внеску кожного працівника в досягненні цілей кожного підприємства, а одним з головних завдань кожного суб'єкта господарювання стає пошук ефективних способів управління працею, тобто способів, що забезпечують активізацію людського фактора. Наявність у працівників належної професійної підготовки, навичок, досвіду ще не гарантує високу ефективність праці. "Локомотивом" активної трудової діяльності є мотивація.

Однак ринкова економіка, створюючи передумови для підвищення мотивації трудової діяльності, автоматично її не забезпечує. Шлях до ефективного управління людиною пролягає через розуміння її потреб, мотиваційних настанов. Тільки знаючи те, що спонукає людину до дії, які мотиви покладено в основу її діяльності, можна розробити ефективну систему форм і методів управління нею. Отож, використання найефективніших способів впливу на поведінку людини, її трудову активність є функцією сучасного менеджменту.

Вивчення проблем мотивації має як теоретичне, так і безпосереднє практичне значення. Від того, як розуміє та чи інша людина свою трудову діяльність і якими мотивами вона керується, залежить її ставлення до роботи.

Мотивація персоналу як галузь науково-практичної діяльності потребує не тільки опрацювання загальної методології цієї діяльності, а й розроблення конкретних методів, засобів, механізмів, інструментів, за допомогою яких активізується трудова діяльність, досягається максимально можливе використання трудового потенціалу. Складність як наукового опрацювання, так і практичних рекомендацій у цій сфері полягає в багатоплановості проблеми, її пов'язанні з багатьма іншими науками і дисциплінами. Що вищим є інтелект людини та рівень її професійної підготовки, повнішим уявлення про навколишнє середовище, то різноманітнішими є потреби цієї людини, її інтереси та мотиваційні настанови.

Вітчизняна світова практика знає безліч способів впливу на мотивацію конкретної людини, до того ж кількість їх постійно зростає. Варго зауважити, що способи забезпечення ефективного впливу на мотивацію трудової діяльності не є сталими. Більше того, той самий чинник, який сьогодні мотивує конкретну людину до інтенсивної ефективної праці, завтра може сприяти зниженню мотиваційних настанов.

Мотивація трудової діяльності не може бути дійовою без застосування сучасних форм і методів матеріального стимулювання персоналу. Підвищення значення трудових і статусних мотивів, що спостерігається нині, не означає абсолютного зниження ролі матеріальних стимулів. Вони, як і раніше, залишаються важливим каталізатором, здатним суттєво підвищити трудову активність та сприяти досягненню високих результатів індивідуальної та колективної діяльності. Під впливом сучасних теорій мотивації в провідних фірмах нині склалася нова філософія управління персоналом. У ній знайшли відображення як традиційні, так і (особливо) нетрадиційні підходи до питань впливу на поведінку людей, їхні інтереси.

Без перебільшення можна стверджувати, що в основі управлінської революції, яка сталася на Заході в 70-80-ті рр. ХХ ст., лежать нетрадиційні підходи до посилення мотивації трудової діяльності. Узявши на озброєння змістові і процесуальні теорії мотивації, які доповнюють одна одну, та на підставі

моніторингу динаміки потреб, інтересів, трудових устремлень, мотиваційного потенціалу працівників провідні фірми розробляють і використовують цілу систему форм і методів активізації трудової поведінки. З-поміж них треба назвати: програми залучення працівників до управління виробництвом, програми розвитку трудового потенціалу робочої сили, нетрадиційні форми організації робочого часу, програми реконструювання самого процесу праці, різноманітні методи матеріального стимулювання.

Продумані до дрібниць системи матеріальних стимулів ґрунтуються на всебічному моніторингу економічних інтересів працівників, урахуванні умов їхньої праці і життя, сімейного стану, трудових навичок і є ефективним механізмом поєднання матеріальної заінтересованості персоналу і продуктивності його праці.

Як приклад, наведемо основні складові мотивації праці, що застосовуються на всесвітньо відомій фірмі ІБМ. На її прикладі можна наочно переконатись, що саме нетрадиційні підходи до активізації трудової діяльності є провідними за сучасних умов. Один із засновників і керівників ІБМ Томас Дж. Уотсон, якого справедливо визнають генієм сучасного менеджменту, стверджував: "Я цілком упевнений, що будь-яка організація для того, щоб вижити і досягти успіху, повинна насаджувати розумні переконання, які мають лягти в основу її політики і дій". На сьогодні чітко викристалізувалися 15 найважливіших принципів, на яких будується мотивація в цій корпорації і які, до речі, широко використовуються в інших процвітаючих компаніях світу. Ці принципи в повному обсязі реалізуються практично на всіх рівнях-від корпорації в цілому до відділень (філій) і відділів:

- міцні переконання, цінності, культура;
- повага до особистості;
- довічна зайнятість;
- наймання працівників високого класу;
- можливості кар'єри;
- тривала підготовка;
- єдиний статус;
- система атестацій і співбесід;
- система рівнів заробітної плати;
- холистичний підхід до працівників;
- участь персоналу в управлінні;
- максимальна відповідальність;
- планові обмеження менеджменту;
- горизонтальні зв'язки;
- заохочення розбіжностей у поглядах.

Провідна роль у процесі мотивації належить потребам людини, які в "укрупненому" вигляді можуть розглядатися як сукупність трьох основних груп: матеріальних, трудових і статусних. Тому й мотивацію правомірно розподіляти на матеріальну, трудову і статусну.

Мотивація трудової діяльності не може бути дійовою без задоволення матеріальних потреб, орієнтації на матеріальний інтерес працівників. Підвищення значення трудових і статусних мотивів не означає абсолютного зниження ролі матеріальних мотивів і стимулів. Вони, як і раніше, залишаються важливим каталізатором, здатним істотно підвищити трудову активність та сприяти досягненню особистих цілей і цілей організації.

Під матеріальною мотивацією слід розуміти прагнення достатку, певного рівня добробуту, матеріального стандарту життя. Прагнення людини до поліпшення свого добробуту зумовлює необхідність збільшення трудового внеску, а отже, і збільшення кількості, якості та результативності праці.

Для розуміння внутрішніх механізмів мотивації трудової діяльності принципово важливим є визначення чинників, які впливають на рівень матеріальної мотивації, дієвість матеріальних стимулів та з'ясування їхньої природи.

Матеріальну мотивацію трудової діяльності слід розглядати як похідну від комплексної дії низки макро- та мікроекономічних чинників, у тому числі: а) рівня заробітної плати та її динаміки; б) наявності прямої залежності рівня заробітної плати від кількості, якості результатів праці; в) диференціації заробітної плати на підприємстві та в суспільстві в цілому; г) структури особистого доходу; д) матеріального забезпечення наявних грошових доходів тощо.

Прикладом можуть бути якісно нові на той час і перспективні дії Г. Форда, які ще в 1914 році встановив на підприємствах корпорації фіксований поденний мінімум заробітної плати в розмірі 5 дол. і зменшив робочий день з 10 до 8 годин, а робочий тиждень – до 48 годин.

Штучне заниження вартості робочої сили протягом багатьох століть було могутнім дестабілізуючим, демотиваційним фактором. Людству потрібно було пройти тривалий шлях усвідомлення суперечності між розвитком його економічної й соціальної сфер і необхідності її розв'язання підвищенням рівня життя трудящих і насамперед збільшенням заробітної плати.

Рівень матеріальної мотивації значною мірою залежить від наявності прямого зв'язку між трудовим внеском і винагородою за послуги праці. Цей зв'язок досягається належною організацією заробітної плати, котра на практиці виступає як організаційно-економічний механізм оцінки трудового внеску найманих працівників, і формуванням параметрів заробітної плати відповідно до цієї оцінки, вартості послуг робочої сили та стану ринку праці.

Матеріальні мотиви, безумовно, відіграють важливу роль у визначенні трудової поведінки працівників, однак це не означає, що нематеріальні мотиви і стимули є другорядними. Сучасна практи-

ка господарювання незаперечно свідчить, що роль нематеріальних мотивів і стимулів постійно зростає. На поведінку людей у процесі діяльності все більший вплив справляє трудова мотивація. Остання породжується самою роботою, тобто її змістом, умовами, організацією трудового процесу, режимом праці тощо. Отже, йдеться про складову внутрішньої мотивації праці, про сукупність внутрішніх рушійних сил поведінки людини, що пов'язані з роботою як такою.

Безперечно, кожна людина має потребу в змістовній, цікавій, корисній роботі, пристойних умовах праці. Вона прагне до визначеності перспектив свого зростання. Кваліфікований працівник відчуває самоповагу, самоствердження, коли результати його роботи оцінюються високо як ним самим, так і суспільством. У цілому трудову мотивацію пов'язано, з одного боку зі змістовністю, корисністю самої праці, а з другого – із самовираженням, самореалізацією працівника.

Велика роль у практиці менеджменту персоналу належить і статусній мотивації. Остання є внутрішньою рушійною силою поведінки, пов'язаною з прагненням людини посісти вищу посаду, виконувати складнішу, відповідальнішу роботу, працювати в сфері діяльності (організації), яка вважається престижною, суспільне значущою. Проте є й інший бік статусної мотивації, оскільки статус людини визначається не тільки її місцем у штатному розкладі. Людині властиве прагнення до лідерства в колективі, до якомога вищого неофіційного статусу. Тому, сказати б, "підтекст" статусної мотивації часто пов'язаний з прагненням людини бути визаним фахівцем своєї справи, неофіційним лідером, користуватись авторитетом.

Для того щоб мотиваційний процес був керованим, необхідно створити певні передумови:

- 1) треба мати повну достовірну інформацію про об'єкт управління;
- 2) постійно мати уявлення про стан і динаміку мотиваційної спрямованості персоналу;
- 3) ретельно стежити за соціально-економічними наслідками управлінських рішень і вміти їх прогнозувати.

Досвід свідчить, що традиційні методи збирання даних про мотиваційну спрямованість персоналу вже не задовольняють потреби практики управління. Необхідно запровадити в кожній організації систему мотиваційного моніторингу, яка б створила нову інформаційну базу для прийняття управлінських рішень у сфері мотивації трудової діяльності.

Мотиваційний моніторинг – це система постійного контролю і спостереження стану мотивації трудової діяльності з метою його оперативної діагностики і оцінки в динаміці, прийняття кваліфікованих управлінських рішень в інтересах підвищення ефективності виробництва. З урахуванням того, що на мотиваційні настанови працівників впливають чинники – мотиватори на рівні регіону і держави, стає необхідним проведення мотиваційного моніторингу і на таких високих рівнях. З цією метою необхідно створити відповідні служби мотивації або принаймні призначити відповідних фахівців.

Головною метою моніторингу в Україні на національному і регіональному рівнях має стати підготовка інформаційно-аналітичних матеріалів про фактичний стан мотивації трудової діяльності населення в окремих регіонах, розробка рекомендацій для подолання виявлених недоліків, прогнозування можливого загострення найактуальніших проблем у сфері соціально-трудова відносин.

Отже, сьогодні на міжнародному ринку товарів і послуг якість є пріоритетом. Вона є безсумнівним виміром ефективності. У політиці якості зроблено наголос на стратегічному управлінні якістю заснованому на задоволенні споживача, мотивації і задоволенні персоналу з приводу добре виконаної роботи, найвищої якості і ефективності. Через скорочення витрат, використання творчих можливостей, сприяння інноваціям, оновлення організації та заохочення ініціативи якість стає рушійною силою і для конкурентоспроможності і, таким чином, для зайнятості, мотивація не може бути досягнута без солідарності і вимагає повного залучення всього персоналу. Вона стосується всіх функцій і кожної особистості в організаціях усіх секторів економіки.

УДК 061

ЗАДОРЖНА І.

Наук. керівник ДОМОРОСЛИЙ В. І. – к. іст. н.

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ

Не існує жодної організації, яка б не відчувала на собі впливу соціокультурного середовища і не перебувала з ним у постійній взаємодії. Будь-яка організація для забезпечення своєї життєдіяльності потребує із зовнішнього середовища ре-

сурсів у вигляді енергії та інформації. У свою чергу, кожна організація повинна віддавати свій продукт (матеріальний або інтелектуальний) у зовнішнє середовище. Такий енергоінформаційний обмін здійснюється індивідами та організа-

ціями по різних каналах зв'язку з навколишнім середовищем.

Розрив зв'язків із зовнішнім середовищем означає загибель організації. Якщо провести аналогію з живим організмом, ті клітини, що не одержують по судинах живлення, приречені на відмирання.

Теперішній період характеризується різкою динамізацією процесів у навколишньому середовищі. Статичні за своєю природою організації не встигають реагувати на зовнішні зміни і частково або цілком утрачають контроль над ситуацією, що теж рівносильне загибелі. Посилення конкурентної боротьби в більшості виробничих сфер змушує керівництво організацій і рядових виконавців приділяти більше уваги проблемам взаємодії з навколишнім середовищем і розвивати адаптивні механізми особистої і оргструктур. На структуру і діяльність організацій впливає комплекс політичних, економічних, правових, соціально-культурних, техніко-інформаційних, національних і міжнародних чинників. Їхній обсяг накладає певні обмеження на можливості розгляду всіх перерахованих аспектів із докладним їх аналізом. Тому ми змушені локалізувати зазначену проблематику, виділивши найбільш істотні моменти, що впливають на статистику і динаміку організацій.

Політична система будь-якого суспільства є системою відносин державних і не державних інститутів, що забезпечують розв'язання державних завдань і, у першу чергу, розв'язання проблеми державної влади. Форма її утримання діючої влади безпосередньо впливає на організацію як основний елемент соціальної структури суспільства.

Нами було запропоновано типологію, до якої ввійшли такі типи влади: тоталітарна, авторитарна, ліберальна і демократична. Можна простежити еволюцію влади в нашому суспільстві, обмежившись історичним відрізком часу майже в сторіччя, узявши за точку відліку державний переворот 1917 р. в Російській імперії, у чий державну структуру була включена Україна.

З 1917 р. до середини 50-х років суспільством управляла тоталітарна влада. Її характер наклали відбиток на організаційні процеси в суспільстві на всьому соціальному просторі колишнього СРСР. Ізоляціоністська політика, що проводилася владою, ініціювала перетворення держави як соціальної організації на ієрархічну структуру закритого типу з характерними для неї ознаками нормативності й інтегративності.

Інформаційна ознака "нормативності" у такому контексті означає домінування суспільного над приватним, матеріального над духовним. Практично всі організації та їх структурні елементи — індивіди, відчували на собі тотальний тиск і контроль із боку державної влади та її повноважного представника — Комуністичної партії. Однопартійна

система — характерна ознака тоталітарної влади, що підтвердив історичний досвід СРСР, нацистської Німеччини, Італії за Муссоліні, Іспанії за Франко та ін. Домінування однієї партії рівнозначне закритості суспільства та більшості його соціальних інститутів, що не могло не вплинути на наступну ознаку інформаційної шкали — "креативність". Політична влада в особі своїх представників в організаціях, у першу чергу партійних комітетів, здійснювала керування оргструктурами та їх взаємодією із зовнішнім середовищем. Більшість промислових підприємств і багато наукових установ являли собою закриті "поштові скриньки" з атрибутикою воєнізованих організацій — горезвісними "1-ми відділами", охороною, сигналізацією, "вертушками", різними формами допуску до інформації.

Інформаційна закритість закріплювалась на практиці використанням у різних джерелах інформації — планах, проектах, технологіях, фундаментальних і прикладних наукових розробках, діловому листуванні — грифів "цілком таємно", "таємно", "для службового користування". Велика частина закритої інформації не мала особливої цінності й новизни, але політика "зачинених дверей" і "залізної завіси" диктувала умови дотримання форми закритості.

Тотальний контроль виразно проявлявся в ініціюванні політичною владою практики придушення будь-якого інакомислення як ознаки "диференційності", тому що це знижувало рівень "інтегративності" системи і загрожувало зруйнувати тоталітарну владу. З цієї метою органами масової інформації, зосередженими в руках держави, постійно мусувався образ внутрішнього ворога, що працює на руку ворогові зовнішньому.

Яскравим проявом ознаки санкціонованої "диференційності" була пропаганда змагальності між індивідами й організаціями. Ілюстрацією цього був феномен "соціалістичного змагання". Змагатися повинні були всі: класи в школах, цехи, ділянки і підприємства, науково-дослідні лабораторії й інститути, будинки, вулиці, мікрорайони, міста, області та республіки. Зразками й еталонами в індивідуальному змаганні були всілякі "застрільники", "піонери", "маяки", "герої праці", чий приклад мав надихати інших.

Заохоченням зразкової змагальності була нагородна атрибутика: вимпели, значки, перехідні прапори, грамоти, премії, звання. Переможці, крім морального та матеріального заохочення, діставали можливість просування по соціальних східцях.

Як у будь-якій ієрархічній організації першорядного значення в них надавалося формі та її атрибутам: одягові, значкам, галстукам, вітанням, а також нормативній частині — статутіві, програмі, присягам, клятвам, зобов'язанням і планам.

Головний обов'язок індивіда — у безперечному слідуванні формальним приписам — статутам, правилам внутрішнього порядку, постановам, указам, директивам, наказам, нормам, інструкціям, положенням, регламентам, правилам і законам.

У тоталітарному суспільстві та в його соціальних структурах норми утримують особистість і організацію у вузьких рамках законних, формальних вимог. Керівники навіть найвищих рангів усвідомлювали силу ними декларованих норм і були змушені дотримуватись загальних правил. Партийна преса використовувала ці ідеї як чинники впливу на окремі випадки порушення норм комуністичної моралі і права, порушень у різних сферах соціального життя.

Вийнятком із правил були тільки особи “вождів” канонізованих іще за життя, та організації, очолювані вождями. У тоталітарну епоху можна було критикувати окремих представників партійної номенклатури, але критика партії — це табу, порівнянне з інакодумством.

Індивідуалістські організації були взагалі позбавлені можливості існувати в тоталітарному товаристві, часто опиняючись поза законом. Вони поза своєю незалежною природою ворожі тоталітаризмові і тому заздалегідь приречені на знищення.

Середина 50-х рр. ознаменувалася плавним переходом від тоталітарного режиму до авторитарного, що пов'язано з першими реформаторськими експериментами М.Хрущова у внутрішній та зовнішній політиці. Відносне пом'якшення умов соціального життя спричинило зміну співвідношення ознак “інтегративність-нормативність” на користь останньої. Авторитарна влада зменшила тиск на соціальні інститути, але збільшила регламентацію, що на практиці означало зміну військового кітеля й чобіт на костюм і портфель бюрократа.

Формалізація та регламентація за авторитарного режиму досягають свого апогею. Організації не стільки працюють, скільки імітують діяльність за допомогою фіктивної звітності. Зменшивши прес-контролю, влада відчинила шляхи для корупції, злочинства й обману. Адміністративні й господарські організації, виробничі підприємства і сфера сервісу виявили чітко виражену тенденцію розкладання й деградації.

Водночас активізували свою діяльність консолідуючі організації. Відбувся відносний зсув соціальної орієнтації за шкалою “нормативність-креативність” на користь останньої. Стали розвиватися нові наукові школи й напрямки, що були раніше під забороною.

У галузі культури та мистецтва з'явилися яскраві особистості і колективи. Активізувалася соціальна ознака “диференційність”, що асоціюється з індивідуальною творчістю в різних сферах. Бояз-

кі спроби на ниві підприємництва, альтернативних напрямів у науці та мистецтві наразилися на різку реакцію владних структур, що використовують із метою нейтралізації підпільних цеховиків, учених бунтарів і художників-авангардистів усю міць силових відомств — МВС та КДБ. Щоправда, методи нейтралізації, ініційовані авторитарною владою, не йшли в жодне порівняння за ефективністю з прийомами Ягоди, Єжова та Берії.

Одночасно з процесом витиснення інакодумців із консолідуючих організацій з'явилися рідкі приклади діяльності індивідуалістських і конкуруючих організацій. У період авторитаризму вони могли здійснювати свою діяльність як соціальний андеграунд.

Приватне підприємництво на кустарному рівні, наукові дослідження по вихідних днях та в несприятливих для цього умовах, неофіційні концерти й спектаклі, “самвидавські” вірші та романи стали проявами нових тенденцій у соціальному житті радянського суспільства напередодні зміни політичної влади. Кінець 80-х — початок 90-х рр., що збіглися з так званими “перебудовчими процесами”, ініційованими першим президентом СРСР М.Горбачовим і його однодумцями з партноменклатури, стали періодом логічного завершення розкладання політичної системи, що не зуміла адаптуватися в нових умовах.

Розпад СРСР як організації і виникнення на його уламках нових державних утворень став водночас поштовхом до зміни в деяких із них авторитарних типів владних структур на ліберальні, зокрема в Україні. Характер соціальних взаємодій у нашому суспільстві, відсутність ефективних механізмів впливу суспільства загалом та окремих його інститутів на соціальні процеси, що відбуваються в економічній, політичній і культурній сферах життя, підтверджують припущення, що ми переживаємо перехідний період лібералізації.

Загальна криза, властива таким періодам, торкнулася оргструктур і вплинула як на їх кількісний перерозподіл, так і на характер взаємодій між ними. Найбільш уразливими в нових умовах виявилися ієрархічні організації. Часткове або повне припинення фінансово-господарської діяльності промислових підприємств, що працюють на держзамовлення, зокрема оборонних, криза держструктур, у першу чергу бюджетних, у зв'язку з недостатнім їх фінансуванням, невиплата пенсій і зарплат, згорання соціальних програм, криза академічної науки, як фундаментальної, так і прикладної, занепад культури й мистецтва: театрів, музеїв, бібліотек, будинків культури, спортивних товариств — усі ці процеси характерні для організацій, не адаптованих до стихійного ринку, що цілком залежать від дотацій або держбюджету та здійснюють свою діяльність за довгостроковими планами й програ-

мами. Відбувся зсув цінностей за шкалою "нормативність-креативність" на користь другої ознаки.

Адміністративно-командні та директивні методи управління, загальний контроль і звітність, ієрархія і субординативність, характерні для ієрархічних організацій, додавали їм стабільності і сприяли ефективності в періоди тоталітарного й авторитарного правління, але втратили свою дієвість лібералізації суспільства та зміни характеру соціальних взаємодій.

Тоталітарна й авторитарна влади орієнтовані на надання суспільству і його соціальним інститутам статичності, а ліберальна і демократична динамізують усі соціальні процеси. Статика більш органічна для закритих і формальних структур, а динаміка — для відкритих і неформальних. Тому за теперішніх ліберальних потяг до розвитку й прогресу виявляються саме динамічні організації з властивими для них ознаками вільної творчості і гармонійності відносин.

Необхідно також підкреслити, що перехід нашого суспільства від авторитарної форми правління до ліберальної відбувається не еволюційним поступальним шляхом, а спонтанним, стрибкоподібним, порівнянним із "тихою" революцією. Ні суспільство загалом, ні його елементи не були психологічно готові до змін. Відсутність адаптаційних механізмів призвела до кризи в більшості сфер народного виробництва.

На ключових постах у державі залишилися люди, які традиційно мислять нормативними настановами. У нових умовах нормативність мислення не сприяє ефективності керування, що вимагає неординарних методів і тактичної гнучкості.

Як наслідок, на чолі більшості підприємств, демократичних за своєю суттю, опинилися люди з протекним типом мислення, більш органічним для ієрархічних організацій. У сфері, приватного підприємництва, на чолі виробничих і невиробничих структур, включаючи засоби масової інформації, професійні спортивні організації та підприємства шоу-бізнесу рішення приймають керівники авторитарного плану, що діють за принципом "мета виправдовує засоби". Маючи більшу конкурентоспроможність, ніж нормативні керівники старого зразка, які звикли діяти за інструкцією, і витісняючи інтелектуалів творчого типу, "нові українці", що очолили більшість організацій, сприяли переливанню ресурсів і фінансів у тіньовий сектор економіки. Більшість приватних та підприємницьких структур торговельного, сервісного й посередницького плану переживає відносний успіх і процвітання порівняно з державними організаціями, обмеженими в прийнятті

рішень і негнучкими у взаємодіях. Велику роль відіграв у цьому процесі і людський чинник: найбільш динамічні, соціальне адаптовані та професійно підготовані кадри перетекли вслід за матеріально-грошовими ресурсами в переважно комерційні структури. Відбувся відносний зсув шкали "диференційність-інтегративність" на користь першої ознаки, що також проявилось в процесі розширення суспільства на "багатих" і "бідних".

Процеси трансформації, що відбуваються в Україні і пов'язані з переходом від авторитарних форм керування до демократичних, мають як аналогії в інших суспільствах, так і свою специфіку.

У Росії має місце конфліктне протистояння "центр — периферія". З одного боку, це зумовлено розмірами держави, неоднорідністю економічного розвитку регіонів, невідповідністю рівня комунікацій та інфраструктури сучасним вимогам, а з другого — політичним протистоянням, відцентровими тенденціями суб'єктів федерації і наявністю сильних лідерів у регіонах, що прагнуть відносної свободи дій.

Для України в основному характерними є аграрно-індустріальні суперечності. Вони викликані, з одного боку, слабкою динамікою економічних перетворень, відсутністю чіткої стратегії розвитку, відсутністю необхідної правової бази для реформування економіки в аграрному і промисловому секторах, а з другого — браком державної волі, спрямованої на прискорення перетворень, протистоянням двох основних гілок влади — законодавчої і виконавчої, відсутністю сильної опозиції влади в особі впливової партії або реальної громадської думки, індиферентністю значної частини населення до політичних та економічних ініціатив владних структур.

Проблеми, пов'язані з керуванням, потрібно розглядати в контексті основних чинників, які впливають на соціальні процеси. Такими чинниками насамперед є економічні, політичні і культурні. Кожний із них у своєму розвитку переживає зміни, характерні для будь-якого суспільства, незалежно від його специфічних відмінностей.

На думку аналітиків, світова економіка розвивається в напрямі, що веде до конкурентних форм функціонування. Спочатку конкуренція була зосереджена в галузі розробки передових технологій. Потім вона змістилася у сферу маркетингу. У даний час спостерігається активізація конкурентної боротьби у сфері керування людськими ресурсами. Концентрація кращих працівників у конкретній організації стане вирішальним чинником її виживання та успіху.

УДК 331.5

КНИШ В.

Наук. керівник МОРГУЛЕЦЬ О. Б. – ст. викладач

ПРОБЛЕМИ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Рух товарів та послуг у здоровій економіці, орієнтованій на критерії ефективності і здатній до саморегулювання, відбувається на основі ринкових відносин. У ринковій економіці товар робоча сила купується і продається на ринку праці. Ринок праці – суспільно-економічна форма руху трудових ресурсів. Як економічна категорія ринок праці представляє собою систему виробничих відносин між робітниками, підприємцями і державою, поперше, з приводу обміну індивідуальною здібністю до праці на фонд засобів, необхідних для відтворення робочої сили, та, по-друге, з приводу розміщення робітників в системі суспільного розподілу праці у відповідності до законів товарного виробництва та обороту.

Сучасні індустріальні та постіндустріальні країни спираються в основному на найману працю. Таким чином, на ринку праці робітники пропонують свою робочу силу в розрахунок на оплату, формуючи пропозицію, а роботодавці пред'являють попит і платять за неї.

На практиці ринок праці сприймається як механізм виявлення і погодження попиту і пропозиції на робочу силу, тобто цей ринок має спільні риси з іншими складовими загального ринку: попитом, пропозицією, ціною. Водночас ринок праці відрізняється від інших ринків. Суть відмінності в тому, що для робітника продаж робочої сили, її ціна, служать, як правило, основним джерелом життєдіяльності. Тому продаж робочої сили не можна відкласти на тривалий час, чекаючи більш сприятливого співвідношення попиту–пропозиції. Рівень заробітної плати може гарантуватися тільки державою, шляхом встановлення граничних правових норм (тарифні ставки, ставки оплати праці, тривалість робочого часу, оподаткування та ін.).

Різкі коливання на ринку праці, що виникають у результаті циклічних перерв у виробництві, відставання попиту на робочу силу від її пропонування призводять не лише до значних порушень у відтворенні робочої сили, а й до значних соціально-економічних вибухів.

Процес становлення ринку праці в Україні супроводжується посиленням його сегментації. В соціально-економічній структурі працездатного населення відбуваються суттєві зрушення, які трансформують практично однорідну всезагальну зайнятість дореформеного періоду в сегментований ринок праці. Кожний сегмент як зайнятого, так і не зайнятого населення відрізняється специфікою сво-

го соціального статусу, економічною поведінкою, гарантіями зайнятості, рівнем та стабільністю доходів, конкурентоспроможністю та захищеністю ринку праці. В посиленні сегментації ринку праці на сучасному етапі беруть участь різні фактори, зокрема структурні зміни в економіці, поява альтернативних форм господарювання і власності, коливання виробництва і зниження життєвих стандартів українців. Наслідком дій цих факторів стало значне розшарування населення, загострення проблеми безробіття, зубожіння певних соціальних верств.

На відміну від дуалістичної моделі західних ринків, українському ринку праці властива трисекторна модель, яка охоплює: зайнятих в офіційній економіці; зайнятих в неофіційній економіці та зайнятих одночасно в офіційній та неофіційній економіках. Особливу тривогу викликають соціально вразливі сегменти ринку праці, представлені конкурентоспроможними працівниками з нестійкою зайнятістю, слабким попитом на послуги праці, низькими та нестабільними доходами. Це великий масив прихованих безробітних, яких налічується до половини зайнятого населення країни, офіційно безробітні, число яких почало інтенсивно зростати з другої половини 1996 року, контингенти незайнятого в офіційній економіці населення, доходи яких не забезпечують достатнього життєвого рівня. Сектор неформальної зайнятості являє собою вкрай неоднорідний за економічними та соціальними показниками сегмент.

В українській економіці його характеризують такі риси:

- незаресстрованість зайнятості, діяльність тільки на свій власний страх і ризик з повною відповідальністю за результати;
- суперечність з розвитком офіційної економіки, ізольованість, некоординованість цих видів діяльності;
- залежність доходів від ступеня ризику, випадкових обставин, відсутність будь-якого соціального захисту.

В основі зрушень на ринку праці України лежить декілька процесів. Так в Україні почалися процеси формування багатокладної економіки, створення нових організаційних форм, впровадження нових механізмів управління. Працівники одержали більше можливостей у виборі виду, сфери та форми діяльності, джерел та видів доходів. Економіка в цілому стала більш відкритою. Відбулася

приватизація, тобто зміна форми власності. Але й донині за кількістю зайнятих домінує державний сектор. Проте саме в державному секторі відбувається найбільше скорочення зайнятих. В альтернативних секторах економіки чисельність зайнятих зростає, але не тою мірою, якою вона скорочується в державному. За останній період чисельність зайнятих на колективних та приватних підприємствах збільшилась. Єдине пояснення цьому – зростання неофіційної зайнятості.

Найбільшого поширення приватна власність набуває у сфері торгівлі, де зосереджено 54% працюючих, охоплених даною формою. Весь комплекс галузей промисловості охоплює лише 12% працюючих у приватному секторі. Основна частка працюючих в умовах приватної власності займається посередницькою діяльністю. Це справляє своєрідний вплив на ринок праці. Найбільш захищеними на ньому є особи, пов'язані з комерційною, посередницькою діяльністю, тоді як традиційні робочі місця в державній економіці стають менш привабливими.

У приватних організаціях регламентація режимів праці доповнюється більшою самостійністю і ширшим простором виявлення ініціативи. Такі організації мають більші можливості для диференціації та підвищення заробітної плати. Однак процес реформування економіки веде й до негативних наслідків. Насамперед – це поширення нелегальної діяльності. Тіньовий сектор в Україні становить до 50% ВВП. Поряд із збагаченням одних прошарків населення, інші ще більше відлучаються від матеріальних цінностей.

Важливим є також загострення суперечностей між ціноутворенням на товарних ринках та ринках праці, між товарними та грошовим потоками. На товарних ринках ціноутворення регулювалось ринковими законами, а на ринку праці заробітна плата регулювалась адміністративними важелями. Ціни на товари за темпами зростання набагато перевищували темпи зростання заробітної плати. Ще й досі значна частина населення, має середньодушовий дохід, нижчий межі малозабезпеченості. Зворотною реакцією з боку населення став пошук форм пристосування до нових умов. Це розширення пропозиції своєї робочої сили за рахунок вторинної зайнятості, участі в неформальній економіці, сільськогосподарській праці на земельних ділянках тощо.

Головною проблемою ринку праці України, на сьогоднішній день, залишається безробіття. Безробіття породжує чимало негативних соціально-економічних наслідків, основними з яких є:

- незайнята робоча сила означає недовикористання економічного потенціалу суспільства, прямі економічні втрати, які є наслідком природного і фактичного безробіття;

- безробіття сковує вимоги профспілок про підвищення заробітної плати, ніби спрацьовує на користь спілки підприємців;
- під час тривалого безробіття працівник втрачає кваліфікацію, а отримання нової кваліфікації й адаптації до нових умов часто проходять для нього важко;
- безробіття веде до прямого занепаду раніше досягнутого рівня життя, адже допомога по безробіттю завжди менша від заробітної плати, має тимчасовий характер;
- зростання безробіття знижує купівельний та інвестиційний попит, скорочує обсяг заощаджень у населення;
- сам факт безробіття завдає людині важкої психологічної травми, яку можна порівняти з найнеприємнішими обставинами. Багато соціологів пов'язують зростання злочинності зі зростанням безробіття.

Існують різноманітні методи боротьби з безробіттям. Часто вони випливають з тієї концепції, якої ті або інші сучасні економісти дотримуються при поясненні причин безробіття.

Мальтузіанці пропонують обмежити народжуваність. Прихильники класичної теорії ринку праці – заходи по зниженню заробітної плати. Кейнсіанські програми в короткочасному періоді пропонують суспільні роботи за рахунок бюджету держави; в довгостроковому періоді державні замовлення приватному сектору, заходи по стимулюванню інвестиційного попиту, при цьому особливе значення надається зниженню облікової ставки процента.

Монетаристи пропонують зменшення державного бюджетного дефіциту, ухилення від планування соціальних програм, приборкання інфляції і створення здорового ринкового середовища, в якому обов'язково буде присутнє розорення неефективних підприємств і висування на передній план сильних, адаптованих товаровиробників. Зокрема монетаристи пропонують не знижувати, а підвищувати облікову ставку процента. Вони вважають, що ефективно діючий ринок викличе зростання виробництва, і, як наслідок – зростання попиту на роботу силу. Платою суспільства за монетарний шлях розвитку ринку є жебрацтво, злочинство і соціальна напруга в суспільстві. Досвід України, яка використовувала монетарні важелі розвитку економіки, – наочний тому приклад.

Отже, завданням сучасного етапу в сфері регулювання зайнятості є перехід до активної політики на ринку праці, яка, на жаль, не здійснюється зараз. В основу має бути покладена модель управління, центральними елементами якої є основні регулятори ринкової організації праці: заробітна плата як ціна послуг праці, конкуренція на ринку праці, трудова мобільність, рівень безробіття. Саме за

цими параметрами здійснюється, з одного боку, саморегулювання на ринку праці, а з іншого – відбувається втручання держави, яка реалізує координуючу, стимулюючу чи обмежуючу роль, у процесі управління.

Пріоритетними напрямками реформування українського ринку праці є вдосконалення системи оплати праці, розширення можливостей отримання населенням офіційних основних і додаткових доходів, соціальна підтримка окремих груп; підвищення якості та конкурентоспроможності робочої сили; сприяння ефективним і доцільним переміщенням працездатного населення; запобігання зростанню безробіття через створення робочих місць за рахунок різних джерел фінансування, впроваджен-

ня механізмів звільнення і перерозподілу зайнятих, реструктуризації економіки і піднесення вітчизняного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про зайнятість населення: Закон України // Законодавство України про працю станом на 25 травня 1999 р. – К.: Істина, 1999.
2. Богшия Д. П., Грیشова О. А. Основи економіки праці. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2000, – 313 с.
3. Петрова І. Л. Сегментація ринку праці: теорія і практика регулювання. – К.: Таксон, 1997.
4. Петюх В. Н. Ринок праці. Навчально-методичний посібник. – К., 2000.
5. Статистичний щорічник України за 2003 р. / Держкомстат України. – К.: Техніка, 2004.

УДК 331.1

КОЗЕРУК О.

Наук. керівник МОРГУЛЕЦЬ О. Б. – ст. викладач

РОБОЧА СИЛА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ТОВАР

Жоден економіст не обминув проблем робочої сили, висвітлюючи той чи інший бік питання, але всі вони прийшли до одного висновку: робоча сила є вирішальним фактором, бо всі речові фактори без праці мертві.

Людина як жива істота, щоб жити, повинна мати їжу, житло, одяг, тощо. Щоб мати ці блага вона повинна їх виробляти. Отже, суспільне виробництво – основа життя людей. Суспільне виробництво включає в себе процес взаємодії людини з природою і сукупність економічних відносин. З часу виготовлення знарядь праці й починається власне людська праця, яка є процесом свідомої, доцільної діяльності людей, за допомогою якої вони видозмінюють предмети зовнішньої природи і пристосовують їх для задоволення своїх потреб. Впливаючи на зовнішню природу і змінюючи її, люди змінюють і власну природу: розвивають здібності до праці, збагачують свої знання, розширюють можливості їх використання. З іншого боку, праця – процес споживання робочої сили.

Під робочою силою розуміється сукупність фізичних і духовних здібностей якими володіє організм, жива особистість людини, і які вона пускає в хід кожного разу коли виробляє які-небудь споживчі вартості. Таким чином, робоча сила виникла тоді, коли людина почала виробляти матеріальні блага для задоволення своїх потреб. Вона існувала при всіх способах виробництва, є і зараз, але в теперішніх умовах робоча сила набула іншої форми – форми товару.

Як же робоча сила перетворилася на товар? На це питання нам дасть відповідь історія розвитку людства.

Початковий стан продуктивних сил первісного суспільства характеризується примітивно виготовленими знаряддями праці. З розвитком привласнюючого господарства, під впливом зростаючих потреб, знаряддя праці вдосконалювались. З'являлися різноманітні металеві знаряддя праці. Общини почали виробляти різні засоби існування в розмірах, які перевищували безпосередні щоденні потреби в них. В результаті з'явився продукт, який міг нагромаджуватися і перерозподілятися. При стосунках між общинами почав виникати взаємний обмін продуктами. Продукт почали виробляти постійно для обміну, тобто він перетворився в товар.

Отже, за первіснообщинного ладу виникає перший товар, яким стає продуктом людської праці. Робоча сила існує в цей період, але її не продають і не купують.

В період рабовласництва товаром стає сама людина. Не можна сказати, що в цей період товаром стала робоча сила, бо робоча сила є здатністю людини до праці, а в той час продавалися люди.

В багатьох народів елементи феодалізму виникли в надрах рабовласницького способу виробництва і потім перетворилися в панівну форму виробничих відносин. Зміст процесу переходу до феодалізму був такий: виникнення класу феодалів – земельних власників – і класу залежних та експлуатованих селян, що не мають власної землі і ведуть свої дрібні індивідуальні господарства на землі

феодалів, за якою вони були закріплені і з якої вони на основі примусу віддавали певну частину своєї продукції. Істотною особливістю феодальної економіки було панування натурального господарства.

На зміну натуральному виробництву прийшло товарне – така організація суспільного виробництва, коли продукти виробляються окремими спеціалізованими виробниками для обміну через купівлю – продаж на ринку, а не для власного споживання.

Капіталізм виникає при відносно високому ступені розвитку суспільного поділу праці і товарного обігу. Розвиток суспільного поділу праці особливо посилюється з появою машинного виробництва. Під його впливом посилюється поділ праці між промисловістю і сільським господарством, виникають нові галузі промисловості. Підприємець володіє всім необхідним для ведення свого господарства, але це господарство, окрім праці самого підприємця, потребує праці інших робітників, тобто капіталісту потрібна робоча сила, але для того щоб володар грошей міг знайти на ринку робочу силу, повинні бути виконані різні умови.

Робоча сила може з'являтися на ринку в ролі товару лише тоді, коли вона виноситься на ринок або продається її власником, тобто тією особою, робочою силою якої вона є. Щоб власник міг продавати її як товар, він повинен мати здатність розпоряджатися нею, тобто повинен бути вільним власником своєї здатності до праці. Він і власник горше зустрічаються на ринку і вступають між собою у відносини як рівні товаровласники, які відрізняються лише тим, що один – покупець, інший – продавець, отже обидва – юридично рівні особи. Для збереження цього відношення потрібно, щоб власник робочої сили продавав її лише на певний час, тому що якби він продавав її цілком раз і на завжди, то він продав би з цим самого себе, перетворився би із вільної людини на раба, з товаровласника на товар.

Таким чином, робоча сила перетворилася на товар, коли робочий, з одного боку – вільна особистість і може розпоряджатися своєю силою як товаром, а з іншого боку він не має для продажу ніякого іншого товару, вільний від усіх предметів, необхідних для здійснення своєї робочої сили, тобто позбавлений засобів виробництва та засобів споживання.

Так як робоча сила – специфічний товар, то вона має свої властивості. Перш за все, особливість праці як товару складається в тому, що власником і носієм цього товару є робочий зі всіма його правами людини і громадянина суспільства. Власник грошей не може використовувати робочого як йому забажається, він повинен дотримуватись суспільних норм, права і моралі, вимог державного законодавства і міжнародних конвенцій, які регулюють

ринок праці. Наприклад, по відношенню до робітника не можна застосовувати тілесних покарань, не можна принижувати людську гідність працівника, позбавляти його свободи слова і брати участь в суспільних рухах тощо. Підприємець не має права порушувати законодавство про приватність робочого часу, про оплату праці, безпеку праці в різних умовах тощо.

Важливою властивістю робочої сили як товару є її вартість. Вартість робочої сили як будь – якого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва і відтворення цього специфічного товару.

Іншою властивістю робочої сили є її споживча вартість. Треба розрізнити працю і здатність до праці. Капіталіст купує здатність до праці, а не працю. Праця – процес споживання робочої сили. Споживча вартість робочої сили саме і виявляється в процесі споживання. На відміну від інших товарів робоча сила створює вартість і до того ж вартість більшу, ніж вона сама має. Надлишок вартості, створений працею робітника понад вартість його робочої сили становить додаткову вартість.

Робоча сила завжди продається в кредит, тобто оплачується після використання її капіталістом. Робітник авансує капіталістові споживчу вартість своєї робочої сили, вартість якої оплачується через певний строк з моменту її купівлі, наприклад, через тиждень, місяць, тобто після того як капіталіст протягом якогось часу вже використав робочу силу.

Особливість робочої сили як товару полягає також у тому, що її не можна покласти до складу на зберігання, як це можна зробити з іншими товарами. Якщо робітник не продав свою здатність до праці, то йому як власнику робочої сили немає жодної користі з цього. Більше того, він не буде мати прибутку, отже, і всіх необхідних для свого існування життєвих засобів. Тим не менше його здатність до праці вимагатиме все нових життєвих засобів для її підтримання.

Є ще одна особливість робочої сили як товару, на яку не можна не звернути увагу. Це – корисність цього товару після його купівлі, коли він вже починає використовуватись. Робоча сила не зношується при використанні, а навпаки створює всі блага людства і бере участь у збагаченні всіх верств населення.

Робітник, працюючи на підприємця за свою працю отримує винагороду, яка є заробітною платою. Оплата праці грає подвійну функцію: з одного боку, є головним джерелом прибутків робітників і підвищення їх життєвого рівня, з іншого – основним важелем матеріального стимулювання росту і підвищення ефективності виробництва.

Таким чином, ціною праці є заробітна плата – грошовий вираз вартості і ціни робочої сили. Зар-

плата визначається вартістю засобів існування, необхідних для її відтворення. До неї входять вартість харчування, одягу, взуття, послуг, витрат на утримання сім'ї, освіту, охорону здоров'я, відночинок, задоволення культурних запитів та інших потреб.

Таким чином, основними компонентами ринку робочої сили є попит, пропозиція і ціна, співвідношення яких і визначає його кон'юнктуру. Попит – це суспільно платоспроможна потреба в робочій силі. Пропозиція – це контингент працездатного населення, що пропонує свою роботодавчу здатність до праці в обмін на фонд життєвих благ. При перевищенні пропозиції над попитом ціна робочої сили знижується, виникає її надлишок, скорочується зайнятість, з'являються безробітні; при зворотній ситуації відчувається дефіцит робочої сили, зростають ціна та зайнятість робочої сили.

Сучасна кон'юнктура українського ринку праці характеризується глибокими диспропорціями у співвідношенні попиту і пропозиції робочої сили.

Одним із шляхів поліпшення працевлаштування на ринку праці є сприяння розвитку самостійної зайнятості. Центри зайнятості мають спри-

яти розвитку такого виду зайнятості накопиченням інформації про види підприємницької діяльності на їх територіях. Проте в Україні саме зайнятість практично не має соціального та економічного захисту держави. Це негативно позначається на розвитку бізнесу в країні та можливостях громадян забезпечувати свою зайнятість. Відновлення економічного розвитку, цілеспрямована інвестиційна діяльність, усунення існуючих перешкод у розвитку підприємництва, його державна підтримка – саме ті основні чинники, які зможуть внести позитивні зрушення у підвищенні попиту на робочу силу за рахунок створення нових робочих місць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамчук В.В., Романов О.В. Экономика и социология труда. Учебник. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 407 с.
2. Владимиров Л.П. Экономика труда. Учебное пособие. – М.: Издательский дом "Дашков и Ко", 2000. – 220 с.
3. Маркс К. Капитал. – М., 1983.
4. Петух В.М. Ринок праці та зайнятість. – К., 1997.
5. Эренберг Р.Д., Смит Р.С. Современная экономика труда. – М., 1996.
6. Экономика труда и социально-трудовые отношения / Под ред. Мелинъяна. – М., 1996.

УДК 658

НИКИТИН Ю. А. – к. т. н.
КОЛЕСНИЧЕНКО И. В.

К ВОПРОСУ ОЦЕНКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕРСОНАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ

Опыт лидеров мирового бизнеса показывает, что одним из важных факторов экономического роста предприятия является результативность деятельности персонала.

Методы оценки деятельности персонала в настоящее время достаточно подробно освещаются в работах отечественных и зарубежных авторов [1-4].

С одной стороны, рассматриваются критерии оценки деятельности персонала [1] и вопросы оценки эффективности деятельности персонала профильных производственных предприятий [2]. С другой стороны, анализируются способы оценки деятельности кадровой службы предприятия [3], рассматриваются классификации методов оценки деятельности персонала предприятия, рис. 1 [4].

В тоже время, как показывает анализ, ни один из выше перечисленных методов не является безупречным. Наиболее объективная оценка достигается при сочетании и одновременном использовании нескольких методов.

Используя традиционный методологический процесс анализа деятельности персонала предприятия, который строится по принципу от общего к

частному, рис. 2 [5], была проведена оценка деятельности персонала ООО "Вальцер".

Как показало изучение работающего персонала ООО "Вальцер" оценка деятельности персонала является слабым звеном среди других вопросов системы управления предприятием.

При этом были использованы методы количественных и качественных характеристик, а именно описательный метод оценки, шкала рейтингов поведенческих реакций, шкала наблюдения за поведением. С точки зрения характера и способов получения информации, были использованы методы, связанные с непосредственным изучением личности как на основе документальных данных (биографический метод), так и в процессе диалога (собеседования, интервью) и анкетирования по интересующему кругу вопросов, метода оценки по решению предложенной ситуации, таблица № 1.

Проведенные исследования показали необходимость формирования критериев и показателей деятельности персонала, проведения оценки деятельности персонала не реже 1 раза в год. При оценке деятельности персонала желательно использовать

Рис. 1. Методы оценки деятельности персонала предприятия.

метод собеседования, оценки по ситуации, оценки по выполнению задач (при условии что они поставлены письменно, с установлением временных рамок и сотрудник ознакомился с ними подтвердив это росписью на самом задании либо в журнале об уведомлении). Для оценки результатов деятельнос-

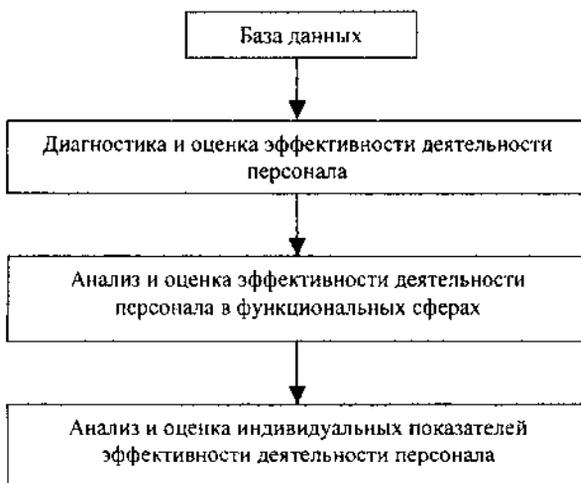

Рис. 2. Алгоритм анализа деятельности персонала предприятия.

ти и выполнения задач также удобно использовать "дневник менеджера", в котором можно отображать записи о наблюдениях за деятельностью сотрудника, его состоянием в процессе их выполнения.

Проведенные исследования позволили предложить систему набора и адаптации персонала применительно к ООО "Вальцер", рис. 3. Процесс поиска и внедрения нового человека в организацию состоит из 8 последовательных этапов.

На 1-м и 2-м этапах происходит формирование критериев для осуществления деятельности по подбору персонала и введению новых сотрудников в организацию.

В течение 3-5 этапов осуществляется непосредственный поиск необходимых сотрудников. Шестой этап происходит в результате прохождения предыдущих и является предложением кандидату занять рабочее место. В течение седьмого этапа происходит адаптация нового сотрудника во время прохождения испытательного срока и является дополнительной оценкой кандидата, так как в процессе адаптации проверяется либо нет информация (подтверждение ожиданий), которая была предоставлена на пятом этапе. Результаты оценки деятельности нового сотрудника в течение испытательно-

Таблиця 1

Показатели и критерии, использованные при оценке персонала ООО "Вальцер".

Показатель, критерий	Описание	Норма
Средний возраст	Средний возраст руководителей и специалистов по функциональным направлениям и в целом по предприятию	34 года
Доля (удельный вес) кадровых работников	Для работников с общим стажем по этой профессии (специальности) более 5 лет и со стажем работы на этом предприятии более 3 лет	Примерно 25%
Средний стаж работы	Средний стаж в занимаемой в настоящий момент должности	2 года
Коэффициент образования	Отношение числа управленцев с высшим профессиональным образованием к общему числу управленцев, измеряется в интервале 0,00-1,00	0,7
Коэффициент соответствия занимаемой должности	Отношение числа специалистов, образование и профессиональная подготовка которых полностью соответствует занимаемой должности и выполняемым рабочим функциям, к общему числу специалистов, измеряется в интервале 0,00-1,00	0,59
Уровень текучести кадров	Доля работников, уволившихся в течение года по собственному желанию или инициативе администрации	20%
Коэффициент директивности	Отношение числа руководителей к общему числу управленцев, измеряется в интервале 0,00-1,00	0,4

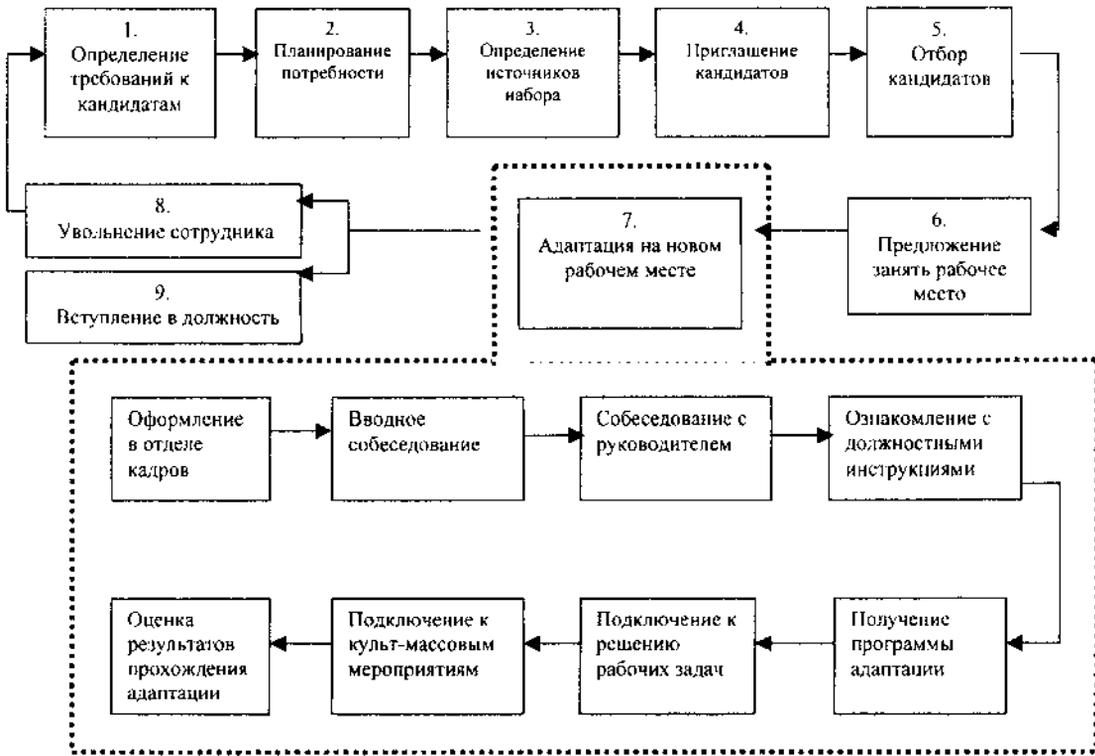

Рис. 3. Система набора и адаптации персонала применительно к ООО "Вальцер".

го срока выражаются в виде этапа 8, который имеет два варианта: предложение постоянного места работы и ввод в должность либо увольнения сотрудника из организации.

Как правило, этапы от третьего до шестого присутствуют в процессе подбора нового персонала, практически, во всех организациях. Первый и второй этапы встречаются реже. Седьмой этап присутствует, как правило, только в больших организациях.

Как показал опыт практического применения, система набора и адаптации персонала применительно к ООО "Вальцер". Прохождение этих этапов в представленной последовательности и полностью по всей цепочке значительно повышает ве-

роятность привлечения сотрудников необходимой квалификации для организации.

Таким образом, на основе проведенных исследований предложены практические рекомендации по использованию социально-психологических методов, и методов количественной и качественной оценки функциональной деятельности персонала предприятий, предложена и апробирована система набора и адаптации персонала в условиях реально действующего предприятия.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены методы оценки деятельности персонала организации. Представлены результаты использования описанных методов при

оценке деятельности персонала ООО "Вальцер", рекомендации, которые основаны на результатах исследования. Предложенная система отбора и адаптации нового персонала в организации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рои Колман, Гил Барри 525 способів стать лучшим менеджером М., 2000, 288 с.

2. Калина А.В. Организация и оплата труда в условиях рынка – К., 2003, 312 с.

3. М. Армстронг Практика управления человеческими ресурсами – СПб.: "Питер", 2004, 832 с.

4. Одегов Ю.Г., Карташова Л.В. Управление персоналом, оценка эффективности – М., 2004, 256 с.

5. Гармашев А.А. Организационный и кадровый аудит – К., 2003, 323 с.

УДК 36

ОГЕЄНКО А.

Наук. керівник МОРГУЛЕЦЬ О. Б. – ст. викладач

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Головними учасниками ринку праці є наймані робітники, які виступають у ролі продавців, і роботодавці, які є покупцями праці. Ці учасники ринку праці століттями безупинно ворогували між собою. І ця війна, що нерідко супроводжувалася вибухами і кров'ю, до цих пір не стихла, хоча ХХ століття принесло немало нового і зробило трудові відносини більш мирними.

В цій боротьбі кожна сторона за століття сугучок відшліфувала власні методи ведення торгів відносно купівлі-продажу праці. Найбільш розповсюдженим методом, яким користуються наймані працівники, є створення професійних об'єднань (профспілок).

Профспілки є формою економічного самоуправління громадян, поєднаних по соціально-економічним ознакам та здійснюють найбільш загальні функції в системі соціально-економічної самоорганізації населення.

Проте шлях до такого визнання ролі профспілок був доволі довгим та суперечливим. Щоб з'ясувати всі ланки історичного розвитку профспілкового руху в Україні звернемося до часів України в умовах Австро-Угорської та Російської імперій. Адже, сучасний профспілковий рух України історично поєднує в собі характерні риси двох рівнів розвитку профспілкового руху світу.

Перший — властивий західноєвропейському типу профспілок, які виникли в середині ХІХ сторіччя. Вони діяли на території України, що належала Австро-Угорщині. Радянською історіографією не вивчалися і в нарисі історії профспілок України не включалися.

Другий — характерний для Російської імперії, яка вийшла на шлях промислового розвитку на сто років пізніше Західної Європи. Тільки потрясіння революції 1905 року сприяли масовому виникненню профспілок. У цей час становлення профспілок відбувалося в умовах поліцейсько-жандармського тиску імперії, антипрофспілкової політики царату.

Профрух на території України відразу зіткнувся з амбіціями політичних партій, які намагалися осідлати його з метою використання в боротьбі за політичну владу. Саме звідси випливають спроби підміни теоретичних основ профруху: економічної боротьби — боротьбою політичною, тред-юніонізму — класовими профспілками, традиційної нейтральності профспілок – нав'язуванням партійного керівництва. З часом, це призвело до фактичної ліквідації традиційної соціальної ролі профспілок — захисту інтересів людей праці.

Розуміючи небезпеку з боку професійних спілок царський уряд жорстко регламентував їхню діяльність. Прийняті 1906 року "Тимчасові правила про профспілки..." мали цілком і повністю антипрофспілковий характер.

Хоча необхідно сказати що, профспілки, особливо ті, що перебували під впливом більшовиків, відповідали політичною боротьбою: мітингами і страйками аж до участі у збройних виступах і повстаннях. Проте, головною, буденною їх роботою, особливо в низовій ланці, була економічна боротьба. Невипадковий той факт, що першу колективну угоду на території Російської імперії було укладено на паровозобудівному заводі м. Харкова (1905 р.), а в арсеналі форм економічної боротьби колективна і тарифна угоди зайняли місце поруч з економічними страйками та бойкотами.

Але, по-справжньому масово профспілковий рух розгорнувся після лютневої революції 1917 року з проголошенням Української Народної Республіки, що відкрила справді демократичні свободи для широкого розвитку профспілкового руху в Україні. Усього за півроку стихійне утворення профспілок викристалізувалося у чітку організаційну схему профруху Української Народної Республіки.

Уже 21 травня 1918 року у Києві розпочала свою роботу перша Всеукраїнська конференція професійних спілок. Конференція розглянула і обговорила доповідь "Сучасне політичне становище

і тактика професійних спіло”, а також питання: про тактику економічної боротьби; про свободу об’єднань у профспілки; про безробіття і боротьбу з ним; про колективні договори; про соціальне страхування; про робітниче законодавство; про робітничі секретаріати; про робітничу кооперацію; про завдання організаційної побудови; про культосвітню роботу; про національне питання у профспілковому русі. Крім того, конференція прийняла Статут тимчасової Всеукраїнської Центральної Ради Професійних спілок. Таким чином, Перша Всеукраїнська конференція відкрила нову епоху у профспілковому русі, заявивши всьому світові про започаткування професійних спілок самостійної держави — України.

Першорядне значення першої Всеукраїнської конференції для профспілок України полягало в тому, що вона вперше в історії профспілкового руху на території України розробила принципово нову модель профспілок як органів захисту інтересів працюючих та проголосила незалежність профспілкового руху від державної влади будь-якого типу.

Найбільшого удару розвиток профспілок зазнав за радянських часів. Було ліквідовано виборний керівний орган профспілок України. На IX з’їзді партії було також розглянуто окреме питання про професійні спілки і їх організацію, де вперше вжито формулу “профспілки — школа комунізму”.

Ленінська концепція перетворювала профспілки з організації захисту трудящих на організації захисту робітниками держави і стверджувала що профспілки — це та організація, де робітники вчаться управляти справами держави і суспільства, що вони — “школа”. У моделі профспілок як “школи комунізму” передбачалося також, що основна їх функція — розвиток виробництва. Захисну ж функцію з широкого тлумачення їх як організації захисту прав трудящих було зведено до формального захисту.

Прийшовши до влади, Сталін розпочав новий виток розгрому профспілок. Їхня виробничо-економічна роль посилювалася, а соціальна перетворювалася на допоміжну. Ні в партійних документах, ні в статуті профспілок захисна функція вже не формулювалася.

В умовах становлення командно-адміністративної системи розпочинається пряме “одержавлення” профспілок. Профспілки починають дублювати господарські органи. Їх змушують у всьому брати активну участь, безумовно підтримувати адміністрацію, виконувати завдання управлінських і державних органів. Відбувався реальний відрив профспілкових органів від мас, а з іншого боку, відчуження мас від своїх організацій — профспілок.

Негативні тенденції занепаду профспілок ще більше посилювалися в умовах Великої Вітчизняної

війни. Віддаючи належне зусиллям і вкладові профспілок у забезпечення успішної роботи тилу, не слід замовчувати, ціною яких злигоднів і втрат дісталася вона трудящим. Нелюдські умови праці, каторжна робота жінок і підлітків, голод і холод, абсолютна відсутність будь-яких прав — ось далеко не повний перелік зворотного боку медалей за трудову відзнаку в роки війни.

Під час так званої “хрущовської відлиги” було покладено початок відновленню діяльності громадських організацій. Проте всі зміни відбувалися тільки в межах, які допускала командно-адміністративна система, в межах непорушності її основних підвалин та інститутів. Профспілки, як і раніше, залишалися на позиціях соціальної ролі “школи”.

Нову спробу повністю ліквідувати захисну роль профспілок було зроблено у зв’язку з проголошенням концепції розвинутого соціалізму. За всі роки розвинутого, зрілого, реального соціалізму, це незаперечний факт, ні профспілки України, ні профспілки СРСР не змогли провести жодної публічної акції на захист прав трудящих, навіть коли сталася катастрофа світового масштабу на Чорнобильській АЕС.

Лише у 1990 році профспілки України на Установчому з’їзді офіційно визнали, що старі організаційні структури вичерпали свої можливості і мають бути переглянуті, оголосили про свою незалежність від партійних і державних органів та проголосили орієнтацію на Міжнародну конфедерацію вільних профспілок (МКВП), Європейську конфедерацію профспілок (ЄКП) та інші міжнародні профцентри..

Сворюється Федерація незалежних профспілок України, яка декларує “незалежність” від держави і компартії. Одним словом, нові концептуальні підходи до ролі і функцій профспілок в Україні визначилися після розпаду Союзу, зміни соціально-політичного ладу та з початком розбудови Української Державності.

II (позачерговий) з’їзд професійних спілок України у 1992 році розглянув і прийняв Програму професійних спілок України і Статут Федерації профспілок України. Професійні спілки України проголосили, що вони є організаціями вираження і забезпечення захисту економічних, соціальних, трудових, правових, духовних, а при необхідності, і політичних інтересів членів профспілок, людей найманої праці взагалі.

Таке визначення соціальної ролі і завдань профспілок України близьке до вимог 87 Конвенції Міжнародної організації праці і вказує на сучасний тип ідеології профруку.

У взаємовідносинах профспілок з державою було визначено характер стосунків представників продавців робочої сили і роботодавця (“соціальне партнерство”, “конструктивна” та “жорстка опо-

зиція"), враховувалася можливість застосування таких виняткових методів, як оголошення страйків або вимога відставки уряду. Основою ж їхніх цивілізованих відносин повинно стати укладення Генеральної і тарифних угод, колективних договорів.

Таким чином, можна з повним правом заявити, що профспілки України виробили докорінно іншу модель діяльності і заявили, що при визначенні своїх функцій, форм і методів роботи вони стають на позиції загальних надбань міжнародного профруху.

А основними функціями профспілок є: об'єднання (для створення організацій), солідарність (внутрішня і міжнародна для успіху справи), захист інтересів своїх членів (як мета організацій), підвищення професійно-кваліфікаційного рівня членів спілок.

Професійні спілки виступають за розбудову економічно сильного, соціально захищеного, політично зрілого, духовного, демократичного суспільства України. Вони підтримуватимуть зусилля держави, підприємців, інших профспілок у цьому напрямі, протистоятимуть спробам підмінити створення цивілізованого, демократичного суспільства України перебільшенням ролі держави, намаган-

ням відвести професійним спілкам місце і роль саме у складі держави.

Все вище сказане свідчить про те, що суспільство може розраховувати на те, що профспілки будуть відігравати консолідуючу роль, працювати на суверенну Україну. Одним з конкретних проявів цього має стати реалізація принципу трипартизму: держава – підприємці – профспілки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Голобуцький О., Докукін Ю., Кулик В.* Сучасний профспілковий рух в Україні. – К.: Фонд Українська перспектива, 1996. – 60 с.
2. *Головка М.* Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні // Український історичний журнал. – 1996. № 3. – с. 81.
3. *Давидюк П.Г.* Профсоюзное движение: история, теория и практика – Мн.: МИТСО, 1999. – 269 с.
4. *Зима М.П.* Профспілки України: минуле і сучасне. Спец. випуск ж-лу "Профспілки України" / Гол. ред. В.Л. Фатько. – К.: 1996. – 43 с.
5. Профспілковий рух в Україні: стан, проблеми, перспективи: Аналітична доповідь УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8. – с. 2-57.
6. *Цвях В.* Профспілки. Від "школи комунізму" до соціального партнерства // Віче. – 2002. – № 1. – с. 34-38.

УДК 36

ПРОХОРЕНКО В.

Наук. керівник МОРГУЛЕЦЬ О. Б. – ст. викладач

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Формування і розвиток соціально-трудоових відносин у суспільстві відбувається під впливом величезної кількості факторів, значимість яких обумовлюється історичним, економічним, соціокультурним і політичним змістом. До числа основних факторів можна віднести особливості соціальної політики, глобалізацію економіки, розвиток суспільної праці і виробництва.

Соціальна політика – це соціально-економічні заходи держави, підприємств, місцевих органів влади, які спрямовані на захист населення від безробіття, інфляції, знецінення трудових заощаджень тощо.

Головна мета соціальної політики – підвищення рівня якості життя, громадян України на основі стимулювання трудової і господарської активності населення, надання кожній працездатній людині можливостей, що дозволяють їй своєю працею і заповзятливістю забезпечувати добробут сім'ї, формування заощаджень і їхнє ефективне інвестування.

Соціально-економічна концепція розвитку будь-якого суспільства містить у собі механізм формування і регулювання соціально-трудоових відносин як найважливіший елемент соціальної

політики. При цьому соціальна політика розглядається як стратегічний соціально-економічний напрямок, обраний урядом країни для всебічного розвитку громадян, що забезпечує їм гідний рівень, їхню соціальну захищеність. Остання включає законодавчо встановлені гарантії соціального захисту, соціальної підтримки і соціальної допомоги.

Таким чином, соціальна політика держави включає:

- регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (в тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою);
- вирішення проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості;
- розподіл і перерозподіл доходів населення;
- формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці;
- забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури;

До методів впливу держави на соціальну сферу належать:

- правове забезпечення соціального захисту населення, прийняття відповідних законодавчих та нормативних актів;
- прямі державні витрати із бюджетів різних рівнів на фінансування соціальної сфери;
- впровадження ефективної прогресивної системи оподаткування індивідуальних грошових доходів населення;
- прогнозування стану загальнонаціональних і регіональних ринків праці; створення мережі центрів служб зайнятості й бірж праці;
- встановлення соціальних і екологічних нормативів і стандартів; контроль за їх дотриманням;
- державні програми з вирішення конкретних соціальних проблем (боротьба з бідністю, освітні, медичні, екологічні та інші);
- державний вплив на ціни та ціноутворення;
- обов'язкове соціальне страхування в різних формах;
- пенсійне забезпечення;
- розвиток державного сектору економіки та виробництво суспільних товарів і послуг;
- підготовка та перепідготовка кадрів;
- організація оплачуваних громадських робіт.

Соціальний захист являє собою, з одного боку, функціональну систему, тобто систему напрямків, за якими вона здійснюється, а з іншого інституціональну, тобто систему інститутів, що її забезпечують (держава, суд, профспілки й інші громадські організації). Глибокі соціально-економічні перетворення, що йдуть в Україні, спрямовані на утвердження ринкової економіки, роблять проблему забезпечення ефективного соціального захисту громадян взагалі і працівників підприємств, зокрема, надзвичайно актуальною.

Система соціального захисту в Україні перебуває в кризовому стані. В першу чергу, невдоволені пенсіонери. Більшість з них добросовісно пропрацювали десятки років на виробництві, але тепер позбулися своїх накопичень, а на свою пенсію навіть не мають можливості заплатити за квартиру, не можуть нормально харчуватися, купити об'єкт, перемонтувати телевізор. Невдоволені працівники бюджетної сфери, що по кілька місяців не можуть одержати заробітну плату, оскільки у держави не має для цього коштів. Невдоволений також уряд, оскільки соціальні виплати зайняли в бюджеті таке місце, що внаслідок їх обов'язковості потіснили всі інші витрати, передусім інвестиції.

Одним із найбільш складних для ринкової економіки є питання про захист, страхування від безробіття. Навіть соціально орієнтована держава не гарантує обов'язкової зайнятості. В ринковій економіці ця проблема вирішується між працівником та роботодавцем, або відповідно між їх представниками – об'єднаннями профспілок та об'єднаннями працедавців.

На жаль, практика засвідчила, що реалізація соціальної політики в Україні не завжди забезпечувала можливості для дотримання державою своїх зобов'язань. Зрозуміло, за умови системної економічної кризи соціальна політика не може бути повноцінною, адже для реалізації соціальних програм потрібні значні ресурси. У цей період функції держави зводяться до забезпечення мінімального соціального захисту найбільш нужденним верствам населення. Проте в Україні соціальна ціна реформ виявилася надмірною, а система соціального захисту малоефективною.

Майнове розшарування, перерозподіл суспільного багатства, збагачення та концентрація значних матеріальних цінностей в руках у невеликого прошарку населення на тлі різкого зниження життєвого рівня і навіть зубожіння переважної більшості громадян України свідчать про недосконалість системи оплати праці та податкових механізмів регулювання доходів населення. Діюча система соціальних пільг не забезпечує надання в потрібному обсязі допомоги бідним, а навпаки, сприяє збільшенню доходів заможних верств населення.

Соціальному напруженості посилює незадовільний стан фінансування зарплат працівникам бюджетної сфери, пенсій, допомог. З 1995 року почала накопичуватися заборгованість із заробітної плати, сума якої у 1999 році досягла рекордної позначки – 6 млрд. гривень. Лише в останні роки вдалося зробити результативні кроки щодо її ліквідації. Існуюча практика реалізації пенсійного законодавства не забезпечує взаємозв'язку між трудовим вкладом працівника та розміром його пенсії, а також заінтересованості у формуванні пенсійного бюджету. Нижче встановленої межі малозабезпеченості отримують пенсії 96% загальної кількості пенсіонерів, залишаються дуже низькими розміри допомог та соціальних виплат.

Отже, соціальна політика країни займає важливе місце в регулюванні соціально-трудових відносин на ринку праці. Для налагодження продуктивних відносин між роботодавцями і найманими працівниками необхідно, в першу чергу, забезпечити належний соціальний захист робітникам, особливо тих, категорій, які відносяться до соціально незахищених верств населення. Таким чином, ефективна соціальна політика дає можливість забезпечити не тільки налагодження нормальних соціально-трудових відносин, а й підвищити рівень життя населення в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законів про працю України / Кодекси України: У 2 т. – К.: ІнЮре, 1997. – Т.1.
2. Богиня Д.П., Грیشова О.А. Основи економіки праці: Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2000.
3. Бондаренко М.И., Евтушенко А.Б. Экономика труда: Учебно-методическое пособие. – Х., 1998.

4. *Ганслі Теренс*. Соціальна політика та соціальне забезпечення ринкової економіки. – К., 1995.

5. *Єсінова Н.І.* Економіка праці та соціально-трудова відносини: Навчальний посібник – К.: Кондор, 2004.

6. *Казановський А.В., Колот А.М.* Соціальне партнерство на ринку праці. – Краматорськ, 1995.

7. *Петюх В.М.* Ринок праці: Навчальний посібник – К.: КНЕУ, 1999.

УДК 659

ШУДУРЯ Н.

Наук. керівник СЛАТВІНСЬКИЙ М. А.

ВИПРОБУВАЛЬНА РЕКЛАМА

Витрачаючи кошти на рекламу, Ви хочете бути впевненими в ефективності кампанії яку проводите. Але прогнозування реклами – задача з багатьма невідомими. Кількість невідомих можливо зменшити шляхом проведення регулярних досліджень товарних та регіональних ринків, цільових аудиторій, ефективності рекламоносіїв. Це потребує грошей і часу. До того ж результати багатьох випробувань не завжди дають відповіді на конкретні питання рекламодавця.

В багатьох випадках спрогнозувати ефективність широкомасштабної кампанії можна, провівши раніше недорогу випробувальну кампанію. Про те як її організувати, моя доповідь.

Що це таке?

– **Випробувальна реклама** (тест, “пілот”) – це рекламний (маркетинговий) проект, який проводиться в скороченому варіанті в цілях перевірки ефективності звернення, правильності вибору каналу комунікації і ін. Витрати зазвичай зменшуються за рахунок територіального чи часового обмеження кампанії. За результатами тесту, в разі необхідності, вносять корективи у велику кампанію.

Замовники.

– Замовників тест-реклами можна умовно поділити на декілька категорій: маленькі фірми, компанії з спеціалізованим ринком збуту, великі національні і міжнародні компанії.

– **Невеликі компанії** прагнуть використати свої обмежені бюджети з максимальною користю і тому ретельно перевіряють ефективність окремих носіїв

– **Вузькоспеціалізовані фірми** таким чином перевіряють ефективність цікавлячого їх носія (проекту) при відсутності дослідницьких даних (як правило, дорогих). В обох випадках випробувальна реклама грає роль попередніх досліджень.

– Третя категорія – **великі рекламодавці** – йдуть на випробувальні проекти, щоб перевірити результативність концепції дорогої національної кампанії, удосконалити її і отримати в результаті максимальну віддачу. За допомогою пілотного проекту замовник страхує

свій рекламний бюджет від неефективного використання.

Якою вона буває?

В залежності від предмету тестування проект випробувальної реклами може бути чотирьох видів:

– **Тестування самого продукту.** В цьому випадку клієнту не обов'язково звертатися в агентство. Наприклад, компанія впровадила нове виробництво. Вже існує продукт з назвою, упаковкою. Перед тим як починати масовану рекламу цього товару, потрібно перевірити реакцію споживачів на його споживчі якості, на упаковку, етикетку і т. ін.

– **Одночасне тестування продукту і його креативної концепції.** Таке випробування можливе при наявності якісного продукту з “сильними” назвою та упаковкою, налагодженими дилерськими зв'язками і т. ін. Тому дуже важливо не помилитися з креативною концепцією марки. Спочатку її краще відпрацювати на рівні фокус-груп і тільки потім виходити на регіональне тестування, оцінювати можливість і потенціал даного товару.

– **Тестування BTL-акцій:** семплінгів, дегустацій, конкурсів, розіграшів.

– **Тестування нового рекламного носія, каналу комунікації.**

Цілі випробувальної реклами.

– Цілі тест-реклами зазвичай зводяться до перевірки ефективності рекламного звернення, способу і каналу комунікацій. Звернення до споживача можна донести багатьма різними способами (показати, проспівати, протанцювати) і через різноманітні канали (телебачення, радіо, преса, зовнішні носії). Перевірка показує, наскільки споживач розуміє те що йому говорять, наскільки вірно обраний спосіб подачі інформації і канал трансляції.

Коли проводити тест.

– Спеціалісти рекомендують проводити випробувальну рекламу компаніям, у яких немає можливості купувати дані про ефективність носіїв чи заплатити агентству за проведення оригінального дослідження.

Тест-реклама результативна при вузькому сегменті споживання товару чи послуги – будівництво, оргтехніка, поліграфія, метал, так як спеціалізовані носії часто не прослідковуються дослідницькими компаніями.

- Тест може бути корисним при виході в регіон, так як зазвичай дані про ефективність місцевих носіїв відсутні (але не забудьте подивитися, де розміщено рекламу конкурентів, що вже працюють на місцевому ринку).
- Тест-реклама являє собою “палочку-виручалочку” у всіх випадках коли у виробника чи продавця відсутня інформація про ефективність звертання, каналу комунікації чи немає можливості перевірити ефективність іншими способами.
- Випробувальна реклама вважається обов’язковою при підготовці складного масштабного BTL-проекту, національної рекламної кампанії.

Ризики випробувальних проектів. Ризики пов’язані з запуском випробувальної реклами, визначаються погіршеннями акції, середовища, менеджменту.

– **Погіршення акції.**

- Типова помилка випробувальних проектів – недостатня кількість контактів з цільовою аудиторією. Наприклад, фірма розмістила випробувальне повідомлення в одній газеті один раз. Чи провела промо-акцію силами чотирьох промоутерів біля одного магазину протягом трьох днів. Споживач по тій чи іншій причині не звернув уваги на ці випробування. Висновок фірми: тест не дав результатів, гроші викинуті на вітер. Однак рекламодавець навіть не дав можливості споживачу ознайомитись з повідомленням.
- Ще одна помилка – вибір ринку чи місця для випробувань, які не дають об’єктивної оцінки. Дуже часто тест-рекламу проводять в Києві, випускаючи з виду той факт, що це найбільш дороге, велике, заможне місто в Україні, тобто воно не є репрезентативним для збуту більшості товарів та послуг, що продаються по всій країні.
- І агентству, і рекламодавцю потрібно пам’ятати, що механіка тест-проекту, звітність, інструментарій – все повинно бути таким же, як і в передбачуваному великому проекті. Не

можна працювати в пів сили, оправдовуючи себе в тому, що максимально можна викластись потім. Помилки на тестовому етапі можуть привести до великих втрат.

– **Погіршення середовища.**

- “Випробування” і проект завжди розірвані в часі, тому потрібно враховувати час проведення, сезонність продукту, активність конкурентів. Наприклад, виробник газowanego безалкогольного напою восени планує запуснути національну BTL-акцію. А випробування він проводить літом, коли контактувати з споживачем допомагає поточна рекламна активність. Зрозуміло, що виробник вже не отримає того результату від акції, яку пророкували літні результати.
- Не варто залишати без уваги можливість політичних і економічних змін. Можна провести випробувальну дегустацію чи семплінг, коли продукт має одну ціну, і мати значні збитки в разі, якщо з’явиться новий акциз чи збір до часу проведення основної акції.

– **Погіршення менеджменту.**

- Недостатня кількість часу для збору, обробки, аналізу результатів випробування.
- Невраховані погіршення акції середовища. Так, для прийняття рішення про купівлю багатьох товарів споживачу потрібен час. Тому не варто розраховувати на отримання достовірних даних про результативність тесту через тиждень після його закінчення.
- За проведення тест – реклами і її ефективності повинна відповідати команда спеціалістів замовника і агентства. Тільки в цьому разі можна говорити про успіх майбутнього масштабного проекту.

Недоліки тест-кампаній.

- Не завжди “пілот” є репрезентативним для всієї країни. Найчастіше всього для випробувань обирають столицю. Однак рівень життя і споживання в Києві, обласному центрі, за межами обласного центру різний. Тому не завжди вдається адекватно перенести модель на основний проект.
- Другий недолік – це ціна “пілоту”. Замовнику так чи інакше доводиться платити за роботу інфраструктури агентства – менеджера, бухгалтера, директора, тому в структурі ціни “пілота” завжди є значна перевага в бік вишгороди агентства.

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ТА БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА

УДК 519.(24+857.3)

АНДРЕЄВ М. В. – д. ф.-м. н.

НЕЕКСТЕНСІОНАЛЬНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ ЙМОВІРНІСТІ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ У СИСТЕМНОМУ АНАЛІЗІ ПІДТРИМКИ ОПТИМАЛЬНИХ СТАТИСТИЧНИХ РІШЕНЬ

Люди часто вимушені оцінювати ймовірність невизначених подій, таких як вихід випробування, результат хірургічної операції, успіх бізнесової ризикованої справи, або переможа футбольної гри. Такі оцінки відіграють важливу роль у прийнятті рішень відповідно, чи йти на корт, зважитись на операцію, інвестувати ризиковану справу, або робити ставку на конкретну команду. Невизначеність, зазвичай, виражається у вербальних термінах (схоже, можливо), і сприймається також у числових оцінках. У прогнозах погоди, наприклад, часто вказують ймовірність дощу, в економіці часто вимагається оцінити можливості рецесії. Теоретичне і практичне значення суб'єктивної ймовірності інспірували психологи, філософи та статистики, аби дослідити це поняття з обох – дескриптивної та прескриптивної точок зору. Дослідження в області теорії підтримки розвинуті в цих напрямках у доповіді [1].

Дійсно, питання про те, чи можна або потрібно подати ступінь довіри як числову міру можливості або числення для шансу, було у центрі уваги довгих і жвавих диспутів. На противагу байєсовій школі, яка подає ступінь довіри адитивною ймовірною мірою, існує багато скептиків, які ставлять питання щодо можливості квантування суб'єктивної невизначеності і неохоче застосовують закони шансу до аналізу довіри. Поруч із послідовниками байєсового підходу і скептиками існує обширна література про те, що можна назвати ревізійністськими моделями суб'єктивної ймовірності. Сюди включається теорія довіри Dempster&Shafer'a, теорія можливості Zade, та різні типи верхніх та нижніх ймовірностей. Недавні досягнення у цьому напрямку освітлено у роботах Dubois, Prade. Аналогічно байєсовому підходу ревізійністи припускають квантування довіри, використовуючи прямі представлення або переваги між ставками у грі, отримуючи числення для шансу, надто обмежувальне для цього, а саме, вони замінюють адитивну міру, що використовується у класичній теорії, на неадитивну множину функцій, що задовольняє більш слабкі вимоги.

Фундаментальним припущенням, що лежить в основі байєсового підходу і ревізійністських моделей довіри є принцип екстенсionalità: подіям з одним і тим же розвитком або розширенням приписують одну і ту ж ймовірність. Дійсно, це припущення є необхідним для будь-якої моделі, у якій ступінь довіри є відображення, що діє з вибіркового простору у деяку упорядковану множину. Однак, дескриптивне припущення екстенсionalità не витримує критики, оскільки альтернативні описи однієї і тієї події часто приводять до різних представлень. Наступні приклади ілюструють цей феномен і дають мотивацію розвитку дескриптивної теорії довіри, у якій припущення екстенсionalità не має місця.

1. У роботі [2] проводиться оцінка ймовірностей різних причин відмови автомобіля на старті. Автори аналізують середню ймовірність, приписану залишковій гіпотезі "причиною відмови є дещо, але не акумулятор, пальне або двигун", і ця характеристика зростає від 0.22 до 0.44, коли гіпотезу трансформують у більш специфічні причини (наприклад, неполадка стартера або системи запалювання, тощо).

Таким чином, опитування спеціалістів-механіків із середнім стажем у 15 років, приводить до уточнення ймовірностей неполадки автомобіля на старті за допомогою дисконтування гіпотез, що приводять до розгляду явних причин неполадок автомобіля.

2. У роботі [3] розглянуто декілька проблем, у яких обидва представлення ймовірності та частоти не узгоджувались з множиною включень. Наприклад, одну групу суб'єктів просили оцінити кількість англійських слів (із оповідання розміром у чотири сторінки) виду "...ing" (тобто слово з семи букв із закінченням... ing). Другу групу просили оцінити кількість слів із закінченням "...n" на передостанньому місці. Медіана оцінки для першого питання (13.4) була майже у три рази вища за другу, згодом тому, що легше запам'ятовуються слова з семи букв із закінченням... ing, аніж слова з семи букв із буквою n на шостій позиції. Це мабуть тому, що більшість людей, які оцінювали другу групу свідомо не сприймали той факт, що друга група включає першу.

3. Порушення екстенціональності також спостерігались при оцінюванні невизначених перспектив. Наприклад у роботі [4] робиться висновок, що суб'єкти, яким пропонувалось (гіпотетично) страхування здоров'я, яке покривало госпіталізацію за серйозної хвороби або нещасного випадку, готові були платити вищу премію, аніж суб'єкти, яким пропонувалось страхування здоров'я, яке покривало госпіталізацію за будь-якої причини. Очевидно, явна згадка про хворобу або нещасний випадок збільшує осмислені шанси госпіталізації, а, отже, і привабливості страхування.

Ці спостереження, як і багато інших, з якими ми зустрінемось пізніше, не відповідають принципу екстенціональності. Розрізняють два джерела неекстенціональності. Перше, екстенціональність може "відмовити" із-за обмеження пам'яті. Ілюстрацією цьому служить приклад 2, де не можна очікувати, що суб'єкт згадає усі слова категорії, навіть, коли він може безпомилково розпізнати їх. Друге, екстенціональність може "відмовити" із-за різних описів однієї і тієї ж події, привертаючи увагу до різних аспектів виходу, а тому їх дія відносно значна. Як буде показано пізніше, такі ефекти можуть впливати на представлення ймовірності, навіть тоді, коли вони нічого не приносять у розуміння нових прикладів або нових даних.

Загальне неспрацювання екстенціональності напевно характеризує суттєву рису людського судження на окремих прикладах, які вказують, що ймовірніше представлення стосується подій і ґрунтується радше на їх описах. Саме таке трактування називається теорією підтримки, у якій представлена ймовірність події залежить від точності її опису. Теорія підтримки має застосування у системному аналізі прийняття рішень в умовах невизначеності. Основи теорії вводяться та характеризуються у наступному розділі. Далі наводяться різні моделі довіри та їх класифікація, в заключному розділі розглянуто розширення теорії до порядкових суджень, розглядаються верхні та нижні індикатори довіри, дискутуються дескриптивне та прескриптивне застосування теорії підтримки, здійснюється їх синтез.

Теорія підтримки

Нехай Ω – скінчена множина, яка включає принаймні два елементи, що інтерпретуються як стани світу. Припускається, що в результаті експерименту точно один стан появляється, але взагалі він невідомий для судження. Підмножини Ω називаються подіями. Існує різниця між подіями та описами подій, що називаються гіпотезами. Нехай H – множина гіпотез, що описують події із Ω . Отже, припускається, що кожна гіпотеза $A \in H$ відповідає єдиній події $A' \in \Omega$. Це відображення багатозначне, оскільки різні гіпотези, скажімо, A та B , можуть мати одне і те ж розширення (тобто $A' = B'$). Наприклад, у грі з двома кубиками, гіпотези "сума очок дорівнює 3" та "добуток очок дорівнює 2", є різними описами однієї і тієї ж події, а саме, один кубик показує 1, а інший – 2. Припускається, що H – скінчена множина і вона включає принаймні одну гіпотезу для кожної події. Наступні відношення на H індукуються відповідними відношеннями на Ω . Подія A елементарна, якщо $A' \in \Omega$. A – нульова, якщо $A' = \emptyset$. A та B – ексклюзивні, якщо $A' \cap B' = \emptyset$. Якщо A і B належать H , і вони ексклюзивні, тоді їх диз'юнкція, що позначається AVB , також належить H . Отже, H – замкнута за ексклюзивної диз'юнкції. Припускається, що диз'юнкція V – асоціативна і комутативна, і що $(AVB)' = A' \cup B'$.

Різниця між явною та неявною диз'юнкціями є ключовою особливістю подальшого встановлення формалізму. A – неявна диз'юнкція, або просто неявна гіпотеза, якщо

- 1) вона не є елементарною або нульовою;
- 2) вона не є явною диз'юнкцією, тобто не існує ексклюзивних ненульових гіпотез B, C в H , таких що $A = BVC$. Наприклад, припустимо, A – "Ганна спеціалізується в області науки", B – "Ганна спеціалізується в області біологічної науки" і C – "Ганна спеціалізується в області фізичної науки". Явна диз'юнкція BVC – "Ганна спеціалізується в області біологічної або фізичної науки" має те ж розширення, що й A (тобто $A' = (BVC)' = B' \cup C'$), але A є неявною гіпотезою, оскільки вона не представляється явною диз'юнкцією. Зауважимо, що явна диз'юнкція BVC визначається для будь-яких ексклюзивних гіпотез $B, C \in H$, тоді як коекстенціональна неявна диз'юнкція (тобто A) може не існувати із-за деяких подій, які не можуть бути природно описані без лістингу їх компонент.

Основа оцінювання (A, B) містить пару ексклюзивних гіпотез: перший елемент A є основною або фокальною гіпотезою, яку оцінює експерт, а другий елемент B є альтернативною гіпотезою. Припускається, що коли A і B – ексклюзивні гіпотези, то експеримент розрізняє їх як таких, але не припускається, що експерт може дати перелік усіх конститuent неявної диз'юнкції. Таким чином, експерт розпізнає факт, що "біологічні науки" і "фізичні науки" є розмежувальними категоріями, але він не може дати перелік усіх їх дисциплін. Це є форма обмеженої раціональності; коли припускається розпізнавання ексклюзивності, але недосконалого відновлення у пам'яті.

Ймовірнісне судження особи інтерпретується як відображення основи оцінювання на одиничний інтервал. Для спрощення суті припускається, що $P(A, B)$ дорівнює 0 тоді і тільки тоді, коли A є нульовою гіпотезою та $P(A, B)$ дорівнює 1 тоді і тільки тоді, коли B є нульовою гіпотезою. Припускається, що A і B не є нульовими одночасно. Отже, $P(A, B)$ – експертна ймовірність того, що A , а не B , має місце, припускаючи, що одна і тільки одна із них є справедливою. Очевидно, A і B , кожна може представляти явну або неявну диз'юнкцію. Розширеним доповненням $P(A, B)$ у стандартній теорії є умовна ймовірність $P(A \setminus A \cup B)$. Таке трактування є неекстенсiональним, оскільки воно припускає, що ймовірнісне судження залежить від описів A і B , а не від подій A' і B' . Зазначимо, що ця теорія застосовується до гіпотез, що приймаються експертом, які не завжди співпадають із даними вербальними описами. Експерт, стикнувшись з неявною диз'юнкцією, може, тим не менше, думати про неї як про явну диз'юнкцію і навпаки.

Теорія підтримки припускає, що існує шкала відношень s (інтерпретується як ступінь підтримки), що приписує кожній гіпотезі в H невід'ємне дійсне число таке, що для будь-якої пари ексклюзивних гіпотез $A, B \in H$

$$P(A, B) = \frac{s(A)}{s(A) + s(B)}, \quad (1)$$

якщо B і C – ексклюзивні, A – неявна гіпотеза та $A' = (BVC)'$, тоді

$$s(A) = s(BVC) = s(B) + s(C). \quad (2)$$

Вираз (1) є представленням суб'єктивної ймовірності в термінах підтримки основної та альтернативної гіпотез. Виразом (2) стверджується, що підтримка неявної диз'юнкції A менша або дорівнює коекстенсiональній явній диз'юнкції BVC , яка дорівнює сумі підтримок її компонент. Отже, підтримка є адитивною для явних диз'юнкцій та субадитивною для неявних диз'юнкцій.

Припущення субадитивності представляє базовий принцип людського судження. Коли люди оцінюють ступінь їх довіри у неявній диз'юнкції, вони не розкладають диз'юнкцію на її ексклюзивні компоненти, а складають підтримку компонент, як вимагається екстенсiональністю. Замість цього вони прагнуть сформулювати глобальний вираз, який базується, головним чином, на більш репрезентативних або допустимих, що мають місце, випадках. Тому ця мода судження є селективного, радше ніж вичерпного, розділення і веде до зростання підтримки. Іншими словами, доведено, що підтримка представлення неявної гіпотези, взагалі кажучи, менша за суму підтримок її ексклюзивних компонент. Тут пам'ять і увага можуть внести вклад до цього ефекту. Розкладання категорії (наприклад, смерть від нещасного випадку) на її компоненти (наприклад, вбивство, автокатастрофа, утоплення) могло б нагадати людям про можливості, які не розглядалися б у іншому разі. Більш того, явна згадка виходу веде до збільшення його опуклості, а, отже, і до його підтримки. Хоча це припущення може не мати місця в деяких обставинах, численні дані субадитивності, описані у наступному розділі, вказують, що це припущення є виняток, а не правило.

Підтримка, пов'язана з даною гіпотезою, інтерпретується як міра сили даних, які доступні експерту, на користь цієї гіпотези. Підтримка може базуватись на об'єктивних даних (наприклад, частота вбивства у популяції), або на суб'єктивному виразі, опосередкованому ерудитією експерта, що включає репрезентативність, доступність, обґрунтованість судження, наприклад, "Петро – рахівник" може бути оцінена ступенем, до якого його особистість відповідає стереотипу рахівника. Підтримка може відображати причини або судження, дані експертом, на користь гіпотези у конкретному питанні (наприклад, якщо захисник міг би нанести смертельний удар нападнику, то він міг і не відповідати за скоєний злочин). Тому судження, базовані на імпресіях та резоні, часто неекстенсiональні, і функція підтримки є немонотонною щодо множини включень. Так, $s(B)$ може перевершити $s(A)$, хоча $A' \supset B'$. Зазначимо, однак, що $s(B)$ не може перевершити $s(BVC)$. Наприклад, якщо підтримка категорії визначається наявністю її окремих випадків, тоді підтримка гіпотези, що випадково вибране англійське слово з закінченням...ing може перевершити підтримку гіпотези, що слово закінчується на...n...) (n стоїть на передостанньому місці). Інколи відношення включення між категоріями стає прозорим,...n... – гіпотеза замінюється на...ing-гіпотезу або на будь-яку іншу...n...-гіпотезу, підтримка якої не перевищує підтримки...ing-гіпотези.

Ця теорія дає інтерпретацію суб'єктивної ймовірності в термінах відносної підтримки. У цій інтерпретації стверджується, що у деяких випадках ймовірнісні судження можуть бути передбачені з незалежних оцінок підтримки. Ця можливість буде використана пізніше. Наступна дискусія показує, що

за цієї теорії, підтримку можна отримати з ймовірносних суджень – часто по аналогії, як вигода у теорії рішень отримується з переваг між опціями.

Теорія підтримки сформульована у термінах функції підтримки s , яка не спостерігається прямо чи безпосередньо. Охарактеризуємо цю теорію в термінах спостережуваного індексу “шансу” P . Спочатку наведемо чотири атрибути теорії підтримки, з яких випливають співвідношення (1) і (2).

По-перше, має місце бінарне доповнення:

$$P(A, B) + P(B, A) = 1. \quad (3)$$

По-друге, має місце пропорціональність:

$$\frac{P(A, B)}{P(B, A)} = \frac{P(A, BVC)}{P(B, AVC)}, \quad (4)$$

за умови, що A, B, C взаємно ексклюзивні і B є ненульовою гіпотезою. Отже, “шанси” A проти B не залежать від додаткової гіпотези C .

Для формулювання наступного атрибуту для зручності вводять відношення ймовірностей $R(A, B) = P(A, B) / P(B, A)$, яке характеризує шанс A проти B . Співвідношення (1) випливає з такого правила добутку:

$$R(A, B)R(C, D) = R(A, D)R(C, B), \quad (5)$$

за умови, що A, B, C, D є ненульовими гіпотезами і чотири пари гіпотез у (5) є попарно ексклюзивні. Таким чином, добуток шансів A проти B та C проти D дорівнює добутку шансів A проти D та C проти B . Аби побачити необхідність правила добутку, то зазначимо, що згідно з співвідношенням (1), ліва і права частини співвідношення (5) дорівнюють $s(A)s(C) / s(B)s(D)$. По суті, правило добутку (5) використовується в теорії рішень при побудові дерева переваг

Із співвідношення (1) та (2) випливає принцип розпакування:

Припускається, що B, C та D взаємно ексклюзивні гіпотези, A – неявна гіпотеза, і $A' = (BVC)'$, тоді

$$P(A, D) \leq P(BVC, D) = P(B, CVD) + P(C, BVD). \quad (6)$$

Властивості ступеня підтримки s зумовлюють відповідні властивості P : суб'єктивна ймовірність є адитивною для явних диз'юнкцій та субадитивною для неявних диз'юнкцій. Інакше кажучи, при розпакуванні неявна диз'юнкція може зростати, але не спадатиме її суб'єктивна ймовірність на відміну від (3), (4) та (5), які мають місце у стандартній теорії ймовірностей; принцип розпакування (6) узагальнює класичну модель. Зауважимо, що це припущення стосовно варіації з моделями малої ймовірності, включаючи моделі Shafer'a [8], які припускають екстенціональність та суперадитивність, тобто

$$P(A' \cup B') \geq P(A') + P(B'), \quad A' \cap B' = \emptyset.$$

Існують дві конфліктуючі інтуїції, що зумовлюють неадитивну ймовірність. Перша інтуїція, охоплена теорією підтримки, припускає, що при розпакуванні неявна диз'юнкція зумовлює “тишу” своїх компонент, і, отже, зростає підтримка. Друга інтуїція, охоплена теорією Shafer'a [8], припускає, що наяву часткове ігнорування – судження “тримає” деяку міру довіри “у резерві” і не розподіляє її серед усіх елементарних гіпотез, як вимагається у байєсовій моделі. Хоча ця теорія базується на логічному, а не психологічному, аналізі довіри, вона інтерпретується як альтернатива вихідній теорії підтримки.

Тоді як властивості пропорціональності (4) та правило добутку (5) не підлягали систематичній перевірці раніше, ряд дослідників вивчали бінарне доповнення (3) та деякі аспекти принципу розпакування (6). Ці дані, а також декілька нових досліджень розглядаються у наступному розділі. Наведемо теорему, яка показує, що вищезгадані умови є не тільки необхідними, але також і достатніми для теорії підтримки.

Теорема 1[1]. Припускається, що $P(A, B)$ визначена для усіх ексклюзивних $A, B \in H$ і дорівнює нулю тоді і тільки тоді, коли A – нульова гіпотеза. Умови (3) – (6) діють тоді і тільки тоді, коли існує невід'ємна шкала відношень s на H , що задовольняє співвідношення (1), (2).

Теорема показує, що коли ймовірнісні судження задовольняють умови (3) – (6), то стає можливим масштабування підтримки або сили даних, пов'язаних з кожною гіпотезою, без припущення, що гіпотези з одним і тим же розширенням мають рівну підтримку.

Субадитивність суб'єктивної ймовірності.

Теорія підтримки розшириться, якщо дати більш детальне представлення субадитивності. Нехай A – неявна гіпотеза з тим же розширенням що і явна диз'юнкція елементарних гіпотез A_1, \dots, A_n , тобто

$A' = (A_1 \vee \dots \vee A_n)'$. Припускається, що будь-які дві елементарні гіпотези B і C з одним і тим же розширенням мають одну і ту саму підтримку, тобто $B', C' \in \Omega$ із $B' = C'$ впливає $s(B) = s(C)$. За цього припущення можна записати

$$s(A) = w_{1A}s(A_1) + \dots + w_{nA}s(A_n), \quad 0 \leq w_{iA} \leq 1, \quad i = 1, \dots, n. \quad (7)$$

У цьому представленні підтримка елементарної гіпотези "дисконтується" її відповідним ваговим коефіцієнтом, який відображає ступінь відношення експерта до цієї гіпотези. Якщо $w_{iA} = 1 \quad \forall i$, тоді $s(A)$ є сума підтримок усіх елементарних гіпотез, як у явній диз'юнкції. З іншого боку $w_{jA} = 0$ для деякого j вказує, що A_j ефективно ігнорується. Нарешті, якщо сума вагових коефіцієнтів дорівнює одиниці, тоді $s(A)$ є зваженим середнім $s(A_i)$, $1 \leq i \leq n$. Зазначимо, що (7) не має інтерпретуватись як процес зваженого дисконтування, у якому експерт оцінює підтримку неявної диз'юнкції дисконтуванням оціненої підтримки відповідної явної диз'юнкції. Навпаки, вагові коефіцієнти означають представлення результату процесу оцінювання, у якому експерт оцінює гіпотези A без явного розпакування її на елементарні компоненти. Треба мати на увазі, що елементарні гіпотези визначаються відповідно до даного вибіркового простору, позначеного через Ω .

Зауважимо, що тоді як функція підтримки є єдиною, крім одиниці вимірювання, "локальні" вагові коефіцієнти w_{iA} не єдиним чином визначаються за спостереженими ймовірносними судженнями. Ці дані, однак, визначають "глобальні" вагові коефіцієнти w_A таким чином

$$s(A) = w_A [s(A_1) + \dots + s(A_n)], \quad 0 \leq w_A \leq 1. \quad (8)$$

Глобальний ваговий коефіцієнт w_A , є відношенням підтримки відповідної неявної гіпотези (A) – і явної $(A_1 \vee \dots \vee A_n)$ – диз'юнкції, що дає зручну міру ступеня субадитивності, індукованою через A . На ступінь субадитивності впливають декілька факторів, одним із яких є інтерпретація ймовірносної шкали. Конкретніше, субадитивність, як очікують, буде більш наголошена, коли ймовірність інтерпретується як схильність індивідуального випадку, коли вона прирівнюється або оцінюється відносною частотою. Kahneman, Tversky [5] посилались на ці моди судження як на сингулярну та розподілену, відповідно, і прийшли до згоди, що остання зазвичай є більш точною у порівнянні з першою (див. також [6]), де висунута теза, що зміщення у ймовірносних судженнях щодо єдиних подій зникають у судженнях частоти, але дані, переглянуті тут і скрізь (див. посилання на Kahneman, Tversky, 1993 в [1]) не підтвердили цієї тези, хоча багато подій, які цікавлять дослідника, не можна інтерпретувати в частотних термінах, існують питання, які можуть бути описані в рамках або розподіленої, або сингулярної моди. Наприклад, людей можна попросити оцінити ймовірність того, що особа, вибрана випадково з загальної популяції, помре в результаті нещасного випадку. Альтернативно, людей можна попросити оцінити відсоток (або відносну частоту) популяції, яка вимре в результаті нещасного випадку. Tversky, Koehler в [1] пропонують неявну диз'юнкцію "нешасний випадок" розпакувати на її компоненти (тобто, авткатастрофи, терористичні акти або відмова обладнання літака, пожеар, утоплення, отруєння і т.п.), коли експерт розглядає повну популяцію, а не єдину персону. Різні причини смерті представлені у статистиці смертності населення, а не у смерті однієї особи. Взагалі кажучи, тенденція до розпакування диз'юнкції є більш сильною у розподіленій, аніж у сингулярній моді. Отже, частотне формування забезпечує менше дисконтування (тобто більш високі вагові коефіцієнти w), аніж формування, що посиляється на індивідуальний випадок.

Умовні суб'єктивні ймовірності

Нагадаємо, що згідно з (1), $P(A, B)$ можна інтерпретувати як умовну ймовірність A за заданих A або B . Аби отримати загальне визначення умовної ймовірності необхідно доповнити множину гіпотез H припущенням про те, що коли A та B різні елементи H , тоді їх кон'юнкція, що позначається AB , є також елементом H . Природно припустити, що кон'юнкція асоціативна та комутативна, і що $(AB)' = A' \cap B'$. Припускається також дистрибутивність, тобто, $A(BVC) = ABVC$. Нехай $P(A, B | D)$ – експертна ймовірність того, що A а не B , має місце за заданих даних D . Взагалі, нові дані (інший стан інформації) призводить до нової функції підтримки s_D , яка описує перегляд s у світі D . У конкретному випадку, коли дані можуть бути описані як елемент H , що лише обмежує гіпотези, які розглядаються, умовну ймовірність можна подати у вигляді

$$P(A, B | D) = \frac{s(AD)}{s(AD) + s(BD)}, \quad (9)$$

за умов, що A та B ексклюзивні гіпотези, але AVB та D не ексклюзивні.

Декілька коментарів щодо цієї формули. По-перше, якщо ступінь підтримки s адитивна, тоді (9) зводиться до стандартного визначення умовної ймовірності. Якщо s субадитивна, як припускалось вище, то експертна ймовірність залежить не тільки від опису прямої та альтернативної гіпотез, але й залежить від опису даних D . За припущення $D' = (D_1 \vee D_2)'$, D_1 та D_2 ексклюзивні гіпотези та D неявна, тоді

$$P(A, B | D_1 \vee D_2) = \frac{s(AD_1 \vee AD_2)}{s(AD_1 \vee AD_2) + s(BD_1 \vee BD_2)}$$

Але, оскільки $s(AD) \leq s(AD_1 \vee AD_2)$ та $s(BD) \leq s(BD_1 \vee BD_2)$ за визначенням субадитивності, то розпакування D може дати перевагу одній гіпотезі над іншою. Наприклад, експертна ймовірність, що жінка заробляє досить високу платню за умови, що вона професор університету, мабуть, має зростати, коли "університет" розпакувати у гіпотези: "школа права, школа бізнесу, медична школа, або будь-яка інша школа", де явно вказуються високооплачувані вищі навчальні заклади. Таким чином, вираз (9) розширяє застосування субадитивності до представлення даних. Як буде показано нижче, це також дозволяє порівняти вклад різних груп даних за умови, що вони можуть бути описані як елементи H .

Розглядається набір $n \geq 3$ взаємно ексклюзивних та ненульових гіпотез A_1, \dots, A_n і нехай через \bar{A}_i позначається заперечення A_i , яке відповідає неявній диз'юнкції гіпотез, що залишилися. Нехай є два типи даних $B, C \in H$ і припускається, що кожна з гіпотез A_i більш сумісна з B , ніж із C у сенсі, що $s(BA_i) \geq s(CA_i)$, $1 \leq i \leq n$. Виявляється [1], що B індукує більшу субадитивність, ніж C , тому $S(\bar{B}\bar{A}_i)$ дисконтується важче за $s(C\bar{A}_i)$ (тобто $w_{\bar{B}\bar{A}_i} \leq w_{C\bar{A}_i}$), (див.(8)). За цього припущення, названого підсиленням, стверджується, що оцінка $P(A, \bar{A}_i | B)$ буде в загальному сильніша за оцінку $P(A, \bar{A}_i | C)$.

Підсилення, подібно до субадитивності, може не мати місця, коли експерт оцінює ці ймовірності одночасно, оскільки ця задача вводить додаткові обмеження. Більш конкретно стверджується, що сума ймовірностей A_1, \dots, A_n , кожна з яких оцінюється різними експертами, не менша за даних B , ніж за C , тобто

$$\sum_{i=1}^n P(A_i, \bar{A}_i | B) \geq \sum_{i=1}^n P(A_i, \bar{A}_i | C). \quad (10)$$

Із субадитивності випливає, що обидві суми у нерівності (10) більші або рівні одиниці. З цієї нерівності випливає, що сума більша за тих даних, які більш сумісні з гіпотезами, що розглядаються. Заслугує на увагу те, що згідно з припущенням підсилення, люди невідповідно реагують на апріорну ймовірність даних, тоді як зазвичай люди не достатньо реагують на апріорну ймовірність гіпотез. Наступний схематичний приклад ілюструє застосування цього припущення та його відмінність від інших моделей.

Припускається, що вбивство здійснилось однією (і тільки однією) із декількох запідозрених осіб. За відсутності будь-яких конкретних даних припускається, що усі ці особи з однаковою вірогідністю здійснили цей злочин. Припускається далі, що попередні дослідження не покрили кількість даних (мотивацій та обставин), що приводять кожну з осіб до одного і того ступеня підозри. Згідно з байсовою моделлю, ймовірності усіх підозрілих осіб залишаються незмінними із-за недіагностичності нових даних. У теорії функцій довіри Shafer'a експертна ймовірність того, що вбивство здійснено одним із підозрілих, а не іншим, загалом зростає з об'ємом даних, тобто довіра має бути вищою після дослідження, ніж до нього. Експериментальні тести припущення підсилення описуються у наступному розділі.

Дані для теорії підтримки

У цьому розділі дискутуються експериментальні дані для теорії підтримки. Показано, що функція підтримки забезпечує уніфікований системний підхід до різних явищ, описаних у літературі; вона також дає вихід новим передбаченням, які до цього не підлягали тестуванню. Цей розділ складається з чотирьох частин. У частині (1) досліджується ефект розпакування та розглядаються фактори, які впливають на ступінь субадитивності. У частині (2) пов'язуються ймовірності судження з прямими рейтингами сили даних. Частина (3) присвячена ефекту підсилення та альтернативним моделям довіри. У частині (4) дискутується проблема прийняття рішень в умовах невизначеності.

1. Дослідження розпакування

Нагадаємо, що принцип розпакування (6) складається з двох частин: адитивності явної диз'юнкції та субадитивності неявних диз'юнкцій, які сумісно обумовлюють собою неекстенціональність. Бінарне доповнення (3) є особливим випадком адитивності. Оскільки кожна частина окремо має альтернативні інтерпретації, то важливо тестувати адитивність та субадитивність одночасно. В зв'язку з цим розглядається дослідження тестів принципу розпакування в рамках одного й того самого експерименту, та наводиться огляд минулих досліджень, що стимулювали цю теорію.

Впродовж усієї доповіді використовується відношення ймовірностей, яке приписується коекстенціональним явним та неявним гіпотезам, як міра субадитивності. Наприклад, оцінка ймовірності смертності від трикомпонентної гіпотези (явної диз'юнкції: "серцева хвороба", "рак" та "інші природні причини") становить 73%, тоді як неявна диз'юнкція: "смерть обумовлена природними причинами" оцінена тільки у 58%. У цьому випадку фактор розпакування ($\sum / P = 73/58$) дорівнює 1.26. Виявляється, що ступінь субадитивності, що дорівнює фактору розпакування, зростає із збільшенням числа компонент у явній диз'юнкції [1].

Наведемо більш сильний тест теорії підтримки та її контрасти з альтернативними моделями довіри. Припускається, що A_1, A_2 та B – взаємно ексклюзивні гіпотези, $(A_1VA_2VB)' = \Omega$, $A' = (A_1VA_2)'$, A – неявна гіпотеза, а \bar{A} – її заперечення. Розглядають такі оцінки, що доступні спостереженням:

$$\alpha = P(A, B),$$

$$\beta = P(A_1VA_2, B),$$

$$\gamma_1 = P(A_1, A_2VB), \gamma_2 = P(A_2, A_1VB), \gamma = \gamma_1 + \gamma_2,$$

$$\delta_1 = P(A_1, \bar{A}_1), \delta_2 = P(A_2, \bar{A}_2), \delta = \delta_1 + \delta_2.$$

Різні моделі довіри впливають із різного впорядкування цих оцінок, а саме:

Теорія підтримки: $\alpha \leq \beta = \gamma \leq \delta$.

Байсова модель: $\alpha = \beta = \gamma = \delta$.

Функція довіри: $\alpha = \beta \geq \gamma = \delta$.

Регресивна модель: $\alpha = \beta \leq \gamma = \delta$.

Теорія підтримки передбачає $\alpha \leq \beta$ та $\gamma \leq \delta$, що обумовлено розпакуванням основної та залишкових гіпотез; вона також передбачає $\beta = \gamma$, що обумовлено адитивністю явної диз'юнкції. Із байсової моделі випливає, що $\alpha = \beta$ та $\gamma = \delta$ за екстенціональністю та $\beta = \gamma$ за адитивністю. Теорія функцій вигоди Shafer'a також припускає екстенціональність, але вона передбачає $\beta \geq \gamma$ за суперадитивності. Нерівність $\alpha < \delta$ властива теорії підтримки і не властива байсовій моделі, а також теорії функцій вигоди. Спостереження, що $\alpha < \delta$ може бути пояснено регресивною моделлю, яка припускає, що ймовірнісні судження задовольняють екстенціональності, але децю зміщені на 0.5 [1]. Наприклад, експерт може виходити з "априорного" розподілу 0.5, що є прийнятним у світлі даних. Випадкова помилка могла б продукувати регресивні оцінки. Якщо кожне індивідуальне судження зміщено на 0.5, тоді β , яке ґрунтується на єдиному судженні могло б бути меншим за γ , яке є сумою двох суджень. З іншого боку, ця модель не передбачає різниці між α та β , кожне з яких складається з єдиного судження, або між γ та δ , кожне з яких складається з двох суджень. Отже, теорія підтримки та регресивна модель роблять різні передбачення щодо причини відмінності між α та δ . Теорія підтримки передбачає субадитивність для неявних диз'юнкцій, тобто $\alpha \leq \beta$ та $\gamma \leq \delta$, і адитивність для явних диз'юнкцій, тобто $\beta = \gamma$, тоді як регресивна модель припускає екстенціональність, тобто $\alpha = \beta$ та $\gamma = \delta$ і субадитивність для явних диз'юнкцій, тобто $\beta \leq \gamma$.

Аби виокремити ці передбачення, в [1] розглядалися різні групи (від 25 до 30 суб'єктів кожна) з метою оцінити ймовірності різних неприродних причин смерті. Усім суб'єктам було сказано, що особа має бути випадково вибраною з множини людей, хто помер минулого року з неприродної причини. Гіпотези, що досліджуються, і відповідні ймовірнісні судження подані у таблиці 1. Перший рядок, наприклад, представляє експертну ймовірність β , що смерть спричинена "нещасним випадком або вбивством, а не іншою неприродною причиною (ІНП)". Згідно з теорією підтримки $\delta = \delta_1 + \delta_2$ було значно більшим за $\gamma = \gamma_1 + \gamma_2$, $p < 0,03$ за U-тестом Mann&Whitney, але γ було незначно більшим за β , на протигагу передбаченням за регресивною моделлю. Однак, не виключається можливість, що

регресія із зміщенням 0.5 могла б дати $\beta < \gamma$, що зумовило б нев'язку між α та δ . Узагальнення теорії підтримки, яке включає цей випадок, розглянуто в останньому розділі.

Таблиця 1.

Середнє та медіана ймовірносних оцінок для різних причин смертності. ІНП означає "інші неприродні причини".

$\beta = P$ (нещасний випадок або вбивство, ІНП)	Середнє 64	Медіана 70
$\gamma_1 = P$ (нещасний випадок, вбивство або ІНП)	53	60
$\gamma_2 = P$ (вбивство, нещасний випадок або ІНП)	16	10
$\gamma = \gamma_1 + \gamma_2$	69	70
$\delta_1 = P$ (нещасний випадок, ІНП)	56	65
$\delta_2 = P$ (вбивство, ІНП)	24	18
$\delta = \delta_1 + \delta_2$	80	83

Фактор розпакування в задачі фінансової статистики

Розглянемо суб'єктивні ймовірності зміни індексу Dow-Jones Industrial Average (DOW) на різних часових інтервалах, на які впливає невизначеність фондового ринку, використовуючи дослідження [1], що ґрунтуються на тестах теорії підтримки. Наприклад, суб'єктам ринку пропонується визначити суб'єктивні ймовірності зміни індексу DOW впродовж наступного тижня. Коли задана подія "зростання індексу DOW" розпаковується на дві компоненти: "Індекс DOW зросте на більш ніж 7 пунктів" та "Індекс DOW зросте принаймні на 7 пунктів", то суб'єктивні судження виявляться суттєво субадитивними.

В [1] також досліджено фактор розпакування як функцію числа компонентних гіпотез у явній диз'юнкції. Показано судження для п'яти різних типів події: наступна температура у Сан (Франциско) (SFO), наступна температура у Вейлінг (BJG), майбутня перемога у грі на суперкубок – NFL Super Bowl (NFL), майбутня перемога у грі NBA "play-off" (NBA) та наступна тижнева зміна Dow-Jones index (DOW). Фактор розпакування більший за 1 вказує на субадитивність суб'єктивної ймовірності. Результати вказують на конзистенційну субадитивність суб'єктивної ймовірності для усіх типів подій, що зростає з числом компонент явної диз'юнкції.

2. Масштабування підтримки

В формальній теорії, поданій у попередньому розділі, функція підтримки отримана з ймовірносних суджень. А чи можна повернути процес і передбачити ймовірнісні судження, виходячи з прямих оцінок сили даних? Нехай $\hat{s}(A)$ –рейтинг сили даних для гіпотези A .

Яке відношення між такими рейтингами підтримки та підтримкою, оціненою ймовірносними судженнями? Можливо більш природне припущення полягає у тому, що два масштаби монотонно пов'язані, тобто $\hat{s}(A) \geq \hat{s}(B)$ тоді і тільки тоді (\Leftrightarrow), коли $s(A) \geq s(B)$. З цього припущення випливає,

наприклад, що $P(A, B) \geq \frac{1}{2} \Leftrightarrow \hat{s}(A) \geq \hat{s}(B)$, але це не визначає функціонального зв'язку між \hat{s} та s .

Аби в подальшому визначити відношення між масштабами, можливо доцільним є додаткове припущення, що відношення підтримки також монотонно пов'язані, тобто

$$\hat{s}(A)/\hat{s}(B) \geq \hat{s}(C)/\hat{s}(D) \Leftrightarrow s(A)/s(B) \geq s(C)/s(D).$$

Можна показати, що коли дві умови монотонності задовольняються, то обидва масштаби визначені, як кажуть, на одиничному інтервалі, і тоді існує постійна $k > 0$ така, що функція підтримки отримується з ймовірносних суджень і оцінюється безпосередньо потужним перетворенням у вигляді $s = \hat{s}^k$. Це приводить до потужної моделі

$$R(A, B) = (\hat{s}(A)/\hat{s}(B))^k \text{ або } L(A, B) = k(\hat{S}(A) - \hat{S}(B)),$$

де $L(A, B) = \log R(A, B)$ та $\hat{S}(A) = \log \hat{s}(A)$.

Далі ця модель використовується для передбачення суб'єктивної ймовірності з незалежних оцінок сили даних, одержаних у наступному дослідженні.

Спортивні ігри

Суб'єктами ($N = 88$) була група зайдлих вболівальників, які через комп'ютерну мережу обговорювали усі аспекти спортивних новин. Цій групі електронною поштою посилали анкету з питаннями, відповіді на які повертались за один тиждень. В анкеті суб'єкти оцінювали, яка ймовірність того, що домова команда виграє у кожній із 20 наступних ігор. Ці 20 виходів складали усі можливі матчі серед п'яти команд, організовані так, що для кожної пари команд оцінювали дві гри (дома і на виїзді). Вигодою для такої "експертизи", як показано, були судження високої надійності про те, що медіана оцінки кореляції між індивідуальними рейтингами суб'єктів та множиною середніх суджень складала 0.93.

Після прийняття своїх ймовірносних суджень, суб'єкти надавали рейтинг сили кожній з п'яти команд. Рейтинг в анкеті визначався таким чином: "Вибиралась команда, в яку вірили, що вона найсильніша з п'яти команд, і приписували цій команді рейтинг 100. Командам, що залишились, надавали рейтинги пропорційно силі найсильнішої команди. Наприклад, якщо вважали, що дана команда має половину сили найсильнішої команди, то їй надавали рейтинг 50. Ці рейтинги інтерпретувались як прямі оцінки підтримки.

Нахил лінійної регресії для передбачення $L(A, B)$ за $s(A) - s(B)$ дає оцінку k кожного суб'єкта. Оцінка медіани та середнього значення k були відповідно 1.8 та 2.2. Медіана коефіцієнта детермінації R^2 була 0.87. Досліджено діаграму розсіювання, яка вказує на відповідність між середніми рейтингами сили команди та середньою суб'єктивно прогнозованою ймовірністю. Це також підсилює психологічну інтерпретацію функції підтримки s як міри сили даних.

3. Ефект підсилення підтримки

Нехай L і H позначають дані, доступні за нижчих та вищих умов інформації. Тоді згідно з байєсовою моделлю мають місце рівності

$$P(A, B | H) = P(A, B | L) = 1/2, \quad P(A, \bar{A} | H) = P(A, \bar{A} | L) = 1/4, \quad \text{і т.д.}$$

Навпаки, у випадку функцій вигоди Shafer'a [5] мають місце нерівності

$$1/2 \geq P(A, B | H) \geq P(A, B | L), \quad 1/4 \geq P(A, \bar{A} | H) \geq P(A, \bar{A} | L), \quad \text{і т.д.}$$

тобто очікується, що обидва (бінарне та елементарне) судження зростають, коли розглядається більше даних. У граничному випадку, коли немає довіри у резерві, бінарні судження наближається до $1/2$, а елементарні судження – до $1/4$.

Припущення підсилення підтримки дає іншу картину, а саме

$$P(A, B | H) = P(A, B | L) = 1/2 \quad \text{та} \quad P(A, \bar{A} | H) \geq P(A, \bar{A} | L) \geq 1/4 \quad \text{і т.д.}$$

Тут, як і у байєсовій моделі, бінарні судження дорівнюють $1/2$, але на противагу цій моделі, елементарні судження, очікується, що перевищать $1/4$ і будуть більші за умов вищої, аніж за умов нижчої інформативності. Хоча і теорія підтримки та метод функції вигоди дають більші елементарні судження за умов вищої, аніж за умов нижчої інформативності, теорія підтримки передбачає, що вони перевищують $1/4$ за обох умов інформації, тоді як теорія функцій вигоди стверджує, що ці ймовірності будуть менші або рівні $1/4$.

Підсилення підтримки профільної спеціальності коледжу

У цьому дослідженні тестується підсилення підтримки заміною даних, а не збільшенням їх кількості. Наслідуючи [9], опитуються суб'єкти ($N=115$), аби оцінити спеціальність студента-гуманітарія, що навчається в університеті гуманітарно-природничого профілю. Суб'єктам говорили, що у цьому університеті кожен студент-гуманітарій має одну і тільки одну з наступних чотирьох спеціальностей: економіку, політологію, психологію та соціологію.

Суб'єкти оцінювали ймовірність того, що даний студент мав конкретну спеціальність, на базі одного із чотирьох курсів, прослуханого за його словами на другому році навчання. Два курси (статистика та західна цивілізація) були взяті гуманітаріями за типові профілюючі дисципліни; інші два курси (фізика та французька література) – непрофільні дисципліни. Вибір курсів підтвердився незалежною групою суб'єктів ($N=36$), які оцінювали ймовірність того, що для гуманітарної спеціальності можна брати кожний один із чотирьох курсів. Їх висновок стверджує, що типові профілюючі курси дають більшу субадитивність за непрофільні курси, тому що вони дають більшу підтримку кожній із чотирьох спеціальностей.

Кожний суб'єкт здійснив обидва (елементарне та бінарне) судження. Цей експеримент дозволяє оцінити w , що задається формулою (8), яке дає більш точну міру субадитивності, оскільки вона оцінюється окремо для кожної неявної гіпотези, що висувається. Для кожного курсу оцінюється

підтримка кожної спеціальності з бінарних суджень з подальшим оцінюванням w для кожної спеціальності з елементарних суджень, використовуючи співвідношення

$$P(A, \bar{A}) = \frac{s(A)}{s(A) + w_A(s(B) + s(C) + s(D))},$$

де A, B, C та D позначають чотири профільючі дисципліни.

Цей аналіз проводився окремо для кожного суб'єкта. Середня оцінка w по курсах і спеціальностях дорівнює 0,46, вказує, що спеціальність отримує менш, ніж половину своєї явної підтримки, коли вона включається неявно у залишок. Показано, що типові курси (статистика та західна цивілізація), індукують більшу субадитивність (тобто, нижче w), аніж менш типові курси (фізика та французька література). Однак, для будь-якого заданого курсу w вибиралося наближено постійною величиною за спеціальностями. Дійсно, двосторонній дисперсійний аналіз за критерієм Снедекора-Фішера дав високого рівня значущості ефект курсу $F(3,112) = 31.14, p < 0.001$, але незначущий ефект спеціальності $F(3,112) < 1$.

Порядковий аналіз суб'єктивних ймовірностей на базі підтримки

Впродовж доповіді ймовірнісні судження трактуються як кількісна міра ступеня довіри. Ця міра в загальному інтерпретується в термінах кількісної характеристики реалізації процесу шансу. Наприклад, приписуючи ймовірність $2/3$ гіпотезі, що домова команда виграє у матчі, береться до уваги, що експерт розглядає цю гіпотезу подібно до того, як вибір червоної кулі з урни, у якій $2/3$ куль є червоні. Тому ймовірнісне судження можна розглядати як вихід уявного експерименту, у якому експерт підбирає ступінь довіри до стандартного процесу шансу.

Хоча ймовірнісні судження характеризують кількісно інформацію, їх можна аналізувати як порядковий, а не кількісний масштаб. Ця інтерпретація дає порядкове узагальнення теорії підтримки. Нехай існує невід'ємний масштаб s , визначений на H , і строго зростаюча функція F , така, що для усіх $A, B \in H$

$$P(A, B) = F\left[\frac{s(A)}{s(A) + s(B)}\right], \quad (11)$$

де $s(C) \leq s(A \cup B) = s(A) + s(B)$, якщо A, B – ексклюзивні гіпотези, C – неявна гіпотеза, та $C' = (A \cup B)$.

Для отримання суттєво єдиної функції підтримки, додатково припускається так звана умова розв'язності: Якщо $P(A, B) \geq z \geq P(A, D)$, тоді існує $C \in H$, таке що $P(A, C) = z$. Наступна теорема показує, що припускаючи порядкову модель і умову розв'язності, бінарне доповнення та правило добутку, отримуються просто параметричною формою, яка співпадає з моделлю, використаною у попередньому розділі для оцінки та отримання підтримки.

Теорема 2 [1]. Нехай мають місце порядкова модель (11) та умова розв'язності. Бінарне доповнення та правило добутку виконуються тоді і тільки тоді, коли існує постійна $k > 0$, така що

$$P(A, B) = \frac{s(A)^k}{s(A)^k + s(B)^k}. \quad (12)$$

Це представлення називається потужною моделлю, і зводиться до основної моделі при $k = 1$. У цій моделі суб'єктивні ймовірності можуть бути більш-менш екстремальними в залежності від того, чи k більше, а чи менше 1. Нагадаємо, що експериментальні дані, розглянуті в попередньому розділі, забезпечують строгу нерівність $\alpha < \delta$, тобто $P(A, B) \leq P(A_1, B) + P(A_2, B)$, як тільки A_1, A_2 та B – взаємно ексклюзивні, A – неявна гіпотеза та $A' = (A_1 \cup A_2)$. Строга рівність $\beta = \gamma$, тобто $P(A_1 \cup A_2, B) = P(A_1, A_2 \cup B) + P(A_2, A_1 \cup B)$ і тут має місце, але останню диз'юнкцію екстенсивно не тестують. Відхід від адитивності, індукований, наприклад, регресією в напрямку до 0.5, міг би бути представленим потужною моделлю з $k < 1$, з якої випливає нерівність $\alpha < \beta < \gamma < \delta$. Взагалі, для явних диз'юнкцій ексклюзивних гіпотез, базова модель (1)–(2), порядкова модель (11) та потужна модель (12) – усі припускають адитивну підтримку, але тільки базова модель обумовлює адитивну ймовірність.

Верхні та нижні індикатори

Ймовірнісні судження є часто невизначеними та неточними. Для інтерпретації та їх використання необхідно знати про їх ранг невизначеності. Дійсно, багато робіт з нестандартної ймовірності стосувалось формальних моделей, що давали верхні на нижні індикатори ступеня довіри. Визначення і встановлення таких індикаторів, як правило, представляють як теоретичні, так і практичні проблеми. Якщо експерту важко оцінити єдину певну оцінку ймовірності події, то йому напевно буде це важче

оцінити дві певні оцінки її верхньої і нижньої ймовірностей, або генерувати ймовірнісний розподіл другого порядку.

Нижню і верхню оцінки ймовірності позначають через P_* і P^* і виражають їх в термінах нижньої s_* та верхньої s^* функцій підтримки, відповідно. Масштаби s_* , s^* інтерпретують як нижня та верхня оцінки s і припускають, що для будь-якого A , $s_*(A) \leq s(A) \leq s^*(A)$, тоді P_* і P^* виражають таким чином

$$P_*(A, B) = \frac{s_*(A)}{s_*(A) + s_*(B)},$$

$$P^*(A, B) = \frac{s^*(A)}{s^*(A) + s^*(B)}.$$

Згідно з цією моделлю, нижні та верхні індикатори, що генеруються швидким читанням даних; $P^*(A, B)$ інтерпретується як ймовірнісне судження, яке зміщено на користь A проти B , тоді як $P_*(A, B)$ – зміщено проти A на користь B . Величина зміщення характеризує невизначеність, пов'язану з базовим судженням, а також характеристиками процедури встановлення зміщень. В границях даної процедури інтервал (P_*, P^*) інтерпретується як порівняльний індекс неточності. Тому можна говорити, що одне судження менш невизначене за інше, якщо інтервал, пов'язаний з першим судженням включається в інтервал, пов'язаний з другим судженням.

Для тестування розглянутих представлень досліджувались передбачення виходів "play-off" ігор між командами двох AFC– та NFC– федерацій за 1992/93 роки [1]. Переможці цих ігор мали грати між собою через два тижні на Суперкубок. На базі опитувань групи із 135 студентів визначались середні ймовірності виграшу кожної з чотирьох команд. Фактор розпакування становив 1,92 для команд AFC і 1,48 для команд NFC. Сума середньої ймовірності події та її доповнення складала 1.03, тоді як згідно з аналізом верхніх та нижніх оцінок для даної моделі $P_*(A, B) + P^*(B, A) = 1$. Середня нижня ймовірність виграшу Суперкубка була 0,21 для кожної з команд AFC і 0,24 для їх неявної диз'юнкції, тобто команди AFC. Аналогічно, середня нижня ймовірність виграшу Суперкубка була 0,25 для однієї команди NFC і 0,41 для другої та 0,45 для їх неявної диз'юнкції, тобто NFC-команди. Ці дані узгоджуються з даною моделлю, що припускає субадитивність s_* , але не зі стандартною теорією нижньої ймовірності.

4. Застосування теорії підтримки. Прийняття рішень в умовах невизначеності.

Ця доповідь ґрунтується на числових ймовірносних судженнях. В теорії рішень, однак, загальний висновок про суб'єктивні ймовірності робиться з аналізу переваг між невизначеними перспективами, а не оцінюються прямо, тоді природно довідатися чи ефекти розпакування людських рішень такі ж, як і їхні числові судження. Мають місце значні обґрунтування, що це саме так. Наприклад, у [4] досліджено, що суб'єкти мали бажання заплатити більше за страхування польоту, коли у страховому полісі перераховувались конкретні страхові події (наприклад, смерть, зумовлена терактом, механічною відмовою апаратури літака), аніж для полісів, що не містили у собі переліку конкретних страхових подій (наприклад, смерть за будь-якого випадку).

Розпакування може впливати на рішення двома шляхами. По-перше, розпакування веде до збільшення ймовірності невизначеної події. По-друге, розпакування може збільшити вплив події на рішення навіть тоді, коли її ймовірність відома. Наприклад, у [10] пропонували суб'єктам робити вибір між двома лотереями з різними виграшами, залежними від кольору кульки, витягнутої з ящика. Як стимул для ретельного розгляду правил вибору, суб'єктам повідомляли, що одна десята учасників опитування, вибраних чисто випадково, могли б грати у гру, яку вибрали. Використовувались дві різні версії проблеми, які відрізнялись тільки описанням виходів. Повністю розпакована версія 1 була такою:

Ящик А:	90% білі	6% червоні	1% зелені	1% голубі	2% жовті
	\$0	виграш \$45	виграш \$30	втрата \$15	втрата \$15
Ящик В:	90% білі	6% червоні	1% зелені	1% голубі	2% жовті
	\$0	виграш \$45	виграш \$45	втрата \$10	втрата \$15

Неважко бачити, що ящик B домінує над ящиком A ; справді, усі суб'єкти вибирають ящик B у цій версії. Версія 2 комбінує два виходи, що приводять до втрат в \$15 у ящику A (тобто об'єднуються голубі кульки з жовтими), і два виходи, що приводять до виграшу в \$45 у ящику B (тобто об'єднуються червоні кульки з зеленими):

Ящик А: 90% білі	6% червоні	1% зелені	3% жовто/голубі
\$0	виграш \$45	виграш \$30	втрати \$15
Ящик В: 90% білі	7% червоні/зелені	1% голубі	2% жовті
\$0	виграш \$45	втрати \$10	втрати \$15

Згідно з субадитивністю, комбінація подій, що дає один і той же вихід, робить ящик *A* більш привабливим для гри, тому що у ньому спаковані дві втрати в одну і робить ящик *B* менш привабливим для гри, тому що у ньому спаковані два виграші в один. Дійсно, 58% суб'єктів вибрали ящик *A* у версії 2, не дивлячись на той факт, що тут ящик *B* домінує над ящиком *A*. В [11] досліджувався ефект розпакування подій з заданими ймовірностями (який називається ефектом роз'єднання події), і зроблено висновок, що перспект, взагалі кажучи, стає більш привабливим, коли подія, що дає позитивний вихід розділяється на дві компоненти. Такі результати демонструють рішення розпакування афектів, навіть тоді, коли ймовірності явно установлені.

Роль розпакування у виборі в подальшому ілюструвалась Redelmeier et al. (див. посилання в [1]). Студентам-медикам університету Торонто (N=149) представили медичні сценарії стосовно задишки людини середнього віку. Половині респондентів дали запакований опис типу "очевидно, багато діагнозів можливо... включають пневмонію". Другій половині – розпакований опис, у якому вказувались інші потенційні діагнози (астма, серцева недостатність, рак легенів), додатково до пневмонії. Респондентів запитали, чи вони приписали б, чи ні, антибіотики у тому випадку, які є ефективними проти пневмонії, але неефективні проти інших потенціальних діагнозів, згаданих у розпакованій версії. Очікувалось, що маніпуляція розпакування зменшить суб'єктивну ймовірність пневмонії і, отже, можливість рішення респондента приписати антибіотики. Дійсно, значна більшість (64%) респондентів дали розпакований опис і вибрала рішення не приписувати антибіотиків, $p \leq 0.02$, в той час як інші респонденти дали запаковані описи і розділились між тими, що готові приписати (47%) і не приписати антибіотики. Очевидно, що розпакування могло вплинути на рішення, а не тільки на оцінки ймовірності точного діагнозу.

Хоча розпакування грає важливу роль у ймовірносному судженні, умовний механізм, що лежить в основі цього ефекту є значно загальнішим. Таким чином, хотілось би очікувати ефекти розпакування навіть у задачах, які не включають певизначені події. Наприклад, у [12] просили суб'єктів оцінити поточний та ідеальний розподіл п'яти джерел енергії (ядерна реакція, вугілля, нафта, вода, сонце/вітер), і прийшли до висновку, що конкретному джерелу енергії давали вищу оцінку, коли його оцінювали за його власними даними, аніж при розпакуванні його чотирьох альтернатив. На оцінки ідеального розподілу вплинули маніпуляції розпакування. Такі результати вказують, що ефекти розпакування відображають загальну характеристику людського судження.

Розвинення теорії підтримки

У розглянутій вище неекстенціональній теорії довіри суб'єктивна ймовірність задається відносною підтримкою або силою даних відповідної основної та альтернативної гіпотез. У цій теорії підтримка адитивна для явних диз'юнкцій ексклюзивних гіпотез та субадитивна для неявних диз'юнкцій. Емпіричне доведення підтверджує більшість прогнозів теорії підтримки: а) ймовірнісні судження зростають при розпакуванні прямої гіпотези і зменшуються при розпакуванні альтернативної гіпотези; б) суб'єктивні ймовірності є доповняльними (сума їх дорівнює одиниці) у бінарному випадку та субадитивними у загальному випадку; в) субадитивність більш наголошується для ймовірносних, а не частотних суджень і це підсилюється сумісними даними. Теорія підтримки також дає метод прогнозування суб'єктивної ймовірності з незалежних оцінок сили даних. Таким чином, вона розглядається як уніфікований пояснювальний системний підхід для широкого спектру досліджень.

Прескриптивні імплікації

Моделі суб'єктивної ймовірності або ступеня довіри виконують дві функції: дескриптивну та прескриптивну. Література з нестандартних ймовірносних моделей присвячена в основному прескриптивній функції. Ці моделі пропонуються як формальні засоби для оцінки даних та представлення довіри. На противагу цьому, теорія підтримки намагається описати спосіб, у який люди роблять ймовірнісні судження, не приписуючи при цьому те, як вони мають це робити. Наприклад, твердження про те, що суб'єктивна ймовірність зростає при розпакуванні основної гіпотези і спадає при розпакуванні альтернативної гіпотези представляє загальний дескриптивний принцип, який не підтвердився нормативними теоріями, адитивними чи неадитивними.

Не дивлячись на дескриптивну природу, теорія підтримки має прескриптивні імплікації. Вона могла б допомогти у плануванні процедур встановлення та узгодження неконзистентних оцінок [13]. Ілю

роль можна освітити такою аналогією. Топограф має накреслити мапу парку на базі суджень про відстані між мітками на землі, зробленими спостерігачем з деякими помилками. Знання систематичних помилок спостерігача могло б допомогти топографу накреслити кращу мапу. Оскільки спостерігачі, як правило, недооцінюють віддалі, що включають, наприклад, скриті області, то топограф може відкинути ці оцінки і обчислити відповідні віддалі за допомогою інших оцінок, використовуючи правила планіметрії. З іншого боку, топограф може постаратись зменшити помилку, застосовуючи підходящий фактор корегування оцінок відстаней, що включають скриті області. Аналогічна логіка застосовується до встановлення ймовірності. Дані показують, що люди недооцінюють ймовірність неявної диз'юнкції, особливо заперечення елементарної гіпотези. Це зміщення можна зменшити, якщо попросити експерта протиставити гіпотези порівняльного рівня специфічності замість оцінювання ймовірності специфічної гіпотези проти її доповнення.

Основний висновок цієї доповіді полягає у тому, що суб'єктивна ймовірність, або ступінь довіри, є неекстенціональна, а, отже, невимірна у тому сенсі, що альтернативні розбиття простору подій можуть давати різні судження. Подібно до вимірної морської берегової лінії, яка зростає, якщо мала стає більш детальною, так і сприйнята вірогідність події зростає, якщо її опис стає більш конкретним. Із цього не випливає, що суб'єктивна ймовірність немає оцінки, але це вказує, що ця концепція більш слабка порівняно з існуючими формальними теоріями. Відмова від екстенціональності, продемонстрована у цій доповіді, – це факт, що можливо фундаментальна проблема оцінювання ймовірності пов'язана з необхідністю розглянути недоступні можливості. Ця проблема є особливо важливою у задачах, які вимагають генерування нових гіпотез або побудови нових сценаріїв. Принцип екстенціональності, як правило, не піддається ураженню, але практично недосяжний, оскільки не можна очікувати, що експерт повністю розпакує будь-яку неявну диз'юнкцію. Було б схвально розпакувати категорію на її компоненти, але не можна очікувати на здійснення усіх релевантних кон'юнктивних розпакувань або генерування усіх релевантних майбутніх сценаріїв. У цьому відношенні оцінка адитивного ймовірносного розподілу може бути нерозв'язною задачею. Експерт міг би, зазвичай, гарантувати адитивність будь-якої заданої множини суджень, але це не гарантує, що адитивність буде збережена майбутнім уточненням.

Наведені тут міркування, що вказують на кількісні та якісні оцінки невизначеності, не реалізовані у логічно узгоджений спосіб, та й наразі, може виникнути підозра, що немає підстав надіятись, що вони будуть реалізовані взагалі. Однак, це не є життєздатний вибір, тому що, взагалі, наразі немає альтернативних процедур для оцінювання невизначеності. На відміну від вимірювання відстані, де підвладне помилці людське судження, можна замінити точним фізичним вимірюванням, не існує суб'єктивних процедур для оцінювання ймовірності подій таких як провина підсудного, успіх бізнесової ризикової справи, або початок війни зненацька. Тому інтуїтивні судження про невизначеність, покликані відіграти суттєву роль у людських обдумуваннях та рішеннях. Питання про те, як покращити їх якість через планування ефективних настановних методів та процедур корегування, є основною проблемою для теоретиків, і практиків також.

Синтез дескриптивної та прескриптивної моделей поведінки людини та розвитку суспільства в умовах стохастичної невизначеності

Розглянемо адаптивний процес марковських рішень для слабкокерованих стохастичних (марковських та напівмарковських) P_ε^f -моделей, які можуть бути використані в якості моделі поведінки людини, або моделі суспільного розвитку в цілому. Тут $P_\varepsilon^f = P_0 \pm \varepsilon P_1^f$, де матриця перехідних суб'єктивних ймовірностей P_0 описує усталену практику поведінки людини або розвитку суспільства; матриця збурень P_1^f описує статистичну динаміку флуктуацій або збурень потенційних можливостей людини або суспільства, яка залежить від стратегії f або процесу марковських рішень в умовах стохастичної невизначеності потенційних можливостей людини або суспільства; ε — малий параметр.

В [14] досліджено байссів підхід до розв'язання проблеми марковських процесів рішень в умовах стохастичної невизначеності, коли невідомі перехідні ймовірності динаміки поведінки людини або розвитку суспільства слабко збурені, і тільки збурення залежать від стратегії рішень. Для P_ε^f -моделі побудовано оптимальний марковський процес рішень, який є стаціонарним, розглядається у дискретному часі з скінченням, зчисленням або вимірним фазовим простором та базується на принципі декомпозиції проблем ідентифікації елементів матриці P_0 та оптимізації стратегії f , або що те саме, ідентифікації елементів матриці «оптимальних» збурень $P_1^{f^*}$, що відповідає оптимальній стратегії f^* — якісного менеджменту прийняття статистичних рішень.

У нашій постановці оптимальна стратегія f^* є стратегією геджування ризику поведінки людини або розвитку суспільства в умовах стохастичної невизначеності, оскільки матриця $P_1^{f^*}$, описує саме таку невизначеність, яка згідно з статистичним аналізом моделі P_e^f , найбільш сприятлива для усталеної поведінки людини або розвитку суспільства, і описується матрицею перехідних суб'єктивних ймовірностей \hat{P}_0 (оцінкою матриці перехідних суб'єктивних ймовірностей P_0), а щодо критерію оптимізації ризику поведінки людини або розвитку суспільства, то стратегія f^* забезпечує мінімальний ризик. Інакше кажучи, стратегія f^* мінімізує ризик, обумовлений динамікою стохастичної невизначеності потенційних можливостей поведінки людини або розвитку суспільства.

Реферат

Розглядається дескриптивна теорія довіри, у якій ймовірнісні судження не приписуються випадковим подіям як в інших моделях, а радше відносяться до описань подій, що називаються гіпотезами. У цій теорії представлена ймовірність виражається як нормалізована підтримка або сила даних прямої гіпотези порівняно з альтернативою. Теорія є неекстенціональною, оскільки альтернативні описи однієї і тієї ж події можуть привести до різних представлень. Огляд прикладної літератури та результатів нових досліджень підтверджують більшість передбачень теорії підтримки. По-перше, представлена ймовірність зростає при "розпакуванні" фокальної (прямої) гіпотези та спадає при "розпакуванні" альтернативної гіпотези. По-друге, сума представлених ймовірностей дорівнює одиниці у бінарному випадку і субадитивна – у загальному випадку, на противагу до обох – класичної та ревізійністської моделей довіри. По-третє, субадитивність більш наголошується для ймовірнісних представлень, ніж для частотних, і підсилюється за наявності сумісних даних. Теорія підтримки забезпечує уніфіковане системне трактування широкого діапазону прикладних досліджень. Теорія поширюється до порядкових представлень та до оцінки верхньої і нижньої ймовірностей, а також досліджуються прескриптивні системні застосування. Запропоновано нову марковську слабо керовану модель поведінки людини та розвитку суспільства в умовах стохастичної невизначеності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Tversky A., & Koehler D.* Support Theory: A Nonextensional Representation of Subjective Probability // Fifth International Meeting on Bayesian Statistics. Invited Papers. Alicante (Spain) – 1994. – P. 599–677.
2. *Fischhoff B., Slovic P., & Lichtenstein S.* Fault trees: Sensitivity of estimated failure probabilities to problem representation // *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* – 1978. – 4. – P. 330–344.
3. *Tversky A., & Kahneman D.* Extensional vs. intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment // *Psychological Review*. – 1983. – 91. – P. 293–315.
4. *Johnson E.J., Hershey J., Meszaros J. & Kunreuther H.* Framing, probability distortions, and insurance decisions // *Journal of Risk and Uncertainty*. – 1993. – 7. – P. 35–51.
5. *Kahneman D., & Tversky A.* Intuitive prediction: Biases and corrective procedures // *TIMS studies in Management Science*. – 1979. – 12. – P. 313–327.
6. *Reeves T., & Lockhart R.S.* Distributional vs. singular approaches to probability and errors in probabilistic reasoning // *Journal of Experimental Psychology: General*. 1993. – 122. – P. 207–226.
7. *Gigerenzer G.* How to make cognitive illusions disappear: Beyond "heuristic and biases". In W. Stroebe, & M. Hewstone (Eds) *European Review of Social Psychology*. – 1991. – V.2. – P. 83 – 115. New York: John Wiley & Sons.
8. *Shafer G.* A mathematical theory of evidence. Princeton, NJ: Princeton University Press. – 1976.
9. *Mehle T., Gettys C.F., Manning C., Baca S., & Fisher S.* The availability explanation of excessive plausibility assessment // *Acta Psychologica*. – 1981. – 49. – P. 127–140.
10. *Tversky A., & Kahneman D.* Rational choice and the framing of decisions // *The Journal of Business*. – 1986. – 59(4). – P. 251–278. Part 2.
11. *Starmer C., & Sugden R.* Testing for juxtaposition and event-splitting effects // *Journal of Risk and Uncertainty*. – 1993. – 6. – P. 235–254.
12. *Van der Pligt J., Eiser J. & Spears R.* Comparative judgments and preferences: The influence of the number of response alternatives // *British Journal of Social Psychology*. – 1987. – 26. – P. 269–280.
13. *Lindley D. V., Tversky A., and Brown R.V.* In the reconciliation of probability assessment // *Journal of the Royal Statistical Society*. – 1979. – 142. – P. 146–180.
14. *Андрєєв М.В.* Адаптивне керування слабкокерованими марковськими та напівмарковськими моделями у дискретному часі // *Системні дослідження та інформаційні технології*. – 2003. – № 2. – С. 92–107.

УДК 621.316.93

ГАНЕФЕЛЬД Р. В., СТРЕЛКОВА Г. Г., ЯКОВЛЕВ В. С., ПРИМАК А. В.

Институт угольных энерготехнологий НАН Украины и Минтопэнерго Украины

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЗАЩИТЫ ЭНЕРГОСИСТЕМ ОТ ПЕРЕНАПРЯЖЕНИЙ

Работа энергосистем неизбежно сопряжена с возникновением перенапряжений, приводящих к росту значений напряжения до уровня опасного для изоляции электроустановок. Это приводит как к выходу из строя оборудования, так и к ухудшению параметров сети, снижению эффективности и безопасности работы энергосистемы в целом.

Для защиты сетей и оборудования существует ряд различных подходов, связанных как с проектированием сетей, так и с применением специальных защитных устройств. Среди последних можно выделить два основных типа устройств защиты, которые различаются по физическим принципам ограничения перенапряжений, реализуемым в них. К первому типу относятся общеизвестные разрядники с искровыми промежутками, ко второму типу – металлоксидные ограничители перенапряжений (ОПН).

Согласно современным представлениям применение ограничителей перенапряжений в сетях и системах является наиболее эффективным методом защиты. В течение последних десятилетий практически во всех развитых странах отмечается повсеместное внедрение ОПН в энергосистемы. Наиболее ярким представителем такого подхода является швейцарская фирма АВВ, имеющая огромный производственный опыт и высокую компетентность в вопросах защиты электросилового оборудования и повышения надежности работы электрических сетей. Фирма перешла на выпуск ОПН с 1979 г., и на сегодняшний день, безусловно, занимает ведущее положение в мире как в области производства ОПН, так и в сфере научных исследований. В Японии переход на производство высоковольтных защитных устройств на базе металлоксидных варисторов вместо традиционных разрядников с искровыми промежутками отмечается уже с 1983 г. В целом, эффективность применения ОПН в энергосистемах подтверждена многолетним опытом, полученным промышленно развитыми странами в ходе испытаний и эксплуатации защитных устройств различных типов и принципов действия.

В Украине в соответствии с принятой государственной комплексной научно-технической Программой обеспечения машинами и оборудованием тепловых, гидравлических и атомных электростанций, в подпрограмме "Электротехническая продукция" (1993 г.) потребность в ОПН 6-10 кВ уже в 1995 г. составляла 20 000 шт/год, а с 1997 г. оценивалась как 60 000 шт/год. По сравнению с традиционны-

ми разрядниками с искровыми промежутками металлоксидные ОПН рассматриваются как новое поколение в серии защитных устройств. Применение ОПН значительно повышает надежность работы энергосистем, снижает опасность возникновения негативных последствий грозовых перенапряжений и коммутационных переходных процессов.

Очевидно, что применение ОПН в энергосистемах позволяет более точно выполнять требования рабочих условий сети, одновременно обеспечивая как необходимую защиту от перенапряжений, так и безопасную работу сети. Однако, несмотря на существующую уже с 1990-х годов потребность внедрения ОПН в качестве средств защиты энергосистем от коммутационных и атмосферных перенапряжений, в энергетике и промышленности Украины по-прежнему широко распространены разрядники с искровыми промежутками. В значительной мере это объясняется экономической стороной вопроса, поскольку повсеместный перевод энергосистем страны на продукцию зарубежных фирм (таких как АВВ, Ohio Brass, Siemens, Bowthorpe EMP и др.) требует значительных затрат. Наиболее дорогостоящим компонентом ОПН являются варисторы. В связи с этим большую актуальность приобретает проблема разработки и производства в Украине современных ОПН на базе отечественных высоковольтных МОВ.

Со второй половины 1990-х годов в Институте угольных энерготехнологий НАНУ и Минтопэнерго Украины (ИУЭ) проводятся работы, направленные на создание высоковольтных МОВ, сочетающих высокую поглощающую способность с повышенным быстродействием. По результатам выполненных в ИУЭ исследований разработана и запатентована отечественная технология получения высоковольтных металлоксидных варисторов (МОВ СЕТИ) на основе оксида цинка, предложены методы оптимизации функциональных характеристик варисторов. На сегодняшний день способ получения МОВ СЕТИ, созданный в ИУЭ, остается в Украине единственной отечественной технологией получения высоковольтных варисторов. Это позволяет говорить о перспективности дальнейших исследований в рамках работ, проводимых в ИУЭ, направленных на создание современных ОПН на базе высоковольтных МОВ СЕТИ для эффективной защиты распределительных сетей 6-10 кВ от коммутационных и атмосферных перенапряжений [1, 2].

Возникающие при работе сетей и оборудования перенапряжения в целом можно разделить на два вида: коммутационные (внутренние) и атмосферные (внешние). При коммутационном перенапряжении выделяется запасенная в установках энергия. Значение выделившейся энергии определяет кратность перенапряжения, представляющую собой отношение величин амплитуд перенапряжения и номинального напряжения. Коммутационные перенапряжения возникают в электроустановках при изменениях режима их работы, например, при отключении короткого замыкания, включении или отключении нагрузки, внезапном значительном изменении нагрузки. Такой вид перенапряжения вызывается также разрывом цепи переменного тока, содержащей индуктивности и емкости, например, при отключении токов холостого хода трансформаторов, асинхронных двигателей, линий электропередачи и др. Одним из случаев коммутационных перенапряжений являются дуговые перенапряжения, значение которых превышает номинальное напряжение в 4-4,5 раза. Дуговые перенапряжения могут возникнуть в установках выше 1 кВ, при однофазных замыканиях на землю.

Атмосферные перенапряжения возникают вследствие грозových разрядов и разделяются на индуцированные перенапряжения (разряд молнии в окрестности проводников) и перенапряжения от прямого удара молнии. Атмосферные перенапряжения в отличие от коммутационных не зависят от значения рабочего напряжения электроустановки. При грозových разрядах в элементах системы электропитания возникают волны перенапряжения, которые при достижении подстанций представляют серьезную опасность для изоляции установленного оборудования.

Принципиальные различия в работе металлоксидных ОПН и искровых разрядников связаны с тем, что в качестве ограничивающих элементов ОПН применяются высоковольтные металлоксидные варисторы. Варисторы представляют собой многокомпонентные керамические полупроводники, функциональные характеристики которых определяются свойствами проводящих кристаллитов на основе оксида цинка и потенциальных барьеров на их границе, открывающихся при достижении пороговых значений напряжений на варисторе. Это и позволяет конструировать устройства защиты без искровых промежутков. Типичная вольтамперная характеристика варисторов представлена на рис. 1 [3]. В варисторах высокая степень нелинейности вольтамперных характеристик сочетается с высокой абсорбционной способностью по отношению к импульсам различного происхождения, включая импульсы с крутым фронтом. Именно эти свойства варисторов определяют наиболее важные положительные характеристики ОПН по сравнению с раз-

рядниками с искровыми промежутками. К ним относятся отсутствие тока пробоя в ОПН, малая полоса разброса остаточного напряжения, устойчивые характеристики при крутом фронте волны, быстроедействие и высокая скорость абсорбирования мощных импульсов напряжений [4].

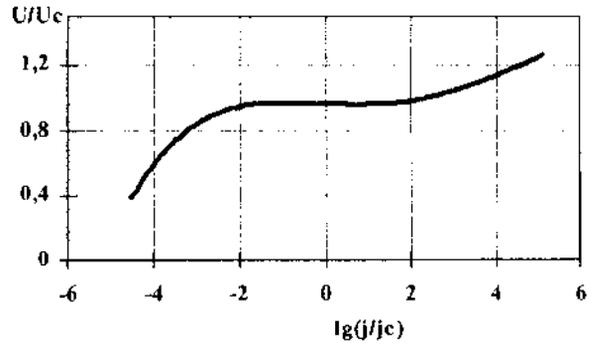

Рис. 1. Вольтамперная характеристика МОВ

j/j_c – нормированная плотность тока

U/U_c – нормированное напряжение на варисторе

$j_c = 1 \text{ мА/см}^2$ – классификационная плотность тока

U_c – классификационное напряжение при $j = j_c$

С другой стороны, имеются существенные преимущества ОПН с точки зрения эксплуатации защитного устройства. Известно, что при работе вентильных разрядников загрязнения поверхности изоляционного корпуса приводят к образованию частичных разрядов и периодических пробоев искровых промежутков. В ряде случаев это и является причиной разрушения разрядников с искровыми промежутками и выхода их из строя. В отличие от разрядников в ОПН отсутствуют искровые промежутки, что обеспечивает меньшую чувствительность защитного устройства к возникновению частичных разрядов, повышает устойчивость ОПН к атмосферным воздействиям, увеличивает срок эксплуатации устройств защиты. К эксплуатационным недостаткам традиционных разрядников следует также отнести их громоздкость, сложность в монтаже и настройке.

Техническая концепция создания ОПН СЕТИ включает в себя получение ограничивающих элементов с заданными электрофизическими характеристиками и создание конструктивной схемы ограничителя в целом.

Основные технические параметры МОВ СЕТИ приведены в табл. 1. В соответствии со стандартом МЭК-99-4/91, варисторы, созданные в ИУЭ, отвечают требованиям эксплуатации для линий с разрядным током до 5 кА. При воздействии длинного коммутационного импульса с токами $I \sim 150 \text{ А}$ и длительностью $t \sim 2,4 \text{ мс}$ значение допустимой энергии на варистор составляет около 1,3 кДж. Следует отметить, что в сравнении с варисторами фирм АВВ, Siemens предлагаемые МОВ имеют более низкую

перегрузочную способность при коммутационном импульсе. Максимальное значение тока в импульсе составляет для них 150 А при показателях МОВ фирм ABB и Siemens – 250 А и выше.

Таблица 1.
Технические параметры МОВ СЕТИ

Эксплуатационные характеристики	
Номинальное напряжение варистора	1,25 кВ 1,5 кВ 2 кВ
Рабочий разрядный ток 8/20 мкс	5 кА
Длинный коммутационный импульс	150 А, 2400 мкс
Наибольший ток перенагрузки 4/10 мкс	20 кА
Габариты, мм:	
Внешний диаметр	50 мм
внутренний диаметр	20 мм
высота	20 мм

Одной из самых важных характеристик для варисторов в ОПН является уровень защиты (α), который определяется кратностью напряжений $\alpha = U_r/U_n$ (где U_r – напряжение, остающееся на варисторе при прохождении импульса тока; U_n – номинальное напряжение). Уровень защиты для ОПН СЕТИ в диапазоне грозových перенапряжений при номинальных разрядных токах 5 и 10 кА, 8/20 мкс составляет $\alpha = 2,7$, при перенапряжениях с крутым фронтом (1/20 мкс) – $\alpha = 2,3$, при коммутационных перенапряжениях – $\alpha = 2,5$.

Результаты проведенных исследований и испытаний позволяют охарактеризовать МОВ СЕТИ как соответствующие требованиям относительно устойчивости к воздействию электрических, тепловых и механических нагрузок. Предлагаемая технология позволяет получать высоковольтные МОВ различного состава и структуры и обеспечивает требуемые электрофизические свойства полупроводников необходимые для надежного функционирования металлоксидных ОПН.

Согласно предварительным оценкам для получения необходимых эксплуатационных характеристик ОПН (механической и электрической прочности, устойчивости к атмосферным воздействиям) их конструкция должна удовлетворять следующие требования: герметичность активной части ОПН (колонки из высоковольтных варисторов), минимизация токов утечки, снижение электрических потерь в зоне контакта электродных поверхностей ограничивающих элементов, устойчивость к механическим нагрузкам.

Конструктивное решение рассматриваемой технической концепции представлено на рис. 2. Активной частью ОПН является колонка из цилиндрических кольцеобразных МОВ на основе оксида цинка. Количество активных сопротивлений в ко-

лонке определяется действующим значением максимального рабочего напряжения ОПН. Такое принципиальное решение позволяет собирать ОПН для распределительных сетей с напряжением как 6 кВ, так и 10 кВ. Внутренний диаметр кольца определяется параметрами изоляционного стержня. Техническое решение ОПН с изоляционным стержнем в активной части гарантирует необходимый механический контакт металлизированных поверхностей варисторов, позволяет получать плотное заполнение корпуса полимером в смонтированном устройстве, что исключает возникновение частичных внутренних разрядов и обеспечивает полную герметичность ОПН. Кроме того, наличие изоляционного стержня предотвращает разрушение ограничивающих элементов, устанавливая значения граничных механических нагрузок на варистор в колонке.

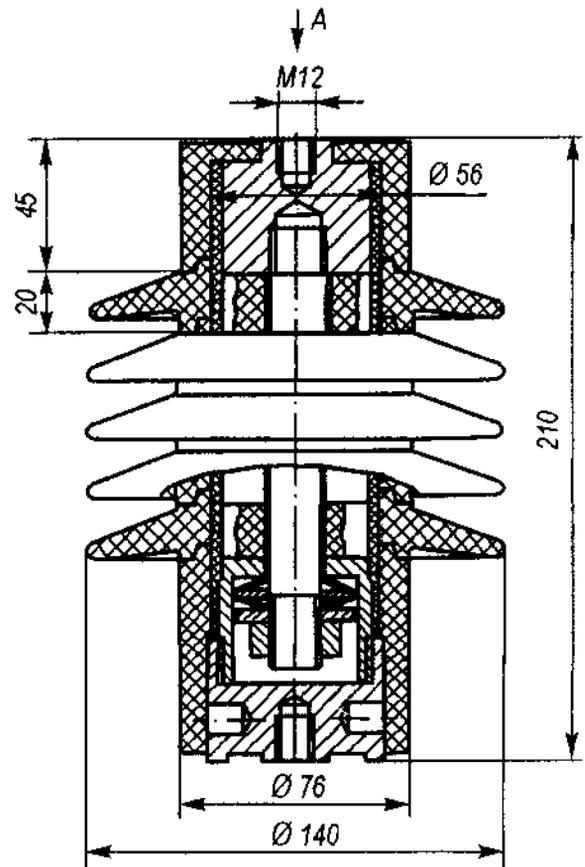

Рис. 2. Конструкция ОПН (10 кВ) с полимерным корпусом ($U_n = 2$ кВ)

Активная часть устанавливается в герметически закрытом фарфоровом или полимерном корпусе. Выбор типа изоляционного корпуса зависит от условий эксплуатации ОПН. Особенностью полимерного корпуса является то, что он представляет собой набор отдельных изоляционных тарелок, которые одеваются на предварительно герметизированную колонку варисторов. Значения номиналь-

ного і максимального робочого напруги і номінального робочого току ОПН визначаються числом і параметрами активних опорів в колонці, тому роздільне виготовлення ізоляційних полімерних тарелок і активної частини ОПН дозволяє легко модифікувати корпус і виготовляти ОПН для захисту розподільчих мереж з різним напруги. Експериментальні зразки ОПН СЕТИ були виготовлені для захисту розподільчих мереж (6-10 кВ).

Технічні характеристики ОПН СЕТИ (10 кВ) для ліній з розрядним током 5 кА приведені в табл. 2.

Таблиця 2.

Технічні параметри обмежувачів перенапруги

Номинальное напряжение	10 кВ	
Наибольшее рабочее напряжение	12 кВ	
Номинальный разрядный ток при импульсе 8/20 мс	5 кА	
Остающееся напряжение на ограничителе при импульсах тока: 150 А 5 кА	25 кВ не более 30 кВ	
Габариты, Д×Н:	фарфоровый корпус ($U_n=1,25$ кВ)	78×260 мм
	силиконовый корпус ($U_n=1,5$ кВ)	140×210 мм
	силиконовый корпус ($U_n=1,25$ кВ)	140×270 мм
Масса (фарфоровый корпус)	2,6 кг	
Соответствие стандартам	ГОСТ 16357-83 МЭК 99-4/91	

Предложено решение обеспечивает наиболее важные эксплуатационные характеристики ОПН, такие как механическая и электрическая прочность,

за счет минимизации токов утечки, снижения электрических потерь в зоне контакта электродных поверхностей ограничивающих элементов, механической прочности корпуса, его устойчивости к тепловым, ударным и вибрационным нагрузкам.

ВЫВОДЫ

Проведенные испытания показали, что ОПН СЕТИ (6, 10 кВ), разработанные и созданные в ИУЭ, по своим параметрам соответствуют требованиям ГОСТ 16357-83, МЭК 99-4/91. Функциональные и технические характеристики предлагаемых ОПН отвечают современным представлениям и требованиям относительно надежности, компактности устройств, простоты и удобства их обслуживания в процессе эксплуатации. Конструктивное решение ОПН СЕТИ в целом представляет широкие возможности для модернизации и модификации устройств. В связи с этим промышленное внедрение и совершенствование отечественной технологии производства высоковольтных МОВ и ОПН на их основе представляет интерес для энергетики Украины как в экономическом, так и технологическом аспектах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганефельд Р.В., Яковлев В.С., Стрелкова Г.Г. Высоковольтные ограничители перенапряжений на основе металлооксидных варисторов // Энергетика и электрификация. – 2003. – № 5. – С. 31-34.
2. Ганефельд Р.В., Стрелкова Г.Г., Яковлев В.С. Металлооксидные ограничители перенапряжений для защиты распределительных сетей // Электрические сети и системы 2004. – №5, 6. – С. 51-55.
3. Bystry A.I., Ganefeld R.W. Unified characteristics of metal-oxide varistors // Functional Materials. – 2001. – V.8, № 4. – P. 649-652.
4. Валеев Х.С., Квасков В.В. Нелинейные металлооксидные полупроводники. М.: Энергоиздат, 1983. – 159 с.

УДК 004

Жильцов О. Б. – к. пед. н.

КОМП'ЮТЕРНО – ОРІЄНТОВАНІ ЛЕКЦІЇ З ВИЩОЇ МАТЕМАТИКИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Методиці проведення занять у вищій школі присвячено досить багато робіт як вітчизняних, так і закордонних педагогів. Відомі роботи, що розкривають питання пов'язані з методикою проведення лекційних занять з вищої математики для студентів математичних спеціальностей педагогічних вузів, студентів хімічних та металургійних спеціальностей технічної вищої школи. В деяких роботах увага приділяється і залученню інформаційних технологій до навчального процесу. Питання організації і проведення занять з математичних дисциплін для студентів економічних спеціальностей в педагогічній літера-

турі висвітлені епізодично, а робіт, присвячених методиці проведення саме комп'ютерно-орієнтованих занять, для зазначеної категорії студентів дуже мало.

Серед занять, що проводяться з студентами при навчанні математичним дисциплінам, традиційно розрізняють лекції, практичні заняття та лабораторні роботи. Постає насамперед ряд питань:

- що таке комп'ютерно-орієнтоване заняття?
- чим воно суттєво відрізняється від традиційного?
- чи є об'єктивна необхідність в проведенні саме таких занять замість традиційних?

- які психолого – педагогічні передумови проведення комп'ютерно – орієнтованих занять з студентами?
- яка методика проведення кожного типу занять?
- що ми очікуємо від комп'ютерно-орієнтованого підходу до вивчення математичних дисциплін?
- і інші.

Зрозуміло, що частково відповісти на поставлені питання можна після проведення відповідного педагогічного дослідження. А от остаточні висновки, скоріш за все, можливі лише після того, як нинішні студенти – майбутні фахівці – пропрацюють у вітчизняній економіці деякий час, коли інформаційні технології вирішення виробничих питань будуть застосовуватись як необхідні, коли у тих, хто навчався дисциплінам у Вузів саме на інформаційних засадах не буде поставати питання вибору способу вирішення між традиційним і з застосуванням інформаційних технологій. Так, для цього потрібен час, але це є вимогою сучасного суспільства до вітчизняної педагогіки вищої школи.

У межах даної статті розглянемо лише один з можливих видів занять. А саме – комп'ютерно-орієнтовану лекцію.

У класичній педагогічній літературі під лекцією розуміють логічно завершений, науково обґрунтований і систематизований виклад певного наукового або навчально-методичного питання, ілюстрований при необхідності, засобами наочності та демонстрації дослідів.

Під комп'ютерно – орієнтованою лекцією будемо розуміти також логічно завершений, науково обґрунтований і систематизований виклад певного питання, що ґрунтується на застосуванні засобів сучасних інформаційних технологій з метою інтенсифікації подання навчального матеріалу, поліпшення сприйняття його студентами, покращення засвоєння матеріалу тощо.

Розглянемо, які функції покладаються на комп'ютер при його використанні під час лекційних занять з математичних дисциплін.

Насамперед, це – **демонстраційна функція**. Використовуючи комп'ютер у комплекті з проєктором при читанні лекції вдало і зручно можна проводити різного роду демонстрації (презентації), використовувати слайди, ролики тощо. Відмінність залучення комп'ютера в такому напрямку від використання традиційних таблиць, кодоплівків та слайдів очевидна. Серед переваг варто, перш за все, назвати:

- якість підготовлених матеріалів;
- зручність при використанні;
- можливість використання досить великої кількості підготовлених матеріалів під час одного заняття;
- можливість своєчасного внесення змін і оновлення матеріалів;

- можливість використання зазначених матеріалів студентами при самостійній підготовці поза аудиторними заняттями;
- можливість тиражування матеріалів для розповсюдження серед студентів для використання ними в подальшому навчанні як в електронному, так і, при необхідності, в паперовому варіантах.

Комп'ютер на лекції може виконувати **моделюючу функцію**. Використовуючи спеціальний програмний засіб викладач під час лекції моделює ситуацію, яку потім необхідно або розібрати і описати, або дослідити, або щось інше. Варто зазначити, що вихідні дані, які використовуються при моделюванні ситуації мають бути заздалегідь вдало підібрані, інакше на занятті можуть виникнути різні колізії, що уповільнить темп просування на лекції, завдасть тільки клопіт замість бажаної інтенсифікації проведення лекції. Викладач повинен чітко знати і уявляти всі можливі ситуації, які виникають при роботі з обраним програмним засобом залежно від різних наборів початкових даних. Це з одного боку дозволяє широко і гнучко використовувати можливості програмного засобу, а з іншого боку не приводить до ситуації, вихід з якої під час лекції потребує додаткового пояснення (яке в силу специфіки матеріалу може бути неможливим), використання додаткового часу, а може просто "змазати" ефект, на який розраховували при плануванні використання програмного засобу.

Як правило, для реалізації моделюючої функції потрібні спеціально розроблені програмні засоби.

Наступна функція, яка може бути реалізована на лекційному занятті за допомогою комп'ютера (програмного засобу) і яку необхідно обов'язково розглянути – **інструментальна**. **Інструментальна функція** – є провідною з функцій, яку може реалізувати комп'ютер під час лекції. Комп'ютер виступає як інструмент при проведенні різного роду обчислень, перегворень виразів, побудови графіків функцій (поверхонь), дослідження об'єктів і інше.

Важко переоцінити той педагогічний ефект, який досягається при використанні інструментального програмного засобу під час лекцій. Як приклад програмних засобів, призначених для реалізації інструментальної функції є програми Graph, Derive, Excel. Розглянемо для прикладу фрагменти комп'ютерно-орієнтованих лекцій з вищої математики.

Читаючи лекцію на тему "Матричний метод розв'язування систем лінійних рівнянь" викладач зводить задачу до відшукування оберненої матриці і виконання множення матриць. На попередніх заняттях (в т. ч. на практичних) студенти навчилися знаходити обернені матриці і множити матриці, а тому витрачати на це час лекції нерационально. Послатись на попередні знання студентів і перейти до пояснення нового матеріалу також було б не-

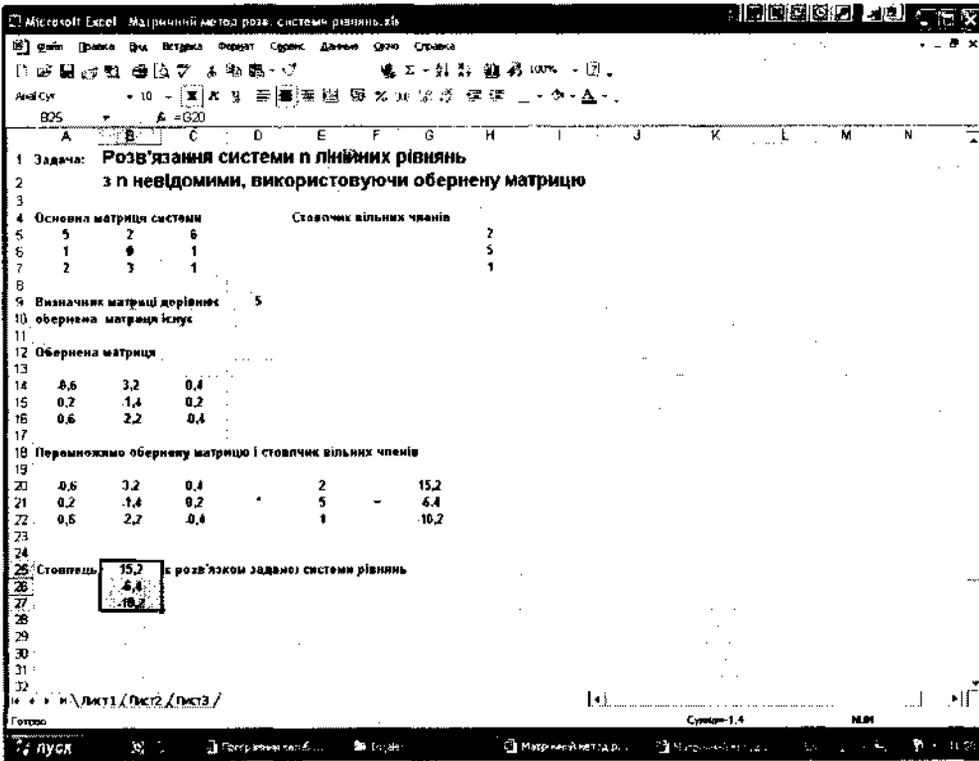

рис. 3

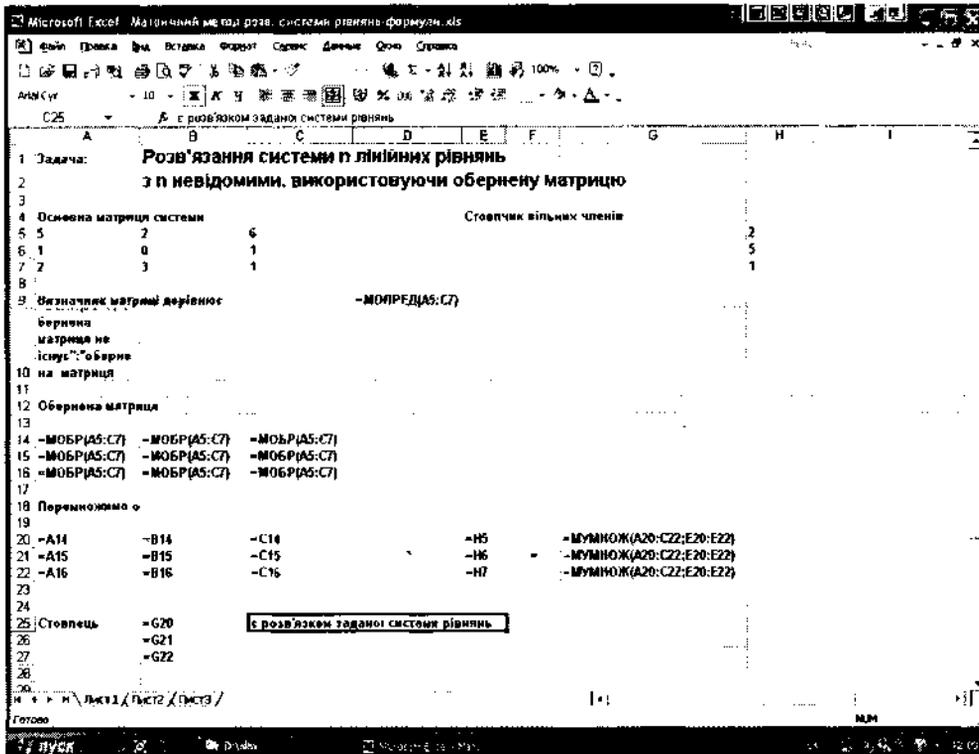

рис. 4

тійного виконання лабораторних робіт. У зазначеній ситуації програмний засіб виступає в ролі інструмента, за допомогою якого одержують розв'язок задачі. Розглянемо конкретний приклад.

Задача. Використовуючи стандартні функції Excel розв'язати систему лінійних рівнянь матричним методом (з використанням оберненої матриці).

$$\begin{aligned} 5x_1 + 2x_2 + 6x_3 - 2 &= 0 \\ x_1 + x_3 - 5 &= 0 \\ 2x_1 + 3x_2 + x_3 - 1 &= 0 \end{aligned}$$

Спираючись на теоретичні міркування необхідно відшукати матрицю обернену (якщо така існує) до основної матриці заданої системи рівнянь і помножити знайдену обернену матрицю і стовпчик вільних членів.

Відшукування оберненої матриці проводимо за допомогою стандартної функції МОБР (з використанням цієї функції студенти познайомились на попередніх заняттях), а множення матриць здійснюємо, використовуючи стандартну функцію МУМНОЖ. Викладач проводить необхідні операції за викладацьким комп'ютером паралельно коментуючи студентам виконувані дії. Наприклад, для функції МУМНОЖ викладач пояснює, що у діапазоні A20:C22 розміщуємо обернену матрицю до основної матриці заданої системи, а у діапазоні E20:E22 – стовпчик вільних членів системи рівнянь, діапазон G20:G22 виділяємо (за допомогою “миші” або стрілок і клавіші Shift) і звертаємось до послуги основного меню “Вставка”. З меню “Вставка” обираємо послугу “Функція.”, далі, визначившись з категорією (“Математические”), обираємо з запропонованого переліку функцій – функцію МУМНОЖ. На запит системи щодо розміщення матриць-множників вводимо відповідно A20:C22 і E20:E22. Для одержання в виділеному діапазоні G20:G22 результату множення матриць роботу з запитом функції МУМНОЖ закінчуємо одночасним натисненням клавіш Shift, Ctrl, Enter. (рис. 1, 2).

На рис. 3 відображені результати розв'язування поставленої задачі, а на рис. 4 – вміст клітинок таблиці, але у вигляді формул, за якими були одержані проміжні та результуючі значення.

Зазначимо, що ще під час першої розмови зі студентами, щодо використання електронних таблиць, потрібно розказати, що використовувати електронні таблиці, наприклад Excel, при розв'язуванні математичних задач можна декількома способами:

- 1) передати комп'ютеру лише обчислювальну функцію, тобто в клітинки таблиці “вручну” вводити формули, обчислення за якими передбачені алгоритмом розв'язування задачі;
- 2) розв'язування проводити з максимальним використанням стандартних “вбудованих” функцій таблиць.

Такий підхід пояснюється тим, що при вивченні ряду тем студенти повинні навчитись “вручну” виконувати певні дії для одержання розв'язку задачі, а от після того, як такий етап пройдено, дія сформована і є чітко розуміння і уявлення щодо послідовності виконання таких дій для одержання кінцевого результату – виконання відпрацьованих речей можна перекласти на комп'ютер.

Так на початку вивчення тем “Операції на матрицями”, “Визначники” студентам під час лекції варто тільки сказати про можливість обчислення визначників за допомогою стандартних “вбудованих” функцій програм Excel та Derive, а от показувати як це робити, відпрацьовувати вміння, виробляти навички у студентів щодо роботи з використанням названих програмах (тобто працювати за другим способом) потрібно лише наприкінці вив-

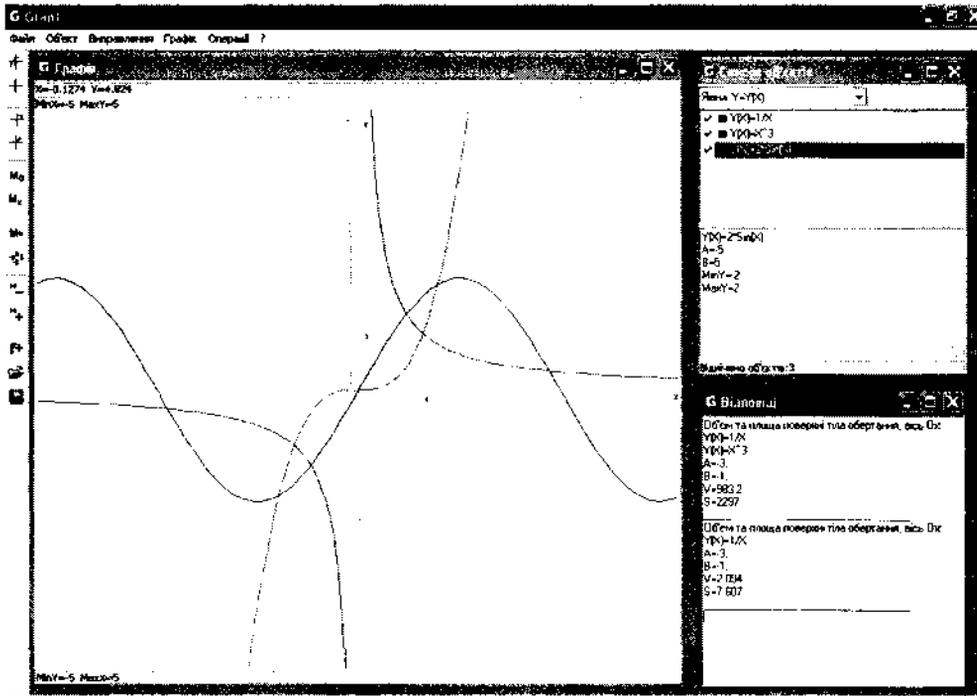

рис. 5

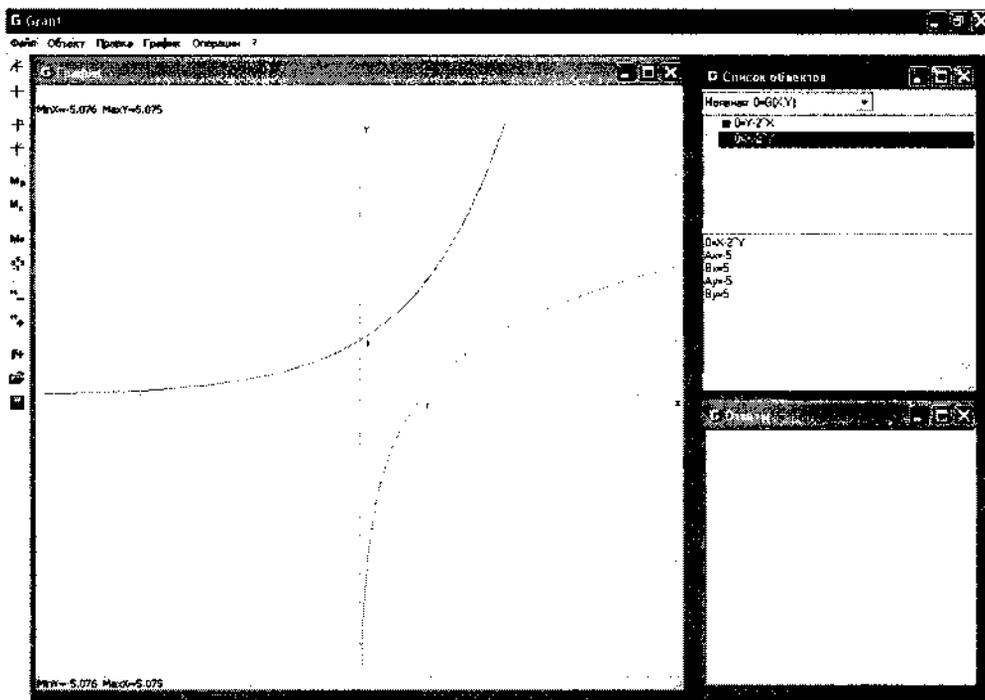

рис. 6

чення тем на практичних заняттях і при самостійному виконанні студентами лабораторних робіт. Це пояснюється саме тим, що студенти мають навчитись "вручну" виконувати операції над матрицями, обчислювати визначники, чітко усвідомлювати як це робиться. В подальшому, коли названі речі будуть виступати проміжними ланцюжками при розв'язуванні інших задач, виконувати дії над матрицями, обчислювати визначники і т.д. "вручну" необхідність відпадає - потрібно обов'язково використовувати комп'ютер. Але виявилось, що при навчанні студентів виконувати "вручну" операції над матрицями, обчислювати визначники, шукати обернені матриці та інше ефективно також використовувати комп'ютер (наприклад, програму Excel) за першим способом, тобто коли в клітинки таблиці "вручну" вводяться формули, обчислення за якими передбачені алгоритмом розв'язування задачі. Студенти таким чином прописують поелементно правила виконання дій над матрицями, обчислення визначників, відшукування оберненої матриці і інше. Автоматизується в даному випадку лише виконання арифметичних дій, а які це дії, над якими елементами їх потрібно виконати, в якій послідовності - все це задає студент самостійно.

При проведенні лекційних занять з вищої математики досить часто інструментальну функцію можна реалізувати використовуючи програму Gnan I. Так, закінчуючи лекційне заняття за темою "Функції та їх графіки", після демонстрації слайдів із зображеннями графіків функцій, студентам варто розказати, як використовувати програму Gnan I для по-

будови графіків функцій. Пояснення потрібно проводити працюючи безпосередньо за викладацьким комп'ютером, який підключено до великого екрану. Оскільки для більшості студентів це може бути першим знайомством з програмою Gnan I, то необхідно до розповіді включити загальну інформацію про програму, призначення вікон програми, познайомити з можливостями щодо побудови графіків функцій і проведення найпростіших операцій над графіками функцій, що передбачені програмою. (рис. 5) При вивченні даної теми потрібно детально розібрати зі студентами спосіб побудови графіка оберненої функції за допомогою Gnan I. Як правило, відшукати обернену функцію для заданої, а також побудувати графік оберненої функції ряд студентів виконати не може. Знайомство з способом, який можливо реалізувати в програмі Gnan I дозволяє кожному студентові одержати розв'язок задачі щодо побудови графіка оберненої функції. До матеріалів лекції варто включити таку задачу.

Задача. Для функції $y=2^x$ побудувати графік оберненої функції. (рис. 6)

На лекції за темою "Лінії другого порядку" після того, як студентів познайомили з загальним рівнянням лінії другого порядку і продемонстрували слайди із зображенням ліній другого порядку доцільно показати студентам, як, використовуючи програму Gnan I, легко одержувати зображення ліній другого порядку. (рис. 7) Такий підхід дозволяє з одного боку створити мотивацію щодо опанування матеріалу, що пов'язаний із зведенням загальних рівнянь до канонічного виду (це стосується

ся лише сильних студентів), а з іншого боку показує кожному студенту можливість побудови ліній другого порядку незважаючи на те – знає студент чи не знає, як зводити загальні рівняння ліній другого порядку до канонічного виду. На нашу думку, саме в таких ситуаціях набувають конкретики питання гуманізації освіти. Студент, який не знає деякого матеріалу (у даному випадку – способів зведення загального рівняння до канонічного виду), одержує інструмент (в даному випадку – програму *Graph 1*), завдяки якому він здобуває розв'язок задачі такий самий, як і студент, який опанував зазначені способи. Зрозуміло, що діяти так можна лише у випадках, коли навчальний матеріал (в даному випадку – способи приведення загальних рівнянь другого порядку до канонічного виду) не носить фундаментального характеру, а вміння розв'язувати задачі, використовуючи такий матеріал, не є обов'язковими результатами навчання з даної навчальної дисципліни при підготовці фахівця певної галузі. Аналогічним способом варто діяти і при проведенні лекції за темою “Поверхні другого порядку”. Дана тема з одного боку дуже зацікавлено сприймається студентами щодо знайомства з самими поверхнями (назва, вид, задання поверхні рівнянням, зображення), а з іншого боку – в силу вимог програми з вищої математики для студентів зазначених напрямків підготовки, недостатньої кількості відведених годин і, інколи, недостатнього рівня підготовки студентів до сприймання і опанування такого матеріалу навчити студентів пра-

вильно будувати поверхні другого порядку досить проблематично. Саме в цій ситуації на допомогу приходить програмний засіб *Derive*, використовуючи який кожний студент може одержати зображення поверхонь другого порядку. (рис. 8)

При проведенні лекції з теми “Степеневі ряди” доцільно показувати студентам, як використовуючи програму *Derive* можна розкласти функції у степеневі ряди, задаючи при цьому ряд параметрів для розкладання (точка – x_0 , кількість членів розкладу). (рис. 9) Такий спосіб дозволить перетворити тему “Використання степеневих рядів для наближених обчислень” із розряду “рутинних” (в силу необхідності виконання значної кількості обчислень) в цікаву і, головне, доступну кожному студентові (перш за все йдеться про студентів, що мають невисокий рівень обчислювальної культури, недостатньо вироблені навички обчислення похідних і інше). Оскільки в курсі вищої математики підготовки студентів напрямків “Економіка і підприємництво” та “Менеджмент” це єдина тема, яка навіть в назві містить слова “наближені обчислення”, то саме при проведенні лекції з даної теми необхідно нагадати студентам матеріал шкільної програми, який пов'язаний з наближеними обчисленнями, а також обов'язково розказати студентам про ті правила, які використовуються комп'ютером при виконанні обчислювальних операцій. Студенти мають розуміти, як ставитись до кількості знаків після коми при проведенні обчислень з комп'ютером, які цифри можна використовувати, а викорис-

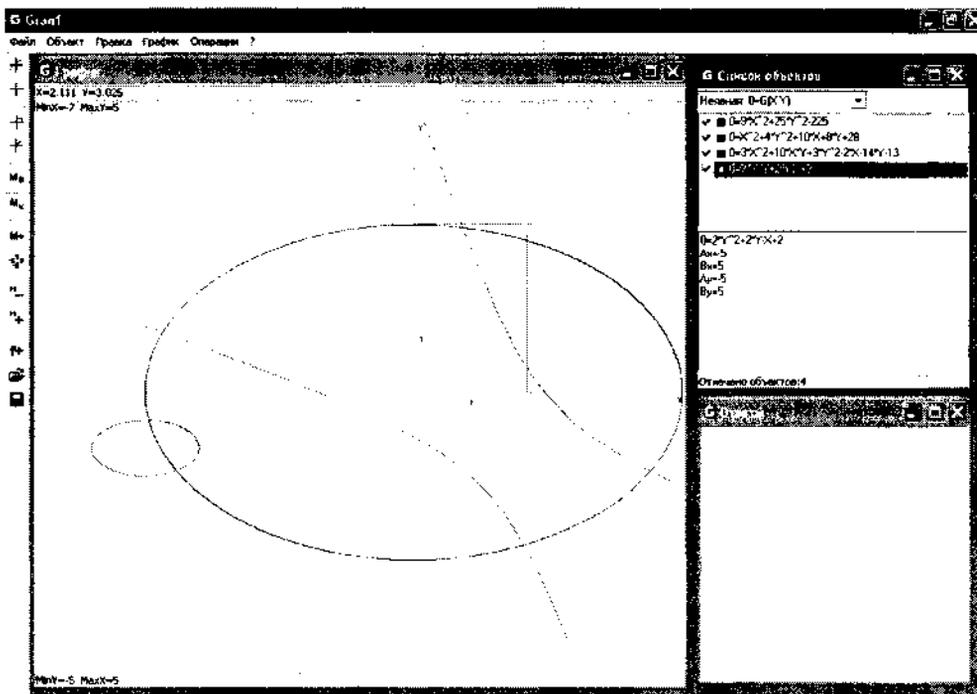

рис. 7

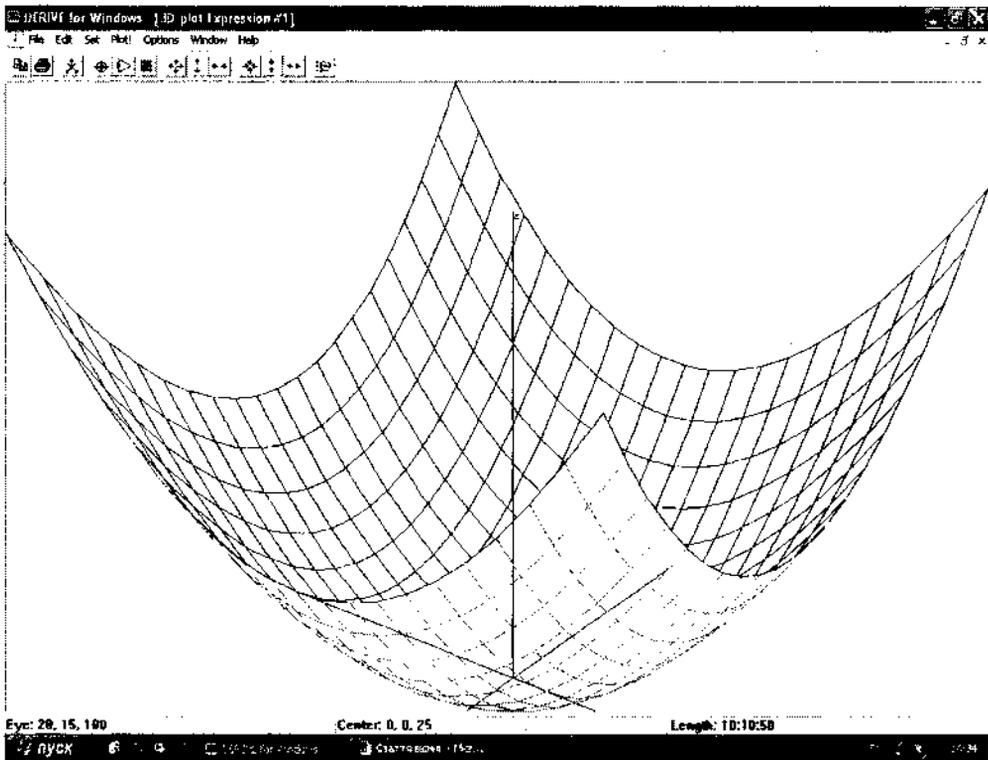

рис. 8

тання яких приведе до суттєвих похибок в результатах.

Читаючи лекцію з теми "Диференціальне числення функції багатьох змінних" студентів потрібно знайомити з можливістю обчислювати частинні похідні, використовуючи програму Derive. Дана тема вивчається, як правило, в другій половині останнього (другого) семестру і є досить складною, як в силу специфіки матеріалу, так і в силу накопичення у студентів різного роду прогалин у попередньому навчальному матеріалі. Саме знайомство студентів з програмним засобом дозволяє їм, незважаючи на обставини, які при традиційному підході унеможливають одержання розв'язку ряду задач, самостійно дійти до розв'язку задачі, тобто опанувати програмний матеріал курсу, а викладачеві утримати увагу студентів, виробити навички використання комп'ютерної техніки при вирішенні питань, продовжити формування інформаційної культури студентів тощо. На лекції варто розглянути наступний приклад:

Задача. Для функцій $F(x, y, z, k, m)$ знайти частинні похідні

$$\frac{\partial F}{\partial x}, \quad \frac{\partial F}{\partial y}, \quad \frac{\partial F}{\partial z}, \quad \frac{\partial F}{\partial k}, \quad \frac{\partial F}{\partial m}$$

якщо $F = xy + yz + k(x + y - 2) + m(y + z)$

Усі пояснення викладач проводить паралельно працюючи за викладацьким комп'ютером. Спочатку вводиться до розгляду функція F . Для цього із

головного меню вибирають команду Author (натискується права клавіша миші на слові Author). Із додаткового меню вибирають команду Expression і далі вводять з клавіатури вираз для функції F . Після того, як вираз введено, із основного меню вибирають команду Calculus. Після звернення до послуги Calculus на місці головного меню з'являється підменю вибраної команди:

Limit...
Differentiate...
Taylor series...
Integrate...
Sum...
Produkt...
Vector...

Для обчислення похідних використовують команду Differentiate, слідом за вибором якої з'являється запит щодо функції, яку необхідно диференціювати, змінної, за якою необхідно диференціювати та порядку похідної. У відповідь на запит вводять номер виразу, під яким записано функцію – номер 1, змінну диференціювання variable – x та порядок похідної (order) – 1.

Після цього під номером 2 в алгебраїчному вікні з'являється запис

$$\frac{d}{dx}(xy + yz + k(x + y - 2) + m(y + z - 2)).$$

Далі вибирають команду головного меню Simplify, а із поданого підменю – команду Expand.

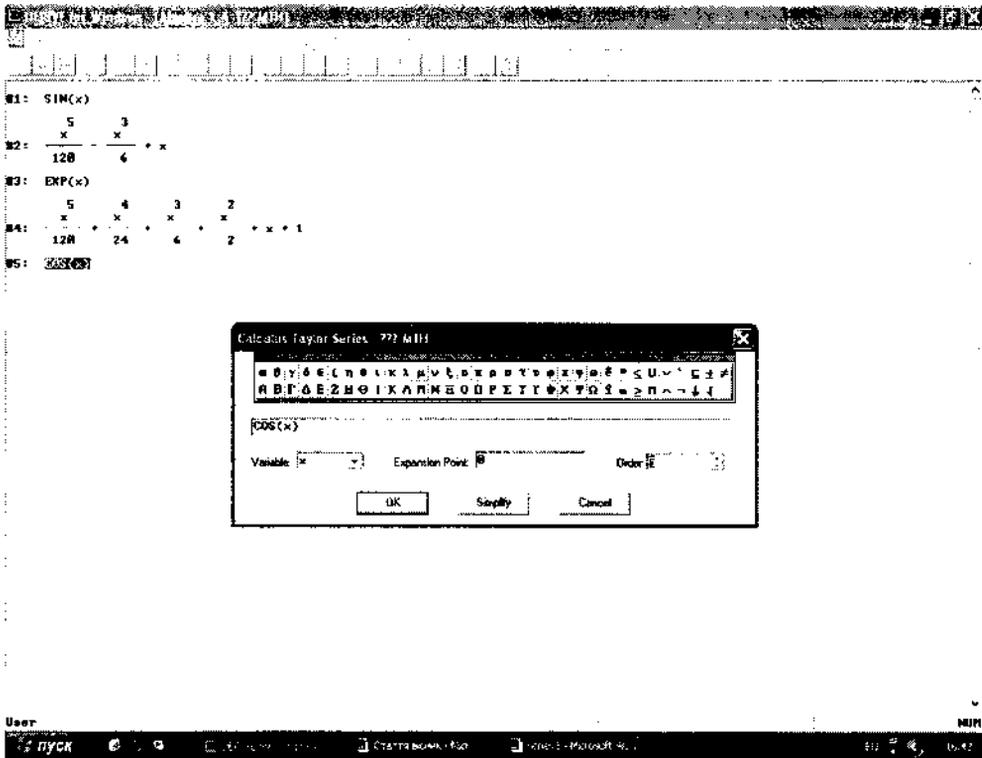

рис. 9

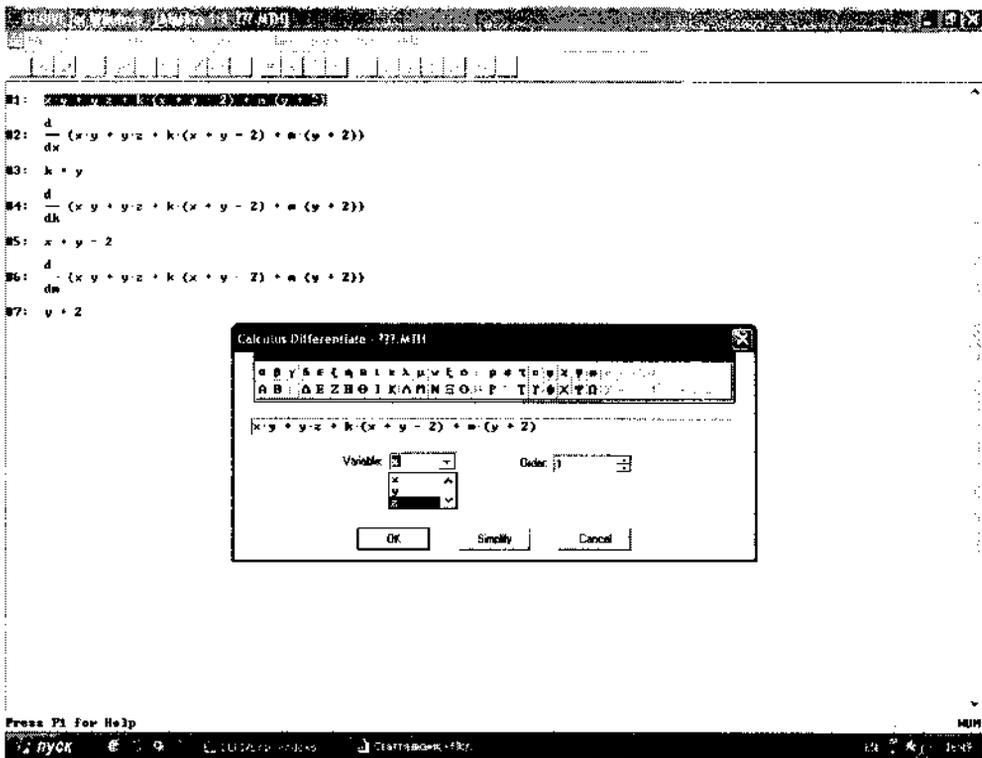

рис. 10

При зверненні до команди Expand на екрані з'являється вікно – запит відносно номера виразу, до якого необхідно застосувати команду Expand;

змінних, використаних у вибраному виразі, та вигляду виразу після виконання дій (Trivial, SquareFree, Rational, Redical).

По закінченню відповіді на всі запити у вікні запитів необхідно обрати команду Expand.

Під номером 3 в алгебраїчному вікні записується результат диференціювання функції F за змінною x , тобто, $k+y$. Аналогічно знаходяться інші частинні похідні (рис. 10).

Зауважимо, що якщо у відповідь на запит відносно змінної диференціювання і порядку похідної обирати кнопку Simplify, а не Ok, то в алгебраїчному вікні записується відразу результат виконання диференціювання. На рис. 10 в алгебраїчному вікні під номерами 5 та 7 записані ре-

зультати диференціювання функції F за змінними k і m відповідно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жалдак М.І. Комп'ютер на уроках математики: Посібник для вчителів. К.: Техніка, 1997.
2. Жильцов О.Б., Торбін Г.М. Вища математика з елементами інформаційних технологій: Навч. посіб. 2-ге вид., випр. – К.: МАУП, 2004. – 408 с.: іл.
3. Жильцов А.Б. і др. Математическое программирование (с элементами информационных технологий) Учеб. пособ. для студ. нематем. спец. вузов. – К.: МАУП, 2000. 124 с.: ил.

УДК 574:061

ЯЗЫНИНА Р. А. – д. г. н.

ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СФЕРЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Безопасность жизни человечества в современных условиях представляет собой сложную политическую, научно-техническую, социально-экономическую и экологическую проблему, а по степени важности – первейшую, по масштабам – всемирную (глобальную). Эта проблема в высшей степени – нравственно-моральная и к великому сожалению понята пока далеко не всеми.

Общая обстановка в мире, особенно за последнее полстолетие, настолько изменилась и усложнилась, что её, практически, не с чем сравнивать. Эти изменения касаются всех сторон жизни и деятельности человечества, а так же окружающей его природной среды.

Всего лишь при жизни одного поколения численность населения на Земле выросла в 2.5 раза, а обеспечение его жизнедеятельности обусловило соответственно не только увеличение наращивания разработок природных ресурсов, но и рост объёмов всевозможных отходов, оказывающих негативное влияние на состояние природной среды. Далее, уровень достижений научно-технического прогресса привел к смене фазы общественного развития от индустриального к постиндустриальному; позволил человеку выйти в космическое пространство, изобрести и широко внедрить в практику электронно-вычислительные машины и компьютеры, создать мировую широкомасштабную систему – Интернет, объединяющую свыше 1 млрд. пользователей.

В тоже время, именно в этот период, человечество находилось на грани развязывания “холодной войны”; были накоплены огромные арсеналы всевозможных видов вооружения, в том числе и ядерного. Все эти “достижения” в цивилизации породили на свет массу проблем (как глобального, так и регионального характера), угрожающих жизни и развитию человечества на Земле.

Всё это вместе взятое стало привлекать (начиная с 60-70х гг. XX столетия) к глобальным проблемам внимание ведущих учёных, политиков, государственных и общественных деятелей и тем самым способствовало формированию понятия “глобальные проблемы”, которые касаются всего человечества и затрагивают судьбы всех стран и народов; приводят к значительным экономическим, социальным и экологическим потерям не исключая угрозы существованию человека и решаться они могут только лишь при условии объединения усилий и сотрудничества всех стран мира.

А уже в 80-х годах в науке формируется особая область знаний – глобалистика (занимающаяся изучением глобальных проблем человечества) и делается попытка обоснования трёх крупных групп глобальных проблем (3, стр. 389):

- проблемы, связанные с основными социальными общностями человечества: разоружения и предотвращения новой мировой войны, преодоления разрыва между уровнями социально-экономического положения развитых и развивающихся стран, повышения занятости трудоспособного населения;

- проблемы отношений в системе “человек – общество”: эффективного использования достижений научно-технического прогресса, развития культуры, образования, здравоохранения, и т. д.

- проблемы отношений в системе “человек – природа”: это сохранение и восстановление экологического равновесия, обеспечения потребностей человечества в природных ресурсах, использование ресурсов Мирового океана, мирного освоения космического пространства.

Такая группировка глобальных проблем (хотя она и предложена 25 лет назад) по сути не теряет своей значимости и в начале третьего тысячелетия несмотря на те изменения, которые уже произошли

и сейчас наблюдаются в развитии современной мировой цивилизации.

Однако, если все проблемы, стоящие перед человечеством и угрожающие его существованию – его жизни, “сгруппировать”, как это сделано у Гладкого Ю.Н. и Лаврова С.Б. (1, стр. 54), то появится возможность более тщательного их изучения и анализа, а следовательно и понимания степени их остроты и важности. Только в таком случае становится более ясной степень осознания величины их угрозы, познания и оценки предпринимаемых шагов (мероприятий) в мире для их полного или частичного решения.

Вот так выглядит классификация мировых проблем:

1. Наиболее универсальные, политического и социально-экономического характера: предотвращения ядерной войны и сохранения мира, обеспечения устойчивого развития мирового сообщества и повышения уровня организованности и управляемости им;
2. Преимущественно природно-экономического характера: экологическую, энергетическую, сырьевую, продовольственную, Мирового океана;
3. Преимущественно социального характера: демографическую, межнациональных отношений, “экологии души” (т. е. кризиса культуры, нравственности, семьи и т. д.), дефицита демократии, охраны здоровья и т. д.;
4. Проблемы смешанного характера, нерешенность которых нередко приводит к массовой гибели людей: региональных конфликтов, преступности, технологических аварий, стихийных бедствий и т. д.;
5. Проблемы чисто научного характера: освоения космоса, исследования внутреннего строения Земли, долгосрочного прогнозирования изменений климата;
6. Малые проблемы синтетического характера, сопровождающие всё развитие человеческой цивилизации: бюрократии, эгоцентризма и т. д.

В соответствии с приведённой классификацией разработана и схема взаимосвязей глобальных проблем человечества (рис. 1).

Конечно, можно спорить о приоритетности проблем, но ведь они все без исключения, касаются современной цивилизации и угрожают её жизни. Некоторые исследователи считают, что проблема предотвращения ядерной войны и сохранения мира, которая в течение нескольких десятилетий превалировала над всеми, как бы утратила свою остроту и может уже не быть под номером 1. Однако, не следует забывать, что в больших и малых войнах XX ст., которые длились почти непрерывно (в разных регионах) погибло свыше 100 млн. чел. Потен-

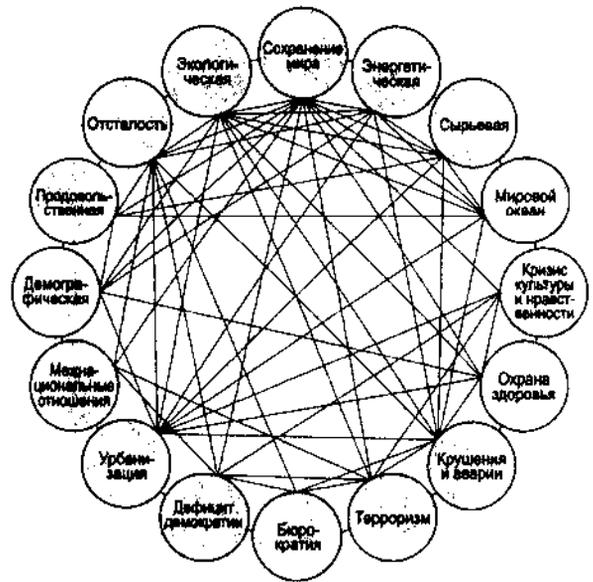

Рис. 1. Взаимосвязь глобальных проблем человечества (по Ю. Н. Гладкому и С. Б. Лаврову)

ри только Советского Союза во Второй мировой войне составили 27 млн. человек.

Следует отметить, что на рубеже тысячелетий прежний двухполюсный мир отошёл в историю, и в основном сложилась многополюсная система международных отношений. Этому способствовало:

- установление жёсткого контроля за ядерным и химическим оружием;
- сокращение их арсеналов;
- сокращение обычных вооружений и торговли оружием;
- общее сокращение военных расходов и численности армий.

Всё это стало возможным в результате межгосударственных договорённостей в рамках ООН. Был подписан целый ряд важнейших договоров: Договор о запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, в космическом пространстве и под водой (Москва, 1963 г., СССР, США, Великобритания); Договор о нераспространении ядерного оружия (1968 г., он обязал США, СССР/Россию, Великобританию, Францию и Китай – не передавать другим странам ядерное оружие), ныне к этому договору присоединились почти 180 государств. В 1996 г. Генеральная Ассамблея ООН приняла Договор о всеобщем запрещении ядерных испытаний.

Двухсторонние договоры между главными ядерными державами мира – СССР/Россия и США – это важнейший путь к ядерной безопасности. Договор СНВ-1, подписанный СССР и США в июле 1991 г. и вступивший в силу в 1994 г. предусматривал поэтапное сокращение стратегических ядерных сил двух держав. К Договору после распада СССР присоединились Украина, Белоруссия и Казахстан, на территории которых находилось ядерное оружие бывшего СССР. Несколько позже Украина, Бело-

Россия и Казахстан объявили себя безъядерными державами. В 2002 году президенты России и США подписали договор, согласно которому к концу 2012 г. количество стратегических ядерных боезарядов должно быть сокращено до 1700-2200 единиц с каждой стороны.

Значительные подвижки наблюдаются и в сфере сокращения производства не только химического оружия, но и обычных вооружений, а также торговли оружием. Но начиная с 1995 г. стала наблюдаться тенденция роста торговли основными видами обычных вооружений. Сейчас единоличным лидером в торговле оружием на мировом рынке выступают США, обеспечивающие почти половину всех поставок. С довольно большим отрывом идут Россия, Франция, Германия, Великобритания.

О снижении остроты данной проблемы, в определённой мере можно судить и по сокращению объёмов военных расходов и численности вооружённых сил. Но пока ещё численность вооружённых сил планеты остаётся большой - 21 млн. человек.

Но не следует забывать, что определённая разрядка международных отношений ещё не избавила человечество от разного рода бедствий и потрясений. Широкий спектр угроз безопасности, как на национальном, так и на международном уровнях имеет место и сейчас. В мире остаются ещё страны, которые не приняли контроль МАГАТЭ, они тайно или даже открыто нарушают режим нераспространения ядерного оружия (например, Индия и Пакистан в 1998 г. произвели подземные ядерные взрывы), а в некоторых странах наблюдается рост военных расходов.

Нельзя обойти молчанием и военные конфликты, которые возникали в разных уголках мира в последние 20-30 лет: Ливия, Чад, Намибия, Мозамбик, Сомали, Судан, Сьерра-Леоне, Ангола, Афганистан, Таджикистан, на Балканах (в Боснии и Герцеговине – 1995 г.; в Косово – 1999 г.; в бывшей Югославской республике – Македонии – 2001 г.); в Центральной Америке (Никарагуа, Сальвадор); на Ближнем Востоке и др.

Военно-политическая ситуация в мире осложнилась в сентябре 2001 г. после серии террористических актов в Нью-Йорке и Вашингтоне, в результате погибли несколько тысяч человек. США возглавили антитеррористическую коалицию и основной военный удар был направлен против правившего в Афганистане религиозного движения "Талибан", превратившего страну в центр международного терроризма.

Наряду с этим в мире и до сих пор сохраняются многочисленные "горячие точки" (Ирак, Афганистан, Израиль, Палестина, Чечня и др.), а над некоторыми государствами усложняется ситуация (например, над Ираном - резюме по Ирану из МАГАТЭ передано в Совет Безопасности ООН).

Даже этот небольшой экскурс, как нам представляется, не даёт оснований лишать **проблему**

мира – первого номера. В сложившихся условиях ООН (как самая компетентная) должна стимулировать процесс становления взаимосвязанного и целостного мира, благоприятствовать поискам общечеловеческого консенсуса. Человечество должно (обязано) сберечь цивилизацию, сделать её безопасной для всех. Разве примеры последних событий в Югославии, Ираке, бывших республиках Советского Союза не являются свидетельством параллельных процессов – военных действий, вражды, разрухи, неуправляемой стихийности? Разве эти события не подводят нас к той черте, за которой начинается беда для всех?

Что же касается других проблем жизни человечества: экологической, демографической, продовольственной они настолько взаимосвязаны, что нет особого смысла анализировать их отдельно. Началом широкомасштабных мероприятий ООН по решению экологической проблемы можно считать Первую Всемирную конференцию по окружающей среде (Стокгольм, 1972 г.), на которой были превозглашены основные принципы интернационализации экологической политики. Именно после конференции начали работать такие крупные программы, как "Человек и биосфера", "Всемирная климатическая программа", "Международная геосферно-биосферная программа", систематический мониторинг окружающей среды, начали создаваться природоохранные организации ("Гринпис", движение "зелёных"), расширились масштабы экологического образования, увеличились расходы на природоохранные цели. В 1987 г. 50 стран подписали Монреальский протокол, предусматривающий сокращение объёмов производства фреонов к 1998 г. на 50%; а в 1989 г. в Лондоне уже более 120 стран поставили свои подписи под решением о полном прекращении выпуска фреонов.

Вторая конференция ООН по окружающей среде состоялась в 1992 г. в Рио-де-Жанейро (Рио-92, в ней приняли участие 189 стран). Итог конференции: принятие пяти важных документов по охране окружающей среды. В 1992 г. заключено ещё одно соглашение по защите озонового слоя. А в 1997 г. в Киото (Япония) был подписан очень важный протокол, определивший для каждой страны конкретные объёмы эмиссии выбросов в атмосферу парниковых газов с 2008 по 2012 г. Для стран Европейского Союза квота составляет 8%; для США – 7%; Японии, Канады, Венгрии, Польши – 6%; для России, Украины, Новой Зеландии – остаются объёмы выбросов на уровне 1990 г.

В 2001 г. в Бонне состоялась конференция ООН по проблеме потепления климата (в работе конференции принимали участие 178 стран), на ней также обсуждалась судьба Киотского протокола, в связи с тем, что США отказались его ратифицировать.

Все эти меры конечно же дали определённый положительный эффект, тем не менее радикально-

го сдвига в сторону улучшения состояния окружающей среды пока не получилось. Об этом же было сказано и на Саммите тысячелетия – заседании Генеральной Ассамблеи ООН в 2000 г., что проблеме охраны окружающей среды человечество уделяет мало внимания.

Приоритетной проблемой выживания человечества является и демографическая проблема. 12 октября 1999 г. произошло знаменательное событие: в г. Сараево (столица Боснии и Герцоговины) на свет появился шестимиллиардный житель Земли. Потребовалось чуть больше 12 лет, чтобы население планеты увеличилось на 1 млрд. человек. Пятимиллиардный житель родился 11 июля 1987 г.

Демографическая проблема, наряду с другими, постоянно находится в поле деятельности соответствующих организаций ООН. Большое значение в этом плане имела конференция в Каире (в 1994 г.), в которой участвовали 179 государств. Одновременно с работой конференции, демографическую проблему обсуждали 1500 неправительственных организаций из 133 стран. Итоговый документ Каирской конференции – это “Программа действий в области народонаселения”, рассчитанная на 20 лет.

Регулярно проводятся и другие международные встречи и совещания по вопросам народонаселения. В 1989 г. в Амстердаме состоялся международный форум “Народонаселение в XXI веке”. Вопросы народонаселения также обсуждались и на конференции “Рио-92”, где было отмечено, что демографические проблемы должны решаться каждым государством индивидуально, исходя из национальной общегосударственной стратегии, поскольку в каждом конкретном случае должны проводиться и конкретная политика (с учётом того, что в странах Азии, Африки отмечен постоянный рост численности населения, а в странах Зарубежной Европы, России, Украине – численность населения сокращается).

Эксперты ООН полагают, что к 2050 г. примерно в 30-ти странах произойдёт уменьшение численности населения: в России она сократится до 115 млн. человек, а в Украине до 29 млн. человек.

Глобальная продовольственная проблема является самой древней. Эта проблема многоплановая, она одновременно и природная (засухи, неурожаи и прочее) и социально-экономическая (территориальное различие в уровне жизни). Авторитетными международными организациями определены не только медицинские нормы потребления продуктов питания (2400-2500 ккал./сутки), но и понятия “голод” и “недоедание”.

По данным ФАО общая численность голодающих в 80-х годах составляла 550-580 млн. человек, а к началу 90-х годов – около 850 млн. человек. По причине голода, недоедания и сопутствующих им болезней ежегодно в мире умирает 40 млн. человек, в том числе 12-13 млн. детей.

Для экономически развитых стран явление голода и недоедания в основном не характерны. На их долю приходится 3/4 мирового производства и потребления продуктов питания (при 15% в общей численности населения), а среднесуточный рацион питания составляет 3000-3500 ккал. В связи с этим в последнее время значительно увеличилось количество людей, которые перепадают, а следовательно имеют лишний вес. Общее число перепадающих оценивается в 600 млн. человек, в том числе только в США их число составляет около 100 млн.

Анализ показателей по отдельным регионам позволяет сделать следующий вывод: на Земле существует обширный пояс голода и недоедания, расположенный по обе стороны экватора, начиная с Южной Америки охватывает большую часть Африки, а затем продолжается в Азии. Эпицентр этого пояса находится в тропической Африке, беднейшем регионе мира. В этом регионе есть страны, в которых доля голодающих и недоедающих превышает 40% численности населения (Чад, Сомали, Уганда, Мозамбик) или колеблется от 30 до 40% (Эфиопия, Мали, ДР Конго, Замбия) (3 с. 428).

Обострение глобальной продовольственной проблемы поставило перед мировым сообществом ряд сложных задач. Ещё в 1974 г. под эгидой ООН в Риме была проведена Всемирная продовольственная конференция, на которой принята Всеобщая декларация по борьбе с голодом и недоеданием. В том же году был создан Всемирный продовольственный Совет.

В 1996 г. (в Риме) проведена ещё одна Всемирная продовольственная конференция, самая представительная, она приняла ряд важных решений. За предоставление чрезвычайной продовольственной помощи в системе ООН отвечает МПП (Мировая продовольственная программа), которая из года в год удовлетворяет до 2/3 мировых потребностей в такой помощи. По линии МПП ежегодно получают помощь около 30 млн. человек. Кроме того продовольственная помощь оказывается и по линии ФАО (Продовольственная и сельскохозяйственная организация), МФСР (Международный фонд сельскохозяйственного развития).

ЛИТЕРАТУРА

1. *Гладкий Ю.Н., Лавров С.Б.* Экономическая и социальная география мира: Учебник для 10 кл. – М.: Просвещение, 2000.
2. *Гончаров Б.Н., Котский П.Ю. та ін.* Всесвітня історія. – К: “Знання”, 2002.
3. *Максаковский В.П.* Географическая картина мира, кп.1, М., 2003.
4. Основные сведения об Организации Объединённых Наций: Справочник: М., Международные отношения, 1992.
5. Спеціалізовані установи системи ООН/ під ред. В.С.Бруза – К., 1995.
6. *Шридонов И.А.* Мировая экономика: Уч. пособие. – М., 1998.
7. *Шренгер Х.А.* Международные экономические организации. Справочник. – М., 1997.

УДК 510:33

БАТРАК М.

Наук. керівник ГРЕТ Г. П. – к. е. н.

ВІДНОСНІ ВЕЛИЧИНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У нових умовах формування ринкових відносин, функціонування підприємств із різними формами власності необхідно шукати нові шляхи підвищення ефективності суспільного виробництва, а також уміло використовувати економічні методи керування підприємством.

У цьому зв'язку зростає роль економічного аналізу, що є функцією управління. Такий аналіз дозволяє одержати нові характеристики діяльності об'єкта, що досліджується і застосувати обґрунтоване управлінське рішення, що веде до досягнення мети діяльності.

В сучасних умовах необхідна система знань про основи економічного аналізу господарської діяльності, методи і методології, вміння використовувати економіко-логічні й економіко-математичні методи і моделі при вивченні економічних процесів, що відбуваються на виробничих підприємствах, навчитися методики аналізу головних показників, що характеризують господарську діяльність підприємства, з метою прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Це дозволить освоїти методику і методологію побудови аналізу і використання у своїй практичній діяльності моделей об'єкта дослідження, а також отримати навички практичної роботи з ними, направити творчу думку на удосконалювання організації і методики економічного аналізу відповідно до вимог теорії і практики ринкового господарства.

Володіння прийомами і методами економічного аналізу створює підґрунтя для розвитку їх економічного мислення, набуття здатності сприймати економічні процеси, що відбуваються на підприємствах (а також в інших об'єктах управління) у всій їх багатогранності і взаємозумовленості.

Це особливо важливо в умовах розвитку і поглиблення ринкових засад в нашій економіці, які об'єктивно ускладнюють завдання у сфері прийняття управлінських рішень на кожному підприємстві, на кожному об'єкті управління.

В основі методології фінансово-економічного аналізу лежить діалектичний метод, тобто економічні явища, що вивчаються, аналізуються, розглядаються у зв'язку і взаємозалежності, русі і розвитку.

Застосування діалектичного підходу до вивчення цих явищ викликає до життя системний підхід до аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств.

Системний підхід до аналізу економічних явищ і процесів, виявляється у комплексному вивченні взаємопов'язаних економічних, організаційних, технічних та інших факторів, у застосуванні системи показників для аналізу.

Серед традиційних статистичних методів і прийомів, за допомогою яких здійснюється аналітична обробка (головним чином первісна), найпоширеніші такі:

- використання абсолютних і відносних величин;
- використання середніх величин;
- порівняння;
- побудова рядів динаміки;
- групування;
- балансовий метод;
- індексний метод.

Абсолютні величини економічних явищ і процесів — це конкретні числові вирази цих явищ і процесів (обсяг виробництва, сума доходів, витрат, прибутку тощо). Без використання даних про ці величини аналіз найчастіше не може бути повноцінним, проте, на противагу статистиці, де абсолютні величини є основними вимірниками, в аналізі вони служать головним чином для розрахунку середніх і відносних величин.

Останні служать, як правило, для розрахунку відносних величин, за допомогою яких можна проаналізувати рівень виконання планових завдань або нормативів, динаміку явищ, що розвиваються, структурні зміни. Однією з найважливіших властивостей відносних величин є те, що вони нейтралізують відмінності абсолютних величин та уможливають порівнювання таких явищ, абсолютні показники яких не надаються до безпосереднього порівнювання.

Відносними величинами називають величини, що виражають кількісні відношення між соціально-економічними явищами. Їх отримують діленням однієї величини на іншу. Здебільшого відносні величини є відношенням двох абсолютних величин (процент, питома вага, індекс, темп зростання, прибуток на одну гривню вкладеного капіталу тощо). Тільки відносні величини дають точне і наочне уявлення про розвиток того чи іншого економічного явища.

Величина, з якою порівнюють (знаменник дробу), називається базисною величиною, а та, що порівнюється, — звітною. Відносна величина показує, у скільки разів порівнювана величина більша за

базисну або яку частку другої становить перша. За допомогою відносних величин виражаються численні факти суспільного життя: відсоток виконання плану, темпи зростання та приросту окремих показників, структура випущеної продукції, коефіцієнти ліквідності та ін.

За формою відносні величини поділяються на коефіцієнти, відсотки, індекси. Коефіцієнти використовують для зіставлення двох взаємозв'язаних показників, один з яких беруть за одиницю. Наприклад, коефіцієнт ліквідності – відношення грошових коштів до поточних зобов'язань, коефіцієнт фінансової незалежності – відношення власного капіталу до валюти балансу підприємства, коефіцієнт змінності – відношення кількості відпрацьованих змін до кількості відпрацьованих днів.

Відсотки є необхідними для характеристики співвідношення величин, одну з яких беруть за 100. Відсотки можуть бути використані для розрахунку структури випуску продукції, структури активів, пасивів, характеристики виконання плану тощо.

Індекси використовуються для вивчення показників у динаміці. Розрізняють базисні та ланцюгові індекси. У розрахунку базисних індексів перший (базисний) показник динамічного ряду береться за 100%, а наступні величини розраховуються у відсотковому співвідношенні до базисного. У розрахунку ланцюгових індексів кожний показник динамічного ряду зіставляється не з базисним, а з попереднім роком.

Розрізняють такі *види відносних величин*:

- 1) динаміки;
- 2) виконання плану;
- 3) планового завдання;
- 4) структури;
- 5) інтенсивності;
- 6) координації;
- 7) порівняння.

Найбільш поширеними є відносні **величини динаміки** (темпи росту) одержані шляхом рівняння абсолютних або середніх величин порівнюваного періоду (поточного або звітнього) з аналітичними показниками базисного.

Тут порівнюють явища за ряд послідовних періодів з однією постійною базою або наступного рівняння з попереднім. У першому випадку розраховують базисні відносні величини, динаміки, у другому – ланцюгові (змінні) величини. За базу порівняння приймають останній або перший рік.

Для розрахунку відносних величин динаміки використовують формулу:

$$V I/O = P I / P O$$

PO, PI – базисний (попередній) і поточний (наступний) абсолютні рівні явища.

Для контролю виконання планів підприємства обчислюють величини виконання плану шляхом зіставлення фактичного і планового рівня показника. Їх виражають в процентах.

Якщо план заданий в абсолютній або середній величині, то розрахунок відносної величини виконання плану проводять звичайним способом. Якщо план заданий у вигляді відносної величини, для розрахунку виконання плану необхідно знайти абсолютний рівень показника, а потім проводити розрахунок звичайним способом.

Формула розрахунку:

$$V \text{ ф/п} = P \text{ ф/Пп} * 100\%,$$

де Pф і Pп – фактичний і плановий абсолютні рівні явища.

Відносні величини планового завдання розраховують відношення величин ознаки, що встановлена на плановий період до її фактичної величини, що передусє плановому періоду, прийнятому за базу порівняння. Для розрахунків використовують формулу:

$$V n / \phi = P n / P \phi$$

Pп – план в абсолютному вираженні на майбутній період.

Pф – фактичний абсолютний рівень явища в базисному періоді.

Відносні величини планового завдання широко використовують у плануванні і управлінні народним господарством. В планах розвитку підприємств велике місце займає обчислення планових темпів росту (відносних величин планового завдання).

Планові темпи росту показують, у скільки разів або на скільки процентів плановий рівень більший рівняння, досягнутого в базисному періоді (або, яку частину його становить).

Між відносними величинами динаміки, виконанням плану і планового завдання існує така взаємозалежність:

$$V I / o = V \text{ ф/п} \cdot V \text{ п/ф}$$

При цьому відносна величина панового завдання може бути виражена також залежністю:

$$V \text{ п/ф} = V I / o / V \text{ ф/п}$$

А відносна величина виконання плану:

$$V \text{ ф/п} = V I / o * V \text{ п/ф}$$

Відносні величини структури обчислюють співвідношенням розмірів частин всієї сукупності і характеризують склад однорідної сукупності явищ. Для розрахунків застосовують формулу:

$$V \text{ стр.} = n / N$$

де n – частина сукупності;

N – вся сукупність

Відносні величини **інтенсивності** – розраховують співвідношенням між різними ознаками явищ

однієї сукупності або між ознаками двох різних, але пов'язаних між собою явищ.

$$B_i = P_i/P_0,$$

де P_i , P_0 – абсолютні рівні ознак однієї сукупності.

Відносні величини координації одержують шляхом співвідношення двох груп одиниць.

$$B_k = \frac{P_i \cdot 100}{P_6}$$

P_i і P_6 – абсолютні рівні різних чи відповідно стан сукупності.

P_i – порівнювана частина.

P_6 – прийнята за базу порівнювана частина, сукупності.

УДК 329

ГРОШЕНКО Е., КИРИК С.

Научн. руководитель ЯЗЫНИНА Р. А. – д. г. н.

НАТО И ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ

4 апреля 1949г. был подписан договор Северо-Атлантического Альянса (НАТО), который предусматривал взаимную защиту и коллективную безопасность первоначально против угрозы агрессии со стороны Советского Союза. Это был первый союз послевоенного времени, созданный и представлявший собой союз капиталистических стран. Поводом для Альянса был увеличивающийся размах холодной войны.

Первоначально в состав НАТО вошли 12 стран: Бельгия, Канада, Дания, Франция, Исландия, Италия, Люксембург, Нидерланды, Норвегия, Португалия, Великобритания и Соединенные Штаты Америки. В 1952 г. к ним присоединились Греция и Турция; в 1955 г. – ФРГ; в 1982 г. – Испания; в 1999 г. – Венгрия, Польша, Чешская республика и, наконец 2 апреля 2004 г. сразу семь новых стран: Эстония, Латвия, Литва, Болгария, Румыния, Словакия и Словения – официально стали членами военно-политического блока НАТО. Столь массового "призыва" в истории альянса еще не было.

Первоначально планировалось, что новое пополнение будут принимать в конце июня 2004 г. на Стамбульском саммите альянса. Однако сроки сдвинулись. Неофициально же восточноевропейскую "семерку" зачислили в строй еще 29 марта 2004 г. Когда семь премьеров новоиспеченных стран-натовцев сдали в Вашингтоне на хранение протоколы о ратификации, необходимые для вступления в альянс.

Таким образом, сейчас в составе НАТО 26 стран, 9 из которых, в том числе и страны При-

балтики, еще недавно были членами организации Варшавского договора. Вступление семерки прибавляет НАТО почти 200 тысяч новых "штыков", из которых половина – румынские, несколько сотен танков и самолётов, тоже в основном за счет Румынии, Болгарии, а также Словакии. Если посчитать предыдущую тройку "рекрутов" – Польшу, Чехию и Венгрию, то получится, что за последние пять лет блок увеличил свои ряды почти в два раза и, судя по всему, это не предел. На очереди – Хорватия, Македония, Албания, а далее, по предположению некоторых экспертов, – Украина, Молдавия, Грузия, Азербайджан, Узбекистан.

$$B_{пор.} = P_{пор.} / P_6$$

$P_{пор.}$, P_6 – відносно рівні явища території чи об'єкта, що порівнюються, і прийнятий за базу порівняння.

ЛИТЕРАТУРА

1. Статистика: Підручник / С.С. Герасименко та ін. - К.: КНЕУ, 1998.
2. Лугинін О.Є., Білоусова С.В. Статистика: Підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2005.
3. Гончарук А.Г. Основи статистики: Навч. посібник. - К.: Тов. "Центр учбової літератури", 2004.

Основным принципом НАТО, как и всех военных союзов, стала статья 5: "Стороны соглашаются, что вооруженная атака против одной или более из них, в Европе или Северной Америке, будет рассматриваться как атака против их всех". НАТО разрабатывался в соответствии с 51 статьей устава Организации Объединенных Наций, которая предусматривала право коллективной самозащиты региональными организациями. Это обязывало нации, входящие в НАТО, к защите Западной Европы и Севера Атлантики. Договор также разрабатывался с целью углубления политической, экономической и социальной связями между его членами.

Вооруженные силы НАТО были созданы в 1950 г. в ответ на корейскую войну, которая воспринималась западными странами, как часть всемирного коммунистического наступления. Главным органом, определяющим политику НАТО, являет-

ся Совет Безопасности ООН. В 1950 г. в ответ на корейскую войну, которая воспринималась западными странами, как часть всемирного коммунистического наступления. Главным органом, определяющим политику НАТО, являет-

ся Совет, который собирается в Брюсселе (до 1976 г. в Париже). Каждая страна участник обеспечивает представителя посольского уровня. 2 раза в год Совет собирается на министерском уровне и изредка на уровне глав государств. Военные вопросы НАТО рассматривает комитет планирования защиты. Вооруженные силы стран-членов НАТО имеют назначенного в мирное время командира, который в случае войны будет исполнять на местах приказы военного комитета. Командиры отвечают за разработку планов защиты своих стран, требований к войскам и за проведение военных учений.

Известно, что создание НАТО было следствием холодной войны, и поэтому вся его деятельность была направлена на противоборство с Советским Союзом и другими социалистическими странами, впоследствии объединившимися в Варшавский договор.

Первый кризис начался уже через год после образования НАТО в 1950 году – это был кризис в Корее. Военное командование США намеревалось применить атомное оружие, его удержало только опасение аналогичных ответных мер со стороны СССР. В сложившейся ситуации СССР счёл необходимым оказать военно-техническую помощь Корее. Кроме СССР помощь КНДР оказывали КНР и другие социалистические страны. К середине 1951 года обстановка в Корее стабилизировалась, начались мирные переговоры, в результате которых 27 июля 1953 года было подписано соглашение о перемирии.

В 1954 году состоялось совещание министров иностранных дел США, Великобритании, Франции и СССР по ряду вопросов о коллективной безопасности в Европе. Поскольку западные представители рекламировали на совещании оборонительный характер НАТО, то после совещания советское правительство выступило с предложением вступления СССР в НАТО и заключению договора о коллективной безопасности в Европе с участием США. Все эти предложения были отвергнуты западом.

Дальнейшие инициативы Советского Союза по переговорам о заключении пакта о ненападении между НАТО и странами Варшавского договора отвергались и объявлялись пропагандистскими.

Самый опасный международный кризис возник осенью 1962 года – это “Карибский кризис”. Однако, руководителям США и СССР в ходе “Карибского” и “Корейского” кризисов, несмотря на взаимную неприязнь, удалось избежать прямого военного столкновения, которое вероятно привело бы к атомной войне со всеми её последствиями.

С концом холодной войны и распадом Варшавского договора в 1991 году роль НАТО в военных делах Европы стала неопределенной. Направление деятельности НАТО в Европе сместилось в сторону сотрудничества с другими Европейскими орга-

низациями, как например, организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) с целью планировать политику с меньшей угрозой континентальной безопасности.

Кроме того активно работает в направлении включения в свой состав бывших стран-участников Варшавского договора и стран СНГ. С каждым годом организация планирует свое расширение. План действий по подготовке к членству в НАТО – ПДПЧ (NATOs Membership Action Plan), реализация которого началась в апреле 1999 г., помогает странам, стремящимся к вступлению в НАТО, сосредоточить все свои усилия на достижениях изложенных в нем целей и приоритетов.

Теперь вопросы реализации ПДПЧ касаются не только министров иностранных дел и министров обороны. Они все больше принимают характер скоординированной системной работы, к которой привлекаются и другие государственные учреждения и ведомства.

Расширение НАТО послужило поводом закрепления соглашения между НАТО и Россией, в котором заklючены основные принципы сотрудничества и безопасности между РФ и НАТО от 27 мая 1997 г.:

- Развитие на основе стабильного, долговременного и равноправного партнёрства и сотрудничества с целью укрепления безопасности в Североатлантическом регионе.
- Отказ от применения силы и угрозы силой друг против друга.
- Уважение суверенитета, независимости и территориальной целостности всех государств.
- Поддержание в каждом конкретном случае миротворческих операций.

Символично, что включение новых стран в состав НАТО, в годовщину начала иракской войны, позволило США в определенной мере укрепить свои позиции в альянсе. Это удачный повод для РК-акции. Ведь вывести свои войска из Ирака собралась не только Испания, но и Австралия. Бывший глава Еврокомиссии Романо Проди заявил, что оккупация Ирака была необоснованной и несправедливой. С принятием новых членов США приобретают дополнительных сторонников в противостоянии по Ираку с Берлином и Парижем.

В Вашингтоне уже звучат призывы к дальнейшему продвижению блока на восток за счет Молдавии, Украины, Грузии. Так, Грузия активно работает над реформой армии и своего оборонного ведомства. В Тбилиси подготовлен план индивидуального партнёрства с альянсом, который М.Саакашвили презентовал в Брюсселе. В Украине подписан меморандум, предусматривающий быстрый доступ войск НАТО на территорию страны. Верховная Рада ратифицировала этот документ. Войска НАТО получили право доступа на

украинскую территорию, если это будет нужно "для реализации общей политики альянса". В плане подготовки к вступлению в НАТО в Украине начато реформирование армии, ограниченный военный контингент пребывает в Ираке*. Проводится соответствующая работа и со стороны альянса. Главы правительств Украины и Турции подписали совместный план действий. Турция как член НАТО намерена как бы "курировать" усилия Киева по достижению полноправного членства в альянсе. Украина и Турция намерены укреплять доверие и безопасность в военно-морской сфере на Черном море.

В соответствии с ПДПЧ страны кандидаты должны стремиться к решению ряда задач:

- в политической и экономической сферах урегулирование всех международных, этнических или внешних территориальных споров мирными средствами; демонстрация приверженности верховенству закона и правам человека.
- установление демократического контроля за своими вооруженными силами; а также укрепление стабильности и благосостояния посредством экономической свободы, социальной справедливости и экологической ответственности.
- в оборонной и военной сферах – продемонстрировать свою способность вносить вклад в коллективную оборону и решение новых задач, стоящих перед союзниками, ресурсные вопросы – необходимость выделять на нужды обороны средства, достаточные для выполнения союзных обязательств, вытекающих из будущего членства.
- в сфере безопасности – получение от каждого кандидата гарантий реализации процедур, необходимых для защиты секретной информации.
- с правовой точки зрения – обеспечить соответствие правил и договоренностей, регламентирующих сотрудничество в рамках НАТО, своим национальным законодательством.

За последние несколько лет у России и Украины сложились особые самостоятельные отношения

с Североатлантическим союзом, позволяющие им по своему усмотрению осуществлять программы сотрудничества по широкому кругу практических вопросов, связанных с безопасностью и служащих интересам этих стран и Европы в целом. Обе страны являются членами Совета европейско-атлантического партнерства.

На встрече на высшем уровне, посвященной 50-ой годовщине существования Североатлантического союза, его руководители вновь подтвердили непреходящую ценность трансатлантических связей и определенные фундаментальные цели союза – гарантии свободы и безопасности членом союза, приверженность принципам устава ООН, поддержание демократии и постоянная борьба за мирное урегулирование споров.

Генеральный секретарь НАТО Яап де Хооп Схеффер отрицает существование даты возможного вступления Украины в альянс, передает **Интерфакс-Украина**.

"Такой конкретной даты – ни публичной, ни тайной – просто нет", – подчеркнул генеральный секретарь НАТО на пресс-конференции в Вильнюсе по итогам неформальных консультаций НАТО-Украина.

Схеффер в очередной раз подчеркнул, что темпы интеграции Украины в НАТО всецело будут зависеть от способности Украины провести реформы, прежде всего, структур обороны и безопасности.

На вопросы журналистов, возможно ли вступление Украины в альянс уже в 2008 году, генсек НАТО ответил, что НАТО поддерживает стремление Украины стать членом альянса, а все остальное, по его мнению, прежде всего будет зависеть от Украины.

В свою очередь глава Минобороны Украины Анатолий Гриценко на пресс-конференции заверил, что его страна до 2008 года закончит реформирование структур обороны и выполнит все требования, необходимые для членства в альянсе.

По его словам, к этому времени Киев рассчитывает получить приглашение стать членом Альянса.

* К моменту публикации, военный контингент Украины выведен из Ирака.

УДК 339

ЗАГУРСКАЯ Н.

Научн. руководитель ЯЗЫНИНА Р. А. – д. г. н.

РИМСКИЙ КЛУБ И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Римский клуб – международная неправительственная организация. Основанная в 1968 году в Риме по инициативе итальянского общественного деятеля Аурелио Печчеи. Объединяет более 100 известных политических общественных деятелей, ученых, руководителей больших корпораций стран Западной Европы, США, Японии.

Главная форма деятельности – организация крупномасштабных научных исследований во всех сферах экономики. Результаты исследований публикуются в форме т. н. докладов Римскому клубу. В основном деятельность Римского клуба представляет собой попытку оценить перспективы развития всего человечества с позиции современной идеологии.

Чтобы получить представление о работе Римского клуба очень важно усвоить основополагающее понятие проблематики, сформулированное Печчеи:

“Нет больше экономических, технических или социальных проблем, существующих отдельно, независимо друг от друга, которые можно было бы обсуждать в пределах одной специальной терминологии и решать, не спеша, по отдельности, одну за другой. В нашем искусственно созданном мире буквально все достигло небывалых размеров и масштабов: динамика, скорости, энергия, сложность и наши проблемы тоже. Они теперь одновременно и психологические, и социальные, и экономические, и политические; более того, тесно переплетаясь и взаимодействуя, они пускают корни и дают ростки в смежных и отдаленных областях.”

В Клуб, датой рождения которого стал 1968 год, было решено собирать людей разных взглядов, объединенных общим видением перспектив будущего человечества. Несколько лет ушло на поиски таких людей, возможностей привлечь к мировым проблемам внимание общественности и политиков, принимающих решения. Печчеи приезжал в Москву, побывал в Вашингтоне, Токио, Оттаве, и ему даже представилась возможность рассказать о своих заботах канцлеру Австрии Йозефу Клаусу.

Осенью 1969 года состоялась очередная встреча, ежегодно созываемая Австрийским колледжем в курортном городке Альпбахе, посвященная, на этот раз, “предвидению, изучению и планированию будущего.”

Три основных принципа деятельности клуба:
– глобальное видение исследуемых вопросов с учетом возрастающей взаимозависимости всех стран и народов мира, формирования еди-

ной мировой системы, для существования и развития которой необходимо общими усилиями справиться с рядом проблем, не поддающихся частным, локальным решениям;

– холистический подход, взаимосвязанное рассмотрение различных проблем – политических, социальных, экономических, технологических, культурных, каждая из которых соотносится с остальными так, что очевидное на первый взгляд решение одной из них не может не отразиться на решении других, а в большинстве случаев усложняя их решение;

– концентрация внимания на долгосрочных проблемах, которым чаще всего сегодня не придают должного значения, что представляет собой серьезнейшую опасность для будущего человечества.

Первым организованным и опубликованным Римским клубом докладом были “Пределы роста”, доклад, вызвавший отклик во всем мире. Некоторые специалисты, особенно экономисты, восприняли его как призыв к нулевому экономическому росту. Но на самом деле Римский клуб никогда не занимал такой позиции. Доклад предупреждал, что если ничего не будет сделано, могут возникнуть весьма болезненные и разрушительные процессы. Предупреждение было представлено в форме различных сценариев, объединявших некоторые основные мировые тенденции. Намерения Клуба при публикации доклада состояли в том, чтобы показать проблемы в самом жестком свете, ярко продемонстрировать опасность бездействия, подтолкнув таким образом к смене политики. Речь шла о характере последствий экспоненциального роста.

В первые годы своего существования, Римский клуб считал своим главным проектом – “Трудности человечества” – разработку содержательного, всеобъемлющего подхода к мировой проблематике и выражение своих гуманистических устремлений. Это все еще остается основной заботой клуба. Однако изменившаяся мировая ситуация и приобретенный в ходе работы и дискуссий опыт заставляет на новом этапе сместить многие аспекты и пересмотреть подход к дальнейшей работе.

Члены клуба считают, что следует продвигаться в рамках парадигмы органического роста и холистического развития, что предполагает:

– систематическое и взаимозависимое развитие мировой системы, ни один элемент которой не может расти за счет других;

- гармоничну координацію цілей, которая гарантує непротиворечивість миру;
- здатність адекватно реагувати на різні впливи і ефекти в ході розвитку;
- перенос акценту на якість розвитку, признання, що воно повинно бути направлено головним чином на благосостояння людської особистості, живої "не хлібом єдиним";
- регулярний перегляд цілей, коли виникають нові і знаходять новий сенс старі.

В період, коли темпи приросту світового населення залишаються дуже високими, стає повністю ясно, що якщо розвинуті країни радикально не змінять систему цінностей, стиль життя і способи споживання, розвиваючись країнам буде все важче досягти прогресу. Розрив між бідними і багатими країнами зростатиме, також, як нерівність всередині цих країн; світова гармонія виявиться недостижимою. Це возкладає на плечі нових поколінь велику відповідальність. Римський клуб, розробляючи свої конкретні пропозиції в області економічної і соціальної життя, може внести внесок в рух світу до гармонічного органічного розвитку.

Важко, щоб Клуб, продовжуючи роботу, зберіг приверженість до довготривалих проблем; він повинен і впродовж ставити і розробляти фундаментальні питання, які сьогодні лише маячать на горизонті, розставляти в пріоритетному порядку протирічливі завдання, стоячі перед че-

ловечеством, мобілізувати не тільки соціально-економічні, психологічні і фізичні ресурси, але й моральні і інтелектуальні сили на рішення цих завдань з допомогою парадигми холистичного розвитку. Столь же важко зрозуміти, що Клуб повинен робити все це в калейдоскопі круговороту світової проблематики, змінюючись швидше, ніж колись-будь раніше.

Стоячий перед людством вибір ясний: будуще буде темним, якщо дозволити йому бути темним, воно буде світлим, якщо постаратися зробити його світлим. Движущее Римским клубом чувство ответственности позволяет предсказать, что человечество может успешно бороться за лучшее и даже блестящее будущее. Человек обладает огромным запасом нетронутых ресурсов, которые дадут возможность понимать и предвидеть, заниматься творчеством и мобилизовать моральные силы, что делает его ценнейшим достоянием для культурной эволюции. Если использовать этот потенциал, он позволит совершить культурную революцию, необходимую для построения будущего, в котором бы хотелось жить.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Римский клуб / Сост. Л.М.Гвишиани, А.И.Колчин, Е.В.Нетесова, А.А.Сейтов, М.: УРСС, 1997. – 384с.

2. Циганкова Т.М., Гордесва Т.Ф. Міжнародні організації: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2001. – 340с.

УДК 378.14

КЛОЧКО О. В. – к. п. н.

ПРО МОЖЛИВІ НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ОСОБИСТІСНИХ ЗМІН СТУДЕНТІВ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВПЛИВУ КОМП'ЮТЕРНОГО НАВЧАННЯ

Виховання творчої особистості є актуальною задачею в період інтенсифікації виробництва, інформатизації суспільства, зміни змісту та характеру праці. До деякої міри розв'язання проблеми розвитку особистості можливе шляхом впровадження у навчальний процес комп'ютерних технологій.

Питання впливу комп'ютеризації на особистість та, зокрема, на розумову діяльність користувачів комп'ютерної техніки вивчалось психологами в останнє десятиріччя минулого сторіччя. Так, Л.П.Гур'єва [1,2] зробила висновки про те, що при роботі з комп'ютером алгоритмізовані та рутинні операції (редагування текстів, опрацювання експериментальних даних тощо), операції, перекладені на комп'ютер при створенні програми (контролювання) спрощуються. Завдяки комп'ютеру створюються умови для виникнення нових операцій: "комп'ютер створює умови для постановки нових

завдань, для яких потім розроблять алгоритми для передавання комп'ютеру.

За тими ж дослідженнями в результаті комп'ютеризації діяльності змінюється не тільки її операційний склад, а відбуваються зміни і на особистісному рівні. Причому, вони можуть бути як позитивними, так і негативними.

Серед позитивних наслідків комп'ютеризації Л.П.Гур'єва виділяє такі: 1) у пізнавальному плані вплив характеризується зростанням інтелекту особистості за рахунок залучення до розв'язування складних завдань, розвитком логічного, прогностичного та оперативного мислення, обумовлене тим, що в процесі підготовки задачі до розв'язування на комп'ютері користувач спочатку логічно її продумує, складає алгоритм і прогнозує процес розв'язування, який реалізує оперативно за допомогою програмного забезпечення; 2) до позитивних впливів

інформаційних технологій можливо віднести і розвиток у користувача адекватної спеціалізації пізнавальних процесів – сприйняття, мислення, пам'яті формування спеціалізованої відповідно до предметного змісту ділової мотивації застосування сучасних інформаційних технологій до розв'язування професійних задач, до того ж проявляються супутні мотиви, які підкріплюють ділову мотивацію – престижні, економічні, статусні і соціально-психологічні мотиви.

До цього слід додати, що використання комп'ютера на продуктивному рівні підвищує самооцінку, а в результаті отриманого задоволення на когнітивному та емоційному рівнях формується ділова спрямованість, точність, впевненість у собі, які стають рисами характеру.

До можливих негативних особистісних змін у роботі [2] віднесено такі:

1) зниження інтелектуальних здібностей при спрощенні розв'язування задач за допомогою комп'ютера, спрощення їхньої змістової складової, зведення процесів розв'язування до формально-логічних компонентів, використання лише специфічних моделей; 2) надмірна спеціалізація пізнавальних процесів знижує їхню гнучкість та можливість перенесення на розв'язування більш широкого кола задач; 3) негативні мотиви, що відволікають від основної діяльності: ігрові, деструктивні, – побічний розвиток, що ускладнює адаптацію особистості до інших необхідних сфер діяльності.

Важливим дидактичним засобом використання нових інформаційних технологій навчання є інтерактивна комп'ютерна графіка. Студенти мають можливість використовувати графіку, як засіб аналізу явищ, результатів спостереження, що розширює базу знань студентів про властивості та закономірності розвитку оточуючого світу. Це відповідає тенденції на гуманізацію навчального процесу. Проте, викладач повинен мати на увазі, що з одного боку графіка є ідеальним інструментом розвитку уяви, а з іншого – під час використання графіки досить часто не виникає потреби в упорядкуванні інформації у свідомості, що знижує ефективність розвитку мислення.

З'ясувалось, що "...не здатність демонструвати кольорові зображення, не вміння синтезувати мовлення чи зберігати в пам'яті великі обсяги текстової інформації роблять комп'ютер таким потужним, а лише поєднання цих властивостей разом із можливістю індивідуалізувати навчання визначає його силу і перспективу" [3].

Психологічними наслідками комп'ютеризації інтелектуальної діяльності, у певних умовах, може стати пригнічення образного мислення, деформація творчої інтуїції людини. Використання відповідей лише певної форми, конструкції, однозначних, використання не повних слів, речень, а лише

ключових, відсутність можливості давати свої, еквівалентні відповіді, відчуття насолоду мовного колориту, який несе емоційне навантаження, збіднює, скорочує мислення студентів, призводить до формування технократичного типу мислення.

Розвиток та впровадження комп'ютерної технології стає причиною виникнення проблем морального плану. Вони обумовлені тим, що обчислювальна техніка "розмовляє" досить жорсткою і однозначною мовою команд. Ця однозначність може створювати небезпеку для свідомості людини, яка відрізняється особливою еластичністю, пластикою, інтуїцією (як згусток досвіду), емоційністю, спонтанністю [4]. Песимістичне передбачення в роботі [4], не виключає можливості того, що звичка користуватися комп'ютером поставить людину у залежність від нього, призведе до втрати інтелектуальної свободи, створить загрозу атрофії мислення, ізолює людину від оточуючого світу.

Вплив комп'ютерних технологій на особистість необхідно також розглядати у контексті формування професійних знань і умінь. Для майбутніх фахівців оволодіння комп'ютерною технікою у сучасних умовах забезпечує не тільки доступ до професійно-необхідної інформації, але стає засобом навчання, проведення вільного часу і т. п. До того ж актуальним є також і стереотип ставлення до оволодіння комп'ютерними технологіями, як до головної умови успішності у професійній діяльності. Для багатьох студентів вміння працювати на комп'ютері формує ядро професійної культури.

Оскільки недостатньо вивчені, а, отже, і важко передбачувані можливі наслідки передавання традиційно живих і реальних знань базам даних. "Філософи вже помітили феномен відторгнення знань від спеціаліста в інформаційному суспільстві. Як ця ситуація може проявити себе в навчальному процесі - відкрита проблема на сьогоднішній день". У педагогів викликає занепокоєння і вплив комп'ютеризації на формування стилю мислення: "Позитивне пов'язане з розвитком цілеспрямованої і свідомої діяльності, а негативне – з превальованням формальних процесуальних сторін мислення відносно змістовних і творчих, обмеженням комунікативних процесів і процесів сумісної діяльності" [5].

У [6] визначено основні принципи реалізації непрямого впливу інформаційних технологій на зміни традиційних (неінформатизованих) форм діяльності:

1) розповсюдження перетворень (змінена під впливом інформаційних технологій діяльність сама стає джерелом наступних перетворень інших видів діяльності); 2) повернення впливів (зміна конкретного виду діяльності інформатизованої діяльності може призводити до зміни неінформатизованої традиційної форми цієї ж діяльності); 3) гіперболізації перетворень (психологічні наслідки інформатизації можуть впливати не тільки на окремі психічні про-

цеси, але й на всю особистість в цілому); 4) інтерференції перетворень (одні психологічні наслідки інформатизації накладаються на інші, що може призвести і до гіперболізації, і до нейтралізації наслідків).

Отже, при розробці методики навчання з використанням нових інформаційних технологій необхідно враховувати всі сторони впливу інформаційних технологій на навчальний процес, на діяльність студентів і викладача, щоб по можливості передбачити негативні наслідки.

Виникає небезпека зниження соціалізації людини, тобто перебування її між людьми та спілкування з ними, відвідування театрів, громадських заходів. Так, у дослідженнях О.К.Тихомирова [7] вказується на небезпеку з приводу упровадження автоматизованих систем, що може призвести до кількісного скорочення міжособистісних контактів, до часткової заміни їх людино-машинною взаємодією. Поряд з цим кількісним зменшенням спілкування між людьми, взаємодія людини з комп'ютером загрожує якісному збідненню спілкування. Це проявляється у тому, що все більша частина міжособистісного спілкування відбувається у опосередкованій формі. Висловлюються припущення щодо того, що розвиток спілкування за допомогою комп'ютера призведе, як результат побічної дії, до втрати людськими вміння викладати свої думки в усній формі.

УДК 330.101

КНЫШ В.

Научн. руководитель АНДРЕЕВ Н. В. – д. ф.-м. н.

МЕТОДОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ ЭФФЕКТИВНЫХ СТРУКТУР БИЗНЕСА

При разработке эффективных структур бизнеса (ЭСБ) нужно опираться на:

- бизнес – инжиниринг,
- бизнес – процессы и современные информационные технологии для управления бизнес – процессом реинжиниринга,
- принципы оценки эффективности предпринимательства, которые применяются на каждом этапе моделирования процесса разработки.

Методология разработки ЭСБ базируется на создании двух взаимосвязанных систем – бизнес – системы и поддерживающей ее информационной системы предприятия

При этом создается последовательность моделей, описывающих обе системы как с точки зрения их использования (в первом случае – клиентами предприятия, во втором – пользователями информационной системы), так и с точки зрения их внедрения.

Совместная разработка моделей обеих систем при общей методологической базе позволяет естест-

Нові інформаційні технології, з урахуванням їхньої важливої ролі в суспільстві, стають невід'ємною частиною культури фахівця, а тому необхідно по можливості передбачити негативні наслідки впливу на особистість.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гурьева Л.П. О преобразованиях операционального состава компьютеризированных видов умственной деятельности // Вестник МГУ. Сер.: Психология. – 1993. – № 3. – С. 41-47.
2. Гурьева Л.П. Психологические последствия компьютеризации: функциональный, онтогенетический и исторический аспекты // Вопросы психологии. – 1993. – № 3. – С. 5-16.
3. Френд Дж. Интеграция вычислительной техники в школы // Перспективы. Вопросы образования. – 1988. – №3. – С. 46-59.
4. Рубенис А. А. Техника и нравственность / Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. 1991. – М.: Республика. – 1992.
5. Монахов В.М. Что такое новая информационная технология обучения? // Математика в школе. 1990. – №1. – С. 47-52.
6. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е. Взаимодействие человека с компьютером // Психологический журнал, 1998. – Том 19. – №1. – С. 89-100.
7. Тихомиров О.К. Теория деятельности, измененной информационной технологией // Вестник МГУ. Сер. Психология. – 1993. – №2.

венным образом учесть взаимосвязь этих систем и осуществить параллельное и согласованное их создание и последующее развитие.

Методологическая база обеих систем включает в себя:

- пошаговые процедуры для проектирования бизнеса;
- систему обозначений (язык), описывающую проектирование бизнеса;
- современные информационные технологии;
- специальные методы: системный подход, экономико-математические и статистические методы, объектно-ориентированный метод, имитационное моделирование, графическое моделирование, математическое моделирование, анимация (активная графика), метод экспертных оценок, расчётно-аналитические методы, логические методы;
- инициативы менеджеров и программистов;
- принципы оценки эффективности предпринимательства.

Методологія розробки ефективних структур основана на використанні елементів бізнес – інжиніринга. Спеціалісти розглядають інжиніринг бізнеса як загальне поняття, включаюче реінжиніринг бізнес – процесів і удосконалення бізнеса.

В нинішнє час основне увагу приділяється реінжинірингу бізнеса, тому що саме він дає найбільш вражаючі і кардинальні результати. Поняття “бізнес – реінжиніринг” виникло приблизно в 1990 г. Бізнес – реінжиніринг або бізнес – процес реінжиніринга означає сукупність методів і засобів, призначених для кардинального покращення основних показників діяльності компанії (підприємства) шляхом аналізу і перепроектування існуючих бізнес – процесів.

М. Хаммер і Дж. Чампі визначають реінжиніринг як “фундаментальне переосмислення і радикальне перепроектування бізнес – процесів компанії для досягнення корисних покращень в основних актуальних показниках їх діяльності

ти цінність, якість, послуги і темпи”. Тут існує в диву не невелике удосконалення бізнес процесів компаній, наприклад, на 10-100 відсотків, а кардинальне підвищення їх ефективності в десятки раз.

Необхідність реінжиніринга обґрунтовується високою динамічністю сучасного ділового світу. Неперервні і суттєві зміни в технологіях, ринках збуту і потребах клієнтів стали звичайним явищем, і компанії, прагнучи вижити і зберегти конкурентоспроможність, змушені неперервно перебудовувати свою стратегію і тактику.

Удосконалення бізнеса, яке має справу з довготривалою підтримкою перепроектованих процесів, не так бросается в очі в основному тому, що підприємства і так постійно їм займаються. Реінжиніринг бізнеса означає і виконання вичерпуючого аналізу існуючого бізнеса. Бізнес – процес реінжиніринга означає спробу знайти абсолютно новий спосіб реконструювання існуючого

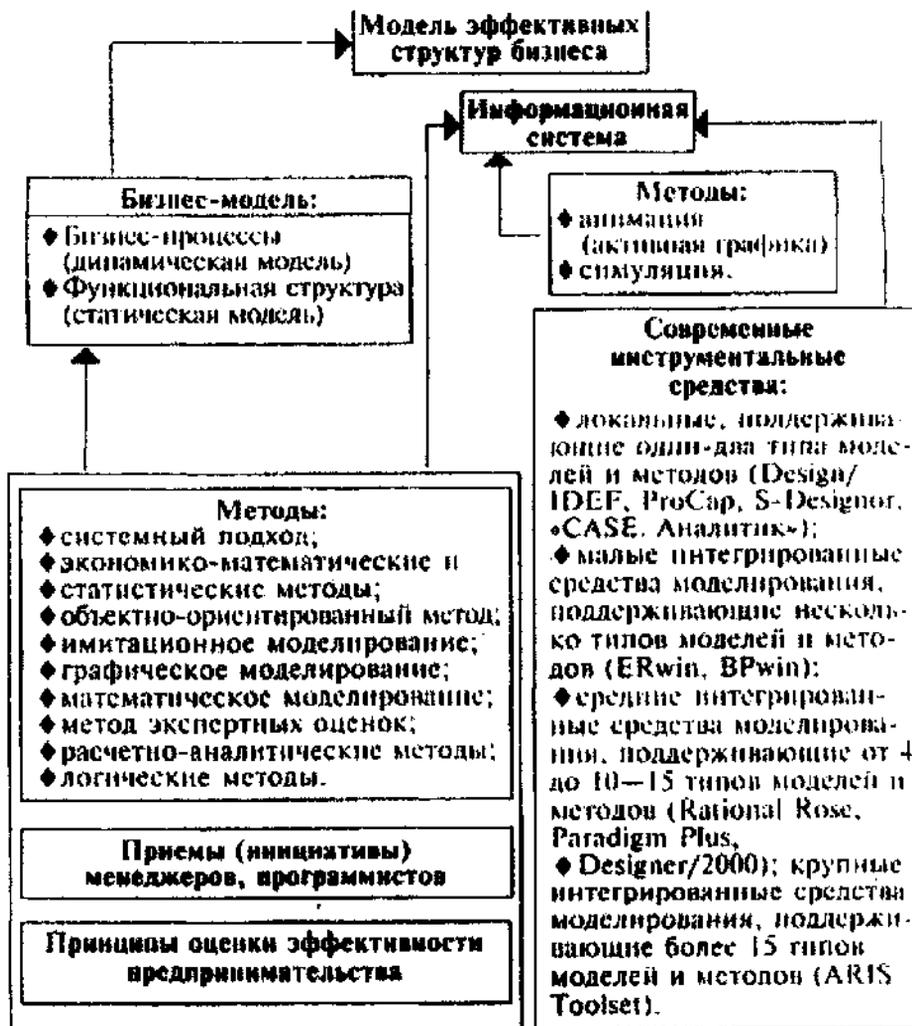

Рис.1. Схема разработки структур бизнеса

бизнеса (или по крайней мере сто наиболее важных процессов), используя новые технические достижения (например, современные информационные технологии) для лучшего обслуживания своих клиентов. Реинжиниринг проводят: в Германии – раз в год, в США – раз в три месяца.

Хаммер и Давенпорт, Шорт ввели понятия "бизнес – реинжиниринг" (Хаммер) и "бизнес процесс редизайн" (Давенпорт/Шорт). Эти авторы имели целью сделать организацию на предприятиях более эффективной за счет радикально новой ориентации на процессы. М. Портер выдвинул идею усиленной ориентации процессов на предприятиях на клиентов.

Функционирование любой компании можно представить в виде бизнес-модели, включающей в себя бизнес – процессы (динамическая модель) и функциональные структуры (статическая модель).

Инжиниринг бизнес – процессов (бизнес – реинжиниринг) – совокупность методов и средств, а также приёмов (инициатив) менеджеров, предназначенных для кардинального улучшения основных показателей деятельности компании (предприятия) путём анализа и перепроектирования существующих бизнес – процессов. Схема разработки структур бизнеса (рис. 1).

Усовершенствование бизнеса предполагает локальное изменение процессов т. е. незначительное увеличение эффективности.

Раньше фирмы пользовались в основном так называемой технологией "orgwate", описывающей организационные структуры в виде статичной иерархии. Шагом вперед стало описание простых конвейерных цепочек из теории Адама Смита, предложенной экономистом более 200 лет тому назад. Современным средством управления фирмами становится управление бизнес-процессами или технология "workflow". Отличительной ее чертой является то, что она вводит в управление фактор времени. Без него трудно говорить о координации выполнения отдельных операций, автоматизированных и выполняемых вручную, составляющих бизнес-процесс. Бизнес-процессы представляют в виде одноуровневой плоской системы, но зато со всеми взаимосвязями (рис. 2).

Бизнес-процесс – это множество внутренних шагов (видов) деятельности, начинающихся с одного или более входов и заканчивающихся созданием продукции, необходимой клиенту. Назначение бизнес-процесса состоит в том, чтобы предложить клиенту товар или услугу, то есть продукцию, удовлетворяющую его по стоимости, долговечности, сервису и качеству. Термин "клиент" следует понимать в широком смысле слова. Это может быть действительно просто клиент, а может быть и другой процесс, протекающий во внешнем окружении компании, например, у партнеров или субподрядчиков.

Как отмечает Т. Давенпорт, "процесс – это специфически упорядоченная совокупность работ, за-

данных во времени и в пространстве, с указанием начала и конца и точным определением входов и выходов". К этому определению можно добавить, что выходом может быть либо товар, либо услуга. Новый автомобиль является примером товара, а ремонт автомобиля – услуги. Входы и выходы процесса могут взаимодействовать как с конкретным клиентом, так и с некоторым другим процессом во внешнем окружении предприятия, но не с другим внутренним процессом.

По сравнению с традиционным подходом процессы имеют свои преимущества. Так, например, трудно или невозможно измерить достоинства иерархической структуры или улучшить ее, в то время как при ориентации на процессы специалисты имеют дело с такими четко оцениваемыми характеристиками, как стоимость, длительность, выход, качество и степень удовлетворения клиента. Процессы позволяют предлагать услуги точно так же, как процессы производят товары. В этом смысле услуги не отличаются от товаров.

В контексте инжиниринга бизнеса удобней рассматривать товары (продукты) и услуги как два различных вида продукции. Под продукцией понимается результат бизнеса, имеющий ценность материальную или нематериальную – для некоторого конкретного клиента. Таким образом, все, что привыкли считать услугами, можно рассматривать как частный случай продукции. Бизнес-инжиниринг осуществляют специалисты двух типов: профессионалы в области реконструируемого бизнеса и разработчики информационных систем.

Для обеспечения активного участия менеджеров в проведении реинжиниринга целесообразно интегрировать ключевые достижения современных информационных технологий: объектно-ориентированного программирования, имитационного моделирования процессов, инженерии знаний и средств быстрой разработки приложений.

В результате проведения бизнес-инжиниринга:

1. Несколько работ объединяются в одну.

В этом случае создается команда, которая несет ответственность за процесс. Потери и ошибки в этом случае меньше, чем при традиционной организации работ, когда исполнители процесса подчиняются различным подразделениям компании (часто располагающихся на различных территориях). Кроме того, при традиционной организации работ трудно определить ответственного за быстрое и качественное выполнение работы. В результате уменьшается количество работников (происходит "горизонтальное сжатие процесса").

2. Исполнители принимают самостоятельные решения.

В этом случае происходит "вертикальное сжатие процессов" за счет принятия самостоятельных

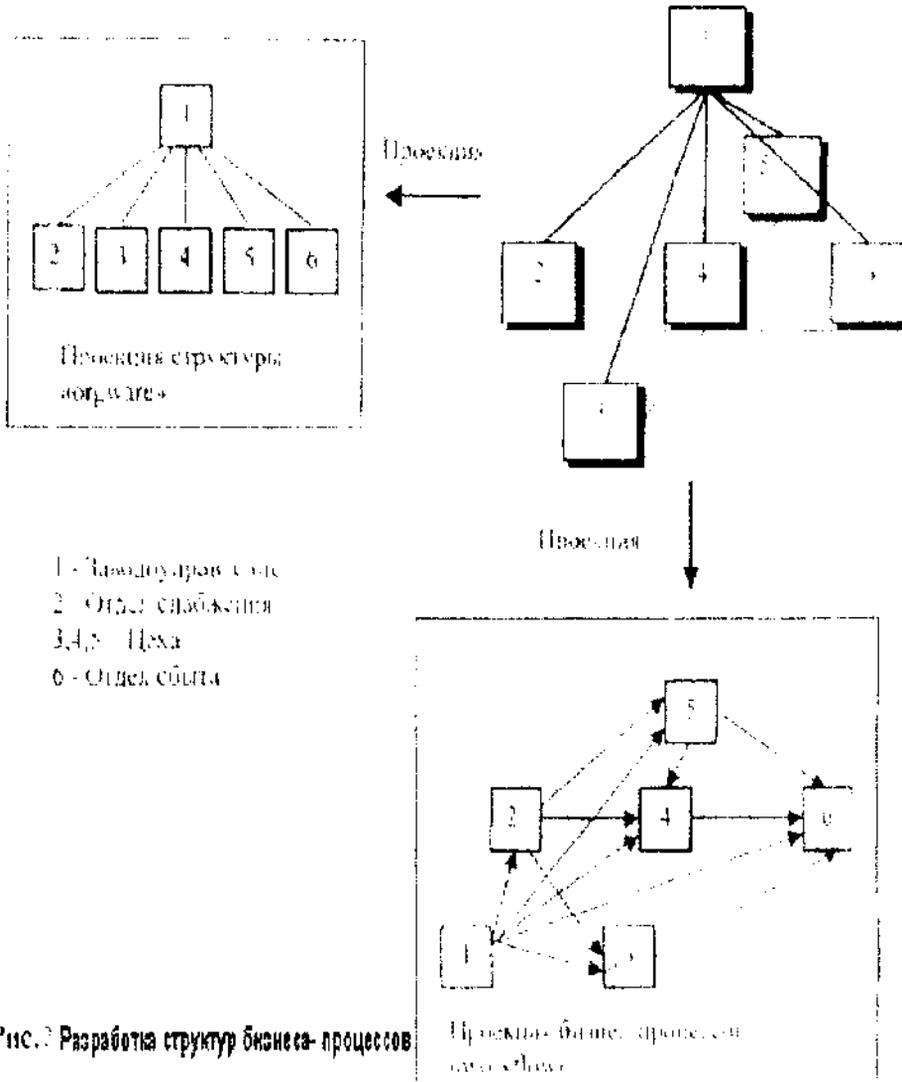

Рис. 2 Розробка структур бізнес-процесів

решений. В результаті зменшуються часові затримки, знижується вартість, прискорюється реакція на запити клієнтів і збільшуються повноваження виконавців.

3. Шаги процесу виконуються в природному порядку.

Реінжиніринг бізнес-процесів від лінійного упорядкування робіт, характерного традиційного підходу, дозволяє виконувати роботи в їх природному порядку. "Там, де це можливо, роботи проводяться паралельно. Зменшується час, який витрачається на усунення невідповідності між попереднім і наступними етапами процесу.

4. Процеси мають різні варіанти виконання.

Нові (перепроєктовані) процеси, які мають різні версії, починаються з певного перевірного етапу, який визначає, яка версія процесу найбільш підходить поточної ситуації. Тому нові процеси на відміну від традицій-

них є зрозумілими і простими, так як кожен варіант орієнтований тільки на одну, відповідальну йому, ситуацію.

5. Робота виконується там, де це найбільш вигідно.

Процес стає простим і коротким на відміну від традиційного підходу, коли він може охоплювати кілька підрозділів, згрупованих за тематичним (функціональним) принципом.

6. Зменшення перевірок і керівних впливів.

Вместо перевірки всіх виконуваних робіт перепроектований процес часто агрегує ці роботи, робить відстрочені перевірки і керівні впливи.

7. Мінімізація узгоджень.

Задача реінжиніринга — мінімізувати узгодження в ході виконання процесу шляхом скорочення зовнішніх точок контакту.

8. Повноважений менеджер забезпечує єдину точку контакту.

Механизм "уполномоченного" менеджера применяется в тех случаях, когда шаги процесса либо сложны, либо распределены таким образом, что интеграция их силами небольшой команды невозможна. "Уполномоченный" менеджер действует как буфер между сложным процессом и заказчиком.

9. *Преобладает смешанный централизованный (децентрализованный) подход.*

Современные информационные технологии дают возможность компании действовать на уровне подразделений полностью автономно (децентрализовано), сохраняя при этом возможность пользоваться централизованными данными.

Последствия реинжиниринга бизнес – процессы выражаются в следующем:

1. Переход от функциональных подразделений – к командам процессов.
2. Работа исполнителя изменяется от простой – к многоплановой.
3. Требования к работникам изменяются: от контролируемого исполнения предписанных заданий – к принятию самостоятельных решений.
4. Изменяются требования к подготовке сотрудников: от курсов обучения – к образованию.
5. Изменяется оценка эффективности работы и оплата труда: от оценки деятельности – к оценке результата.
6. Функции менеджеров изменяются от контролирующих – к тренерским.
7. Организационная структура компании изменяется от иерархической (многоуровневой) – к более "плоской".

Таким образом, разработанная методология проведения бизнес – инжиниринга является основой для разработки методики моделирования процесса разработки ЭСБ.

Для оценки деятельности предприятий большое значение имеет правильный выбор принципов оценки эффективности предпринимательства. Предприятие, которое не осуществляет инвестиции в изменения, ставит на карту свою способность к выживанию на рынке, но само стремление к переменам не является гарантией выживания в конкурентной борьбе. Необходимо умелое управление этими переменами. Вот, некоторые положения, о которых следует задуматься предпринимателям, решившим заняться реинжинирингом бизнеса:

Проведение реинжиниринга должно быть четко увязано с действующей деловой, рыночной и организационной стратегией. Если эта связь не прослеживается, никакие совместные заседания уже не помогут. В число отвечающих за проведение реинжиниринга должны быть включены руководители отдела кадров, которые заняты осуществлением собственных программ обновления. Необходимо также приобрести более сильную поддержку со стороны служащих, измотанных почти десятилетием

сокращений. Существует несколько эффективных способов стимулировать мотивацию служащих в связи с проведением реинжиниринга. Один из них – это повышение уровня образования. Движение реинжиниринга уделило этому вопросу только малую часть того внимания, которое было уделено ему управлением качеством. Те, кто возглавляет осуществление реинжиниринга, должны тщательнее продумывать, каким образом их программы и проекты должны интегрироваться с другими важными действиями по совершенствованию организации, например, достижением лидерства в вопросах качества, удовлетворением и удержанием клиентов, повышением экономической добавленной стоимости. Реинжиниринг должен самым решительным образом продемонстрировать свою способность оказывать влияние на предприятие в целом, а не только на отдельные функции. Иначе реинжиниринг будет рассматриваться как еще один инструмент, при помощи которого администрация может "подправить" свои текущие результаты, забыв про возложенные на нее важнейшие задачи по созданию нового, формированию рынка и достижению роста. К сожалению, возникают и другие вопросы, на которые так же нужно искать ответы, причем желательно до изменений в компании. Такие как:

- Почему в некоторых случаях реинжиниринг действует, а в других – нет?
- Каковы возможные ошибки и просчеты компаний, вступивших на путь реинжиниринга?
- Как персонал компаний принимает перемены, ведь люди, в отличие от производственных процессов, не могут радикально измениться за ночь?
- Какие решения проблемы гарантий занятости, ведь при реинжиниринге будет меньшая нужда в рабочих?
- Как быть со стандартами труда и условиями работы тех, кто останется?

Известен опыт большинства американских корпораций, которые, не выдержав конкуренции со стороны японских предприятий, находились в глубочайшем кризисе. С тех пор большинство из них смогло перестроиться и восстановить свою конкурентоспособность. Одним из приемов, которым они пользовались, был реинжиниринг. Этот опыт и эти методы управления сегодня представляют важное значение для Украины. Большинство промышленных предприятий, созданных в период СССР, нуждается в коренной перестройке своей работы. Для подтверждения этого достаточно просто посетить ближайший завод.

ЛИТЕРАТУРА

1. Предпринимательство. 2004. №5.
2. Савин Г.А. Реинжиниринг бизнес-процессов: мол-во лекарство? // Управление компанией, №6, 2002.
3. Материалы сайта www2.osp.ru

УДК 336.51(857.3)

КОЛОДІЙ С.

Наук. керівник АНДРЕЄВ М. В. – д. ф.-м. н.

МІНІМІЗАЦІЯ РИЗИКУ НА Ф'ЮЧЕРСНОМУ РИНКУ МЕТОДОМ ДИНАМІЧНОГО ПРОГРАМУВАННЯ

Припустимо, що 20 жовтня поточного року ми уклали угоду про купівлю 1000\$ 20 листопада цього ж року за ціною S_0 . При цьому, ми також як: сторона, що погодилась укласти з нами угоду, внесли на маржевий рахунок суму $a \cdot 1000 \cdot S_0$, де a – частина від суми угоди, встановлена кліринговою палатою. Нехай 21 жовтня ф'ючерсна ціна на поставку 1000\$ 20 листопада склала $S_1 > S_2$, тоді на наш маржевий рахунок буде перерахована сума $1000 \cdot (S_1 - S_2)$. Така ж сума буде знята з рахунку нашого партнера. При цьому, ми можемо зняти з нашого рахунку суму, що перевищує $a \cdot 1000 \cdot S_1$, а наш партнер має довести кошти на свій рахунок так, аби на рахунку знаходилось не менше $a \cdot 1000 \cdot S_1$. Якщо 21 жовтня ф'ючерсна ціна буде менша S_0 , то з нашого рахунку клірингова палата зніме суму $1000 \cdot (S_1 - S_0)$ і внесе таку ж суму на маржевий рахунок нашого партнера. Як і раніше, ми маємо дотримуватись вимог клірингової палати і тримати на нашому маржевому рахунку не менше, ніж $a \cdot 1000 \cdot S_1$. Далі механізм перерахунків на нашому та партнера рахунках повторюється.

Формалізуємо цей процес інвестування на базі (B, S, F) – моделі хеджування ризику на ф'ючерсному ринку купівлі-продажу акцій і облігацій та обміну валют.

Нехай інвестор, володіючи сумою капіталу V_0 має можливість вкласти кошти у два активи – банківський рахунок та ф'ючерс на купівлю акцій або обмін валют і намагається на протязі N торговельних днів заробити капітал H .

Якщо інвестор покладе всі кошти на банківський рахунок, то через день він матиме капітал – $V_0 \cdot (1+r)$, а через n днів – $V_0 \cdot (1+r)^n$. Динаміка капіталу на маржевому рахунку описується аналогічним способом. Якщо покласти суму V_0 на маржевий рахунок, але не оформляючи ф'ючерсної угоди, то через день вона складе $V_0 \cdot (1+m)$, а через n днів – $V_0 \cdot (1+m)^n$. Відсоткову ставку банку r та відсоткову ставку на маржевому рахунку m вважаємо відомими заздалегідь, причому $r > m$, а отже, тримати кошти на маржевому рахунку, не оформляючи ф'ючерсних контрактів, невигідно; позначимо $M_n = (1+m)^n$, $B_n = (1+r)^n$, тоді $V_0(1+m)^n = V_0 M_n$, $V_0(1+r)^n = V_0 B_n$.

Отже, у початковий момент інвестор приймає рішення про те, скільки коштів необхідно покласти на банківський рахунок та скільки оформити ф'ючерсних контрактів. З урахуванням того, що він володіє сумою V_0 , можна записати:

$$V_0 = \beta_1 B_0 + \mu_1 M_0, \quad \gamma_1 \alpha S_0 = \mu_1 M_0,$$

γ_1 – кількість оформлених ф'ючерсів;

α – частина від суми угоди, що встановлена кліринговою палатою;

$\beta_1 B_0$ – сума, розміщена на банківському рахунку;

$\mu_1 M_0$ – сума, внесена на маржевий рахунок.

Рівність $\gamma_1 \alpha S_0 = \mu_1 M_0$ відображає вимоги клірингової палати відносно розміру застави для оформлення γ_1 ф'ючерсів.

Наступного дня капітал інвестора складає величину:

$$V_1 = \beta_1 B_1 + \mu_1 M_1 + \gamma_1 (S_1 - S_0),$$

де S_0 – ф'ючерсна ціна на купівлю іноземної валюти у момент оформлення ф'ючерса, а S_1 – ф'ючерсна ціна наступного дня.

Далі інвестор, в залежності від ціни S_1 та від величин V_1 та H , приймає рішення про те, яку кількість коштів необхідно покласти на банківський рахунок ($\beta_1 B_1$) і скільки γ_1 оформити ф'ючерсів. Для капіталу V_1 має місце такий вираз:

$$V_1 = \beta_1 B_1 + \mu_2 M_1, \quad \gamma_2 \alpha S_1 = \mu_2 M_1,$$

де рівність $\gamma_2 \alpha S_1 = \mu_2 M_1$, як і раніше, відображає вимоги клірингової палати щодо розміру застави для оформлення γ_2 ф'ючерсів. Таким чином, $(n-1)$ -го дня інвестор приймає рішення (β_n , μ_n , γ_n) щодо структури портфеля n -го дня та динаміка капіталу описується згідно з рівняннями:

$$V_{n-1} = \beta_n B_{n-1} + \mu_n M_{n-1}, \quad \gamma_n \alpha S_{n-1} = \mu_n M_{n-1} \quad (1)$$

$$V_n = \beta_n B_n + \mu_n M_n + \gamma_n (S_n - S_{n-1}). \quad (2)$$

Послідовність $\Pi = (\pi_n, 1 < n < N)$, $\pi_n = (\beta_n, \mu_n, \gamma_n)$, називається стратегією інвестора. При цьому припускається передбачуваність величин β_n, μ_n, γ_n , тобто їх залежність тільки від значень цін S_0, S_1, \dots, S_{n-1} .

Припустимо, що інвестор вибрав стратегію $\Pi = (\pi_n, 1 < n < N)$. Позначимо

$$\Delta V_n = V_n - V_{n-1}, \Delta S_n = S_n - S_{n-1}, \Delta B_n = B_n - B_{n-1}, \Delta M_n = M_n - M_{n-1}.$$

Враховуючи рівняння (1) та (2), отримаємо, що при заданій стратегії

$\Pi = (\pi_n, 1 < n < N)$, капітал інвестора N -го дня виражається так:

$$\begin{aligned} V_N^\Pi &= V_0 + (V_1^\Pi - V_0^\Pi) + (V_2^\Pi - V_1^\Pi) + \dots + (V_n^\Pi - V_{n-1}^\Pi) = \\ &= V_0 + \sum_{n=1}^n \Delta V_n^\Pi = V_0 + \sum_{n=1}^n (\beta_n \Delta B_{n+1} + \mu_n \Delta M_n + \gamma_n \Delta S_n) \end{aligned}$$

В залежності від вибраної інвестором стратегії і від того, якими були ціни у дні $0, 1, \dots, N$, термінальний капітал V_N^Π буде наближатися або віддалятися від інвестиційної мети H . В якості міри близькості V_N^Π до H природно скористатися величиною $(V_N^\Pi - H)^2$. Оскільки S_0, S_1, \dots, S_n є випадковими величинами, то для оцінки якості стратегії $\Pi = (\pi_n, 1 < n < N)$ візьмемо математичне сподівання $R(\Pi) = M(V_N^\Pi - H)^2$, яке назвемо ризиком стратегії $\Pi = (\pi_n, 1 \leq n \leq N)$.

Інвестор, що поставив собі за мету заробити суму H , намагається знайти стратегію $\pi^* = (\pi_n^*, 1 \leq n \leq N)$ з найменшим ризиком, тобто стратегію таку, щоб для будь-якої другої стратегії $\Pi = (\pi_n, 1 < n < N)$, $\pi_n = (\beta_n, \mu_n, \gamma_n)$.

$$R(\pi^*) \leq R(\Pi).$$

Розглянемо роз'язок цієї задачі за таких припущень щодо структури ринку:

Динаміка ціноутворення ризикового активу описується стохастичною моделлю у дискретному часі у вигляді:

$$S_n = S_{n-1}(1 + \rho_n),$$

де ρ_n – незалежні випадкові величини, що приймають значення u з ймовірністю p та значення d з ймовірністю $q = 1 - p$; динаміка капіталу на банківському та маржевому рахунках описується відповідно моделями: $B_n = B_{n-1}(1 + r)$, $M_n = M_{n-1}(1 + m)$, де r та m – невід'ємні числа, $r > m$ і $u > \alpha$ ($r - m > d$), $\alpha \in (0, 1)$.

Тоді, скориставшись методом динамічного програмування, для стратегії $\Pi^* = (\pi_n^*, 1 < n < N)$, $\pi_n^* = (\beta_n^*, \mu_n^*, \gamma_n^*)$ маємо такі формули [1]:

$$\begin{aligned} \beta_n^* &= \frac{V_{n-1}^{\pi^*}}{B_{n-1}} - \alpha \frac{\mu}{\delta^2} \frac{(1+r)}{B_{n-1}} (H \frac{B_{n-1}}{B_n} - V_{n-1}^{\pi^*}), \\ \mu_n^* &= \alpha \frac{\mu}{\delta^2} \frac{(1+r)}{M_{n-1}} (H \frac{B_{n-1}}{B_n} - V_{n-1}^{\pi^*}), \\ \gamma_n^* &= \frac{\mu}{\delta^2} \frac{(1+r)}{S_{n-1}} (H \frac{B_{n-1}}{B_n} - V_{n-1}^{\pi^*}) \end{aligned}$$

де μ та δ^2 – математичні сподівання відповідно $(\rho_1 - \alpha(r - m))$ та $(\rho_1 - \alpha(r - m))^2$. В статті М.Л. Нечаєва наведено стратегію, що мінімізує ризик інвестора за таких параметрів моделі ф'ючерсного ринку: $u=0.0005$, $d=0.0001$, $p=0.5$, $r=0.0002$, $m=0.0001$, $\alpha=0.1$, $V_0=10$, $H=13$. Показані графічно нижня та верхня границі, в яких з ймовірністю, більшою за 0.9, знаходиться траєкторія капіталу за цієї стратегії.

Висновки. Отже, зі збільшенням терміну інвестування капіталу зростає і рівень ризику, що відповідно збільшує і пропозицію капіталу. Відповідно рівень зростання ризику вимагає його страхування, однією з можливостей якого виступає хеджування ризику при інвестуванні капіталу. Тобто при збільшенні терміну інвестування капіталу збільшується його пропозиція, оскільки ризик зростає, а при зростанні ризику зростає рівень дохідності, а зростання дохідності спричиняє збільшення пропозиції капіталу для інвестування. Це сприяє збільшенню ф'ючерсних операцій на ринку, адже зростання ризику спричиняє потребу в його страхуванні. Таким чином, оптимальна стратегія інвестування капіталу для кожного окремого взятого інвестора полягає у визначенні допустимого для нього рівня ризику, який в свою чергу полягає у встановленні верхньої та нижньої границь ризику, які допустимі з врахуванням умов діяльності інвестора та хеджування ним ризику за допомогою ф'ючерсних угод.

Пошук оптимальної стратегії інвестування капіталу визначається багатьма факторами, серед яких: умови діяльності інвестора, рівень індивідуального допустимого ризику, рівень дохідності та умови хеджування ризику за допомогою ф'ючерсів, які пропонують оператори ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нечаев М.Л. Риск и минимизация риска на фьючерсном рынке // Управление риском. – 1997. – №1. – С. 45-48.

УДК 004

ПІЛЬКЕВИЧ Е.

Научн. руководитель КОЛЕГОВА Т. В. – ст. преподаватель

МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ

Проблема обеспечения защиты информации является одной из важнейших при построении надежной информационной структуры учреждения на базе ЭВМ. Эта проблема охватывает как физическую защиту данных и системных программ, так и защиту от несанкционированного доступа к данным, передаваемым по линиям связи и находящимся на накопителях, являющегося результатом деятельности посторонних лиц. Таким образом, в понятие защиты данных включаются вопросы сохранения целостности данных и управления доступа к данным (санкционированность).

Чтобы наиболее эффективно использовать отработанные на практике средства защиты данных, их включение необходимо предусматривать уже на ранних стадиях проектирования учрежденческих систем. Следует подчеркнуть, что организация локальных учрежденческих сетей имеет и обратную сторону медали: все общепринятые процедуры физического ограничения доступа к ЭВМ становятся неэффективными и центр проблем перемещается в организацию контроля над коллективным использованием данных. При этом для коллективного использования сохраняется и проблема личной информации каждого пользователя сети.

Проблема сохранения целостности данных имеет и организационный и технологический аспекты. Организационный аспект включает следующие правила:

- носители информации должны храниться в местах, не доступных для посторонних лиц;
- важная информация должна иметь несколько копий на разных носителях;
- защита данных на жестком магнитном диске должна поддерживаться периодическим копированием на гибкие магнитные носители. Частота копирования должна выбираться из соображений минимизации среднего времени на копирование и времени на восстановление информации после последнего копирования в случае возникновения дефектов в модифицированной версии;
- данные, относящиеся к различным задачам, целесообразно хранить отдельно;
- необходимо строго руководствоваться правилами обращения с магнитными носителями

Технологический аспект связан с различными видами ограничений, которые поддерживаются структурой СУБД и должны быть доступны пользователю. К ним относятся:

- ограничение обновления определенных атрибутов с целью сохранения требуемых пропорций между их старыми и новыми значениями;
- ограничения, требующие сохранения значений поля показателя в некотором диапазоне;
- ограничения, связанные с заданными функциональными зависимостями.

Обычно в СУБД в язык манипулирования данными уже закладываются необходимые компоненты реализации указанных ограничений.

Проблема обеспечения санкционированности использования данных является неоднозначной, но в основном охватывает вопросы защиты данных от нежелательной модификации или уничтожения, а также от несанкционированного их чтения. Можно выделить три обобщенных механизма управления доступа к данным: идентификация пользователя, непосредственная (физическая) защита данных и поддержка прав доступа пользователя к данным с возможностью их передачи.

Идентификация пользователей определяет шкалу доступа к различным базам данных или частям баз данных (отношениям или атрибутам). Это, по существу, информационный табель о рангах. Физическая защита данных больше относится к организационным мероприятиям, хотя отдельные вопросы могут касаться непосредственно данных, например, их кодирование. И, наконец, средства поддержки и передачи прав доступа должны строго задавать характер дифференцированного общения с данными.

Особую специфику имеет защита в статистических базах данных, предназначенных для получения агрегированной информации, например, результатов социологического обследования территориального региона.

Основная проблема защиты в данном случае состоит в исключении доступа к информации, относящейся к конкретной записи.

Метод защиты при помощи программных паролей.

Согласно этому методу, реализуемому программными средствами, процедура общения пользователя с ПЭВМ построена так, что запрещается доступ к операционной системе ПЭВМ до тех пор, пока не будет введен пароль. Пароль держится пользователем в тайне и периодически меняется, чтобы предотвратить несанкционированное его использование. Метод паролей является самым простым и дешевым, однако не обеспечивает на-

дежной защиты. Используя метод проб и ошибок, с помощью той же ЭВМ становится возможным за небольшое время раскрыть действующий пароль и получить доступ к данным. Более того, основная уязвимость метода паролей заключается в том, что пользователи зачастую выбирают очень простые и легкие для запоминания (и тем самым для разгадывания) пароли, которые не меняются длительное время, а нередко остаются прежними и при смене пользователя. Несмотря на указанные недостатки, применение метода паролей во многих случаях следует считать рациональным даже при наличии других аппаратных и программных методов защиты.

Обычно метод программных паролей сочетается с другими программными методами, определяющими ограничения по видам и объектам доступа. Логически подобную систему можно представить в виде матрицы управления доступом, которая определяет виды доступа, предусмотренные для различных пользователей и данных. Как правило, эта матрица содержит лишь небольшое количество реальных элементов, так что общий принцип защиты реализуется в виде списков управления доступом, связанных с каждым защищенным блоком данных или отдельными данными.

Каждый такой список включает имена всех объектов данных и групп пользователей, которым предоставляется право доступа к данному объекту. Слежение за правильностью организации этого процесса должна осуществлять операционная система. Список для управления обычно включает также все виды разрешенных операций доступа: чтение, запись или выполнение программы.

Операционная система для каждого зарегистрированного пользователя хранит его краткие данные, включающие пароль пользователя (как правило, зашифрованный), идентификатор группы пользователя и соответствующий набор прав пользователя по отношению к данным. Например, операционная система Unix позволяет владельцу файлов предоставлять права другим пользователям только читать или записывать (модифицировать) для каждого из своих файлов. В случае, когда файлом является программа, которую нужно выполнить, то операционная система Unix предоставляет владельцу файла возможность определить пользователя, которому разрешается выполнение данной программы.

Программные методы защиты данных на уровне операционной среды в настоящее время получили аппаратную поддержку и на микропроцессорном уровне. Примером подобных встроенных аппаратных средств на уровне кристалла являются все микропроцессоры фирмы Intel. Предусмотренные возможности распознавания и манипуляций с объектами, например с задачами, а так же прямая аппаратная поддержка управления памятью позво-

ляет сформировать надежное ядро защиты данных. Микропроцессор реализует защиту на различных уровнях. Отдельное пространство виртуальных адресов, выделяемое к каждой задаче, позволяет получить доступ только к тем сегментам, которые находятся в пределах предусмотренной области обращений. Даже в пределах своего собственного адресного пространства задача не должна отступать от жесткого разделения сегментов по видам доступа для чтения и записи, установленного центральным процессором. Предусматриваются также конкретные проверки разреженности при каждом обращении к сегменту памяти.

Метод автоматического обратного вызова.

Может обеспечивать более надежную защиту системы от несанкционированного доступа, чем простые программные пароли. В данном случае пользователю нет необходимости запоминать пароли и следить за соблюдением их секретности. Идея системы с обратным вызовом достаточно проста. Удаленные от центральной базы пользователи не могут непосредственно к ней обращаться, а вначале получают доступ к специальной программе, которой они сообщают соответствующие идентификационные коды. После этого разрывается связь и производится проверка идентификационных кодов. В случае, если код, посланный по каналу связи, правильный, то производится обратный вызов пользователя с одновременной фиксацией даты, времени и номера телефона. К недостатку рассматриваемого метода следует отнести низкую скорость обмена – среднее время задержки может исчисляться десятками секунд.

Метод шифрования данных.

Один из наиболее эффективных методов защиты. Он может быть особенно полезен для усложнения процедуры несанкционированного доступа, даже если обычные средства защиты удалось обойти. Для этого источник информации кодирует ее при помощи некоторого алгоритма шифрования и ключа шифрования. Получаемые зашифрованные выходные данные не может понять никто, кроме владельца ключа. Например, алгоритм шифрования может предусмотреть замену каждой буквы алфавита числом, а ключом при этом может служить порядок номеров букв этого алфавита.

Особенно высокой надежностью обладает механизм защиты по методу шифрования данных с аппаратной поддержкой. Разработчиками фирмы Intel создано программируемое ПЗУ с доступом по ключу на базе БИС 27916. При использовании двух подобных ПЗУ с доступом по ключу, один из которых устанавливается в ПЭВМ пользователя (терминальной), а другой в ЭВМ с коллективной базой данных, для доступа не нужно никаких паролей. ПЗУ выполняет функцию "замка" и "ключа", предотвращая доступ к базе данных со стороны любой

удаленной ПЭВМ, не содержащей одного из упомянутых ПЗУ с ключом, совпадающим с соответствующим ключом ПЭВМ базы данных. При попытке обращения со стороны терминальной ПЭВМ к ЭВМ с центральной базы данных оба ПЗУ проверяют, совпадают ли “замок” и “ключ”, и если совпадают, то доступ к базе данных разрешается. Параметры ключа никогда не передаются по линии связи, поэтому ключ определить невозможно, даже если несанкционированно подключиться к линии связи.

Алгоритм взаимодействия терминальной ПЭВМ с ЭВМ базы данных распадается на два последовательных этапа. Первый этап взаимодействия инициирует терминальная ПЭВМ, а второй – ЭВМ базы данных. Благодаря этому практически исключается несанкционированный доступ к системе, для которой в данном случае, чтобы получить несанкционированный доступ, необходимо провести соответствующие модификации с обеих сторон.

На первом этапе терминальная ПЭВМ генерирует случайное число и посылает его по линии связи в ЭВМ базы данных. Обе машины обрабатывают это число по алгоритму шифрования с использованием собственных ключей. Затем ЭВМ базы данных возвращает свой зашифрованный результат по линии связи к терминальной ПЭВМ, которая сравнивает принятый результат с собственным зашифрованным результатом. Если они совпадают, то на втором этапе происходит аналогичный обмен, только инициатором теперь выступает ЭВМ базы данных.

Первый этап реализации механизма защиты на основе ПЗУ с доступом по ключу типа 27916 состоит в программировании кода, необходимого для выполнения процедур проверки прав доступа. В процессе программирования БИС 27916 производится также программирование 64-разрядного ключа и данных, определяющих функции доступа по ключу. В конце программируется бит замка, обеспечивающий недоступность матрицы памяти для

чтения до тех пор, пока не произойдет взаимодействие с ПЗУ ЭВМ базы данных. Одновременно программируется и номер ключа, являющегося адресом одного ключа (из 1024 возможных), который необходимо использовать при выполнении взаимодействия в процессе проверки прав на доступ. Выбор 64-разрядной длины ключа означает, что имеется приблизительно $18 \cdot 10$ возможных уникальных значений ключа. Если с помощью другой ПЭВМ попытаться определить значение ключа с темпом 0.08 с (максимальный темп повторных проверок права доступа, допустимый для данного ЭППЗУ), потребуется 46 млрд. лет, чтобы испробовать каждое значение. В ЭППЗУ с доступом по ключу пользователю предоставляется возможность выбрать один из кодов задержки, задающих ритм взаимодействия ПЭВМ для определения права на доступ (от 0.08 до 15 с).

Качество работы генератора случайных чисел является одним из факторов, обеспечивающих надежную защиту системы. Идеальным генератором считается в данном случае тот, который практически не выдает одинаковых чисел. Включенный в состав БИС 27916 генератор случайных чисел обеспечивает почти для 1 млрд. отсчетов только 0.03% чисел, появляющихся несколько раз.

Рассмотренный метод шифрования с защитой доступа по ключу обеспечивает высокую оперативность, простоту для пользователя и информационную надежность по сравнению с ранее описанными методами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Батурин Н.Н. Проблемы компьютерного права. М., Юрид. лит. 1991.
2. Безруков Н.Н. Компьютерная вирусология. К., Укр. советская энциклопедия, 1991.
3. Иванова Г.С., Тихонов Ю.В. Введение в язык МПРОЛОГ. М., Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1990.
4. Информационные технологии в бизнесе. Под. ред. Желены М., СПб., 2002.

УДК 65:504

ПОСПЕЛОВА Н. М. – ст. викладач

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА В УКРАЇНІ

За загальнодержавною програмою реформування і розвитку [8] сучасний стан житлово-комунального господарства таке, що через зволікання з реформуванням цього виду діяльності і за браком коштів підприємства не спроможні ефективно працювати в ринкових умовах і надавати споживачам послуги, що відповідають високому рівню та якості. Станом на 01.01.2003 р. дебіторська заборго-

ваність в цій галузі становила 8,6 млрд. грн., а кредиторська – 8,3 млрд. грн., з них 7,4 млрд. – це заборгованість з оплати житлово-комунальних послуг, якими скористалося населення. Збитки підприємств цього господарства перевищили 500 млн. грн. Кожен третій житловий будинок потребує капітального або поточного ремонту. Четверта частина водопровідних очисних споруд і кож-

на п'ята насосна станція водопровідно-каналізаційного господарства відпрацювали нормативний строк амортизації. Не відповідають санітарним нормам 48% сміттєзвалищ, майже 90% – вимогам екологічних нормативів, а період експлуатації їх значної частини перевищує нормативний уже в декілька разів. Збільшується кількість несанкціонованих сміттєзвалищ, які організовуються населенням стихійно. Близько 75% спеціальних автомобілів, що забезпечують вивіз сміття, вичерпали також свій ресурс використання. У дорожньому господарстві 52% вулично-дорожньої мережі має значні дефекти, 28% мостів та шляхопроводів не відповідає нормативним вимогам за вантажопідйомністю або габаритами, а 13% потребує капітального ремонту. На міському електротранспорті понад 70% трамваїв та тролейбусів відпрацювало нормативний строк експлуатації і підлягає списанню. Більш як 30% трамвайних колій, контактної та кабельної мережі потребує заміни. Лише 5% рухомого складу обладнано тиристорно-імпульсними системами керування, що змушує постійно пам'ятати про поліпшення безпеки руху.

Від автомобілів, які використовуються підприємствами та населенням, протягом 2003 р. в повітря надійшло 100,9 тис. т. шкідливих речовин.

Площа природного та техногенного підтоплення міських територій зростає і становить близько 11%. Процеси підтоплення зафіксовані у 541 місті держави, що майже у 2 рази більше, якщо порівнювати з даними 1980 р. Кількість зсувонебезпечних ділянок зросла до 19,6 тис. га, а 60% захисних споруд морського узбережжя потребує термінового капітального ремонту або реконструкції.

В аварійних та ветхих будинках проживає 202,4 тис. осіб України. Тільки 70% населення має доступ до послуг з централізованого питного водопостачання. Більш як половина міст з населенням понад 100 тис. чол. забезпечується питною водою не цілодобово, а за графіком. У деяких областях зафіксовано випадки невідповідності проб питної води вимогам національного стандарту за хімічними і бактеріологічними показниками. Незадовільний технічний стан водопровідних мереж призводить до вторинного забруднення питної води і загрози виникнення інфекційних захворювань.

Накопичення побутових відходів значною мірою залежить від погодних умов, сезону року, ступеня благоустрою житлових будинків, рівня життя населення тощо. У загальному обсязі побутових відходів міститься 10,3-26,4% паперу, 20-40 – харчових відходів, 0,75-3,7 – деревини, 0,2-8 – текстилю, 1-5,8 – металів, 1,1-9 – скла, 0,6-6% – полімерних відходів та інших речовин.

Збирання побутових відходів є основним завданням санітарного очищення населених пунктів і здійснюється більше ніж 7,5 тис. спеціальними ав-

томобілями 56 спеціалізованих автопідприємств та в 650 цехах. Проте рухомий склад спеціалізованих автопідприємств застарілий, допрацьовує свій зверх нормативний ресурс і підлягає списанню. При нормативі 12% відновлюється лише 1% парку автомобілів. Високий рівень тарифів з надання послуг у цій сфері призвів до зменшення кількості укладених договорів на послуги.

Майже всі побутові відходи заховуються на полігонах. Переважна їх більшість працює в режимі перевантаження, тобто з порушенням проєктних показників щодо обсягів накопичення відходів. Водночас полігони є джерелом інтенсивного забруднення атмосфери та підземних вод. Практично ні на одному з них не знешкоджується фільтрат. Майже усі полігони потребують невідкладної санації та рекультивації. В державі не вирішуються питання створення нових полігонів. Половина полігонів побутових відходів приймає також промислові відходи. Найбільші площі під відповідні полігони зайняті в Донецькій обл. – 330 га, Одеській – 195, Запорізькій – 153, Дніпропетровській – 140 та Луганській обл. – 129 га.

З чотирьох сміттєспалювальних заводів (Київ, Харків, Севастополь та Дніпропетровськ) працюють лише Київський і Дніпропетровський, обладнання яких теж застаріле і не відповідає сучасним екологічним вимогам, внаслідок чого вони стають додатковим джерелом для забруднення довкілля токсичними сумішами.

Для сільських населених пунктів спеціалізовані підприємства в сфері поводження з побутовими відходами та санкціоновані звалища відходів не передбачається. Тому побутові відходи складаються в природних рельєфних утвореннях – балках, ярах, долинах річок. Це становить теж екологічну небезпеку, оскільки стічні води, що насичені забруднюючими речовинами, потрапляють у водні об'єкти без завад.

Існуюча структура санітарного очищення населених пунктів недосконала, її фрагментарність, роз'єднаність та різномірність за відсутності взаємодії з органами державної санітарно-епідеміологічної служби та охорони навколишнього природного середовища не забезпечує достатнього контролю за санітарним станом територій, а також збиранням, вивезенням, знешкодженням та захороненням побутових відходів. Ефективне вирішення комплексу питань, пов'язаних з поводженням з побутовими відходами, можливе лише за умови визначення основних напрямків оснащення цієї галузі та розв'язання основних завдань з реалізації державної політики в сфері поводження з відходами, визначення способів поводження з твердими побутовими відходами в Україні. Дивлячись на аналітичні викладки, треба спитати – де ж вихід з такого скрутного становища. Вирі-

шення проблеми можливе за декількома напрямками, серед яких є осмислення значущості діяльності всього загалом.

Із зарубіжного досвіду роботи комунальних підприємств по збиранню сміття підказується один із способів ефективного надання послуги, тому що багато країн ведуть роботу з використання сміття не тільки з метою одержання доходу, а і у поєднанні з функцією очищення міста від пластикових пляшок, бляшаних банок та іншого. В Ізраїлі, наприклад, для очищення вулиць від сміття розроблена спеціальна програма боротьби із пластиковим посудом. Муніципалітетом установлено вартість пластикової пляшки для прийому її відповідними пунктами, що в сумі становить 0,3-0,4 шекеля, по курсу стосовно гривні це становить близько 25-33 коп. Для більшості населення Ізраїлю це не представляє інтересу, але є студенти і безробітні, які в такий спосіб можуть заробити в день гроші, що перевищують встановлений прожитковий мінімум. Цим вирішується і соціальна проблема життєзабезпечення, проблема очищення населених пунктів від сміття, а також проблема постачання сировини. Зібрані пластикові пляшки, які були використані населенням за спеціальною технологією переробляються в дрібну крихту, а потім з неї виготовляють пластикові труби для каналізації, тобто промислове підприємство забезпечується сировиною.

В Україні вартість нової пластикової пляшки становить 30 коп. Якщо ціна скупки використаної пляшки складе навіть 5 коп., населений пункт і його околиці будуть очищені від такого сміття. Крім того, потрібно відзначити, що ринкові торговці по цій же ціні (5 коп.) скуповують використані пластикові пляшки у населення для наступного продажу в них продуктів харчування: масла соняшникового, молочних продуктів, напоїв, меду і тощо. Це є, як всім відомо, порушенням гігієнічних вимог, тому що саме поняття одноразового посуду припускає використання її тільки один раз. Працівники санітарно-епідеміологічних служб при перевірці ринків не бачать порушень у повторному використанні одноразового посуду, а тому санкції до торговців не приймають.

Пошук загального підходу до екологічного планування господарюючого суб'єкта вимагає проведення додаткового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярошева О.І. Формування екологічної культури суспільства – умова подальшого стабільного розвитку цивілізації на землі // Модернізація вищої освіти в Україні в контексті євроінтеграції. Зб. тез доп. учасн. наук.-метод. конф. ун-ту. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – С. 322-324.
2. Саєнко Г.В., Поспелова Н.Н. Обеспечиваем жилищно-коммунальное хозяйство или губим? // Вісник СНУ ім. Володимира Даля, 2004. – № 10(80). – С. 114-121.
3. Саєнко Г.В., Поспелова Н.Н. Организация производства на предприятиях нематериальной сферы экономики Украины в переходный период // Вісник Донецького Державного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – 2002. – № 4(16). – С. 96-102.
4. Саєнко В.Г., Поспелова Н.Н. Методика регулирования отношений и распределения финансовых средств в процессе обеспечения бесперебойной работы непромышленного комплекса // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сборник научных трудов Донецкого национального университета. Донецк: ДонНУ, 2003. – С. 681-684.
5. Пристук В.Н., Поспелова В.Н. Некоторые условия развития коммунального хозяйства города и их влияние на налоговую способность территории // Налогообложение в промышленном регионе: теория, практика и перспективы развития. Материалы III-ой Межрегиональной научно-практической конференции. – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2003. – С. 19-21.
6. Поспелова Н.Н. Исследование среды предприятий и организаций непромышленной сферы // Социально-экономические проблемы перетворення громадського суспільства: сучасне і майбутнє. Матеріали Регіональної науково-практичної конференції / Під заг. ред. д.е.н., проф. Г.В. Сасенка. – Луганськ: ЛНДІ соціально-трудових відносин, 2004. – С. 280-284.
7. Пристук В.М., Поспелова Н.М., Сасенко Г.В. Сучасне економічне середовище Луганського промислового регіону / Розвиток господарського механізму Луганського промислового регіону. Матеріали Регіонального науково-практичного семінару. 08 жовтня 2004 р. / Під заг. ред. д.е.н., проф. Г.В. Сасенка. – Луганськ: ДУ НДІСТВ, 2004. – С. 6-44.
8. Загальнодержавна програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2004-2010 роки // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30 (41). – С. 16.

УДК 001

ТЕМЧЕНКО Л.

Науч. руководитель ГРЕТ Г. П. – к. е. н.

СТАТИСТИЧЕСКОЕ НАБЛЮДЕНИЕ В СИСТЕМЕ МЕТОДОВ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Статистическое наблюдение выступает одним из главных методов статистики и одной из важнейших стадий статистического исследования. Важность этого этапа исследования определяется тем, что использование только объективной и достаточно полной информации, полученной в результате статистического наблюдения, на последующих этапах исследования в состоянии обеспечить научно обоснованные выводы о характере и закономерностях развития изучаемого объекта. Статистическое наблюдение от начальной до завершающей стадии-получения итоговых материалов должно быть тщательно продуманным и четко организованным.

Для исследования социально-экономических явлений и процессов общественной жизни следует прежде всего собрать о них необходимые сведения – статистические данные. **Под статистическими данными** (информацией) понимают совокупность количественных характеристик социально-экономических явлений и процессов, полученных в результате статистического наблюдения, их обработки или соответствующих расчетов.

Статистическая информация необходима и государственным органам управления, и частным предпринимателям. Так, данные об экономическом положении в стране, о существующей покупательной способности населения, его составе и численности, рентабельности предприятий различных отраслей народного хозяйства, динамике безработицы, об изменении индексов цен на отдельные товары нужны государственным службам для совершенствования системы налогообложения предприятий и частных лиц, внесения изменений в таможенную и инвестиционную политику, разработки мер по социальной защите различных слоев населения.

Важной частью любого статистического исследования является статистическое наблюдение.

Статистическое наблюдение – это массовое, планомерное, научно-организованное наблюдение за явлениями социальной и экономической жизни, которое заключается в регистрации отобранных признаков у каждой единицы совокупности. Оно может проводиться органами государственной статистики, научно-исследовательскими институтами, экономическими службами банков, бирж, фирм.

Статистическое наблюдение включает следующие этапы:

– подготовка наблюдения (решение методологических вопросов);

- проведение массового сбора данных (работы, связанные непосредственно с заполнением статистических формуляров);
- подготовка данных к автоматизированной обработке (арифметический и логический контроль).

Получение сведений в ходе статистического наблюдения требует немало затрат финансовых и трудовых ресурсов, а также времени.

Статистические наблюдения чаще всего преследуют практическую цель – получение достоверной информации для выявления закономерностей развития явлений и процессов. При подготовке наблюдения кроме цели следует точно определить, что именно подлежит обследованию, т. е. установить объект наблюдения.

Под объектом наблюдения понимается некоторая статистическая совокупность, в которой протекают исследуемые социально-экономические явления и процессы. Всякий объект статистического наблюдения состоит из отдельных элементов – **единиц наблюдения** (носитель признаков, подлежащих регистрации).

Единицу наблюдения следует отличать от отчетной единицы. **Отчетной единицей** выступает субъект, от которого поступают данные об единице наблюдения.

Программа наблюдения – это перечень признаков (или вопросов), подлежащих регистрации в процессе наблюдения. От того, насколько хорошо разработана программа статистического наблюдения, во многом зависит качество собранной информации.

На этапе подготовки обследования нужно выяснить, как часто оно будет проводиться, будут ли обследоваться все единицы совокупности или только часть их, как получать информацию об объекте (путем интервью по телефону, по почте, простым наблюдением и т. п.). Другими словами, – необходимо определить формы, способы и виды статистического наблюдения.

Формы статистического наблюдения. В отечественной статистике используются три организационные формы (типы) статистического наблюдения:

- отчетность (предприятий, организаций, учреждений и т. п.);
- специально организованное статистическое наблюдение (переписи, единовременные учеты, обследования сплошного и несплошного характера);

– регистры.

Статистическая информация может быть получена различными способами, важнейшими из которых являются непосредственное наблюдение, документальный учет фактов и опрос.

Опрос – это способ наблюдения, при котором необходимые сведения получают со слов респондента. Он предполагает обращение к непосредственному носителю признаков, подлежащих регистрации во время наблюдения, и используется для получения информации о явлениях и процессах, не поддающихся непосредственному прямому наблюдению. В статистике применяются следующие виды опросов: устный (экспедиционный), саморегистрации, корреспондентский, анкетный и явочный.

1. ВИДЫ СТАТИСТИЧЕСКОГО НАБЛЮДЕНИЯ

Статистические наблюдения можно разбить на группы по следующим признакам:

- времени регистрации фактов;
- охвату единиц совокупности.

По времени регистрации фактов бывает непрерывное (текущее), периодическое и единовременное наблюдение.

Единовременное обследование дает сведения о количественных характеристиках какого-либо явления или процесса в момент его исследования.

По охвату единиц совокупности статистическое наблюдение бывает сплошное и выборочное. Задачей **сплошного** наблюдения является получение информации о всех единицах исследуемой совокупности.

Точностью статистического наблюдения называют степень соответствия величины какого-либо показателя (значение какого-либо признака), определенной по материалам статистического наблюдения, действительной его величине.

Расхождение между расчетным и действительным значением изучаемых величин называется **ошибкой наблюдения**.

В зависимости от причин возникновения различают ошибки регистрации и ошибки репрезентативности.

Ошибки регистрации – это отклонения между значением показателя, полученного в ходе статистического наблюдения, и фактическим, действительным его значением. Этот вид ошибок может быть и при сплошном, и при несплошном наблюдениях.

Расхождение между средними величинами или признакам выборочной и генеральной совокупности называется **ошибкой репрезентативности**.

Она может быть случайное или систематической. Случайные ошибки возникают, если отобра-

ная совокупность неполно воспроизводит всю совокупность в целом. Ее величина может быть оценена. Систематические ошибки репрезентативности появляются вследствие нарушения принципов отбора единиц из исходной совокупности, которые должны быть подвергнуты наблюдению.

Для подтверждения важности статистического исследования в повседневной жизни, в нашем институте (КИБиТ) было проведено социологическое исследование с целью определить подготовку будущих специалистов в экономической отрасли среди студентов стационара 2-4 курсов. Видом статистического исследования был выбран опрос, анкетный способ. Анкета состояла из 32 вопросов, которые были разбиты на 3 группы: общие вопросы, успеваемость и социально-демографические вопросы. Всего в опросе приняли участие 37 студентов.

В ходе обработки собранных данных выяснилось:

1. 50% опрошенных – финансисты, т. е. эта специальность наиболее востребована;
2. 48% нравится учиться по выбранной специальности;
3. можно утверждать, что многим идти по данному пути посоветовали родители;
4. 63% опрошенных считают, что многие дисциплины, которые преподаются в институте не понадобятся для будущей профессии;
5. из дисциплин, которые читаются в нашем ин-те на 1-2 курсе, лучше всего освоили: информатику – 42%, высшую математику – 37%, статистику – 29%;
6. после окончания ВУЗа большинство непременно хочет стать руководителями;
7. средний бал за зимнюю сессию в нашем ВУЗе – 4,4; за весь период обучения – 3,9;
8. 43% имеют задолженности и наиболее популярными среди них: физкультура, английский, высшая математика;
9. что касается социально-демографических вопросов, то выяснено, что: среди родителей опрошенных только 40% матерей имеют ВО, а среди отцов этот процент = 21.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранецкая М.О. Формы и способы статистического наблюдения // Вопросы статистики, 1996. – №1. – С. 7-8.
2. Башет К.В. Статистика коммерческой деятельности, – М: Финансы и статистика, 1996. – 350 с.
3. Елесева М.А. Общая теория статистики, – М: Статистика, 1988. – 271 с.
4. Харченко Л.П. Статистика, – М: ИНФРА – М, 1997, – 302 с.

УДК 31

ШКЛЯРУК Н.

Наук. керівник ГРЕТ Г. П. – к. е. н.

КАТЕГОРІЙНИЙ АПАРАТ СТАТИСТИКИ

До початку розв'язання типових задач потрібно з'ясувати зміст та суть основних понять і категорій курсу теорії статистики. Слово "статистика" виникло від латинського слова "status" (статус), що означає "положення", "стан явищ". Нині під терміном "статистика" розуміють три пов'язані між собою значення:

1. Суспільну науку.
2. Збирання статистичних даних про різні явища та процеси суспільного життя.
3. Цифри, які характеризують рівні, розміри та обсяги певних суспільних явищ.

Численні визначення статистики як науки здебільшого зводяться до такого: **статистика** як суспільна наука вивчає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з якісною стороною їх, досліджує кількісне вираження закономірностей суспільного розвитку в конкретних умовах місця та часу.

Відмінність статистики від інших суспільних наук полягає в тому, що предметом її вивчення є кількісна сторона масових суспільних явищ. При цьому статистика вивчає кількість не саму по собі, а в зв'язку з її якісним змістом у конкретних умовах місця та часу.

Між кількістю та якістю як філософськими категоріями існує нерозривний зв'язок. Тому перед статистикою постає важливе завдання -- встановити на певному етапі дослідження за кількісними змінами ознаки якісні переходи, зародження нових класів, типів і одноякісних сукупностей.

Кількісну сторону масових суспільних явищ статистика виражає у вигляді об'єктивних статистичних показників (чисел). **Статистичним показником** називають узагальнену числову характеристику будь-якого масового явища в поєднанні з його якісною визначеністю в конкретних умовах простору та часу. Прикладом статистичного показника є кількість населення області на початок року, собівартість продукції тощо.

Статистичні показники можуть бути виражені у вигляді абсолютних і відносних величин. Якщо статистичний показник стосується окремого явища (наприклад, держгоспу), його називають *індивідуальним*, якщо ж сукупності явищ (наприклад, держгоспів району), то *узагальненим*, або *зведеним*. Зведені статистичні показники, які стосуються складного комплексу економічних явищ або об'єктів, називають *синтетичними* (наприклад, виробництво за рік у народному господарстві краї-

ни валового внутрішнього продукту, валового національного доходу тощо).

Індивідуальні та зведені статистичні показники виражають у таких одиницях вимірювання: *натуральні* (кг, т, м, км, та ін.), *вартісні*, або *грошові* (грн.) і *умовно-натуральні* (кормові одиниці, калорії, еталонні гектари тощо).

Всебічний і цілісний аналіз масових суспільних явищ вимагає, щоб показники між собою перебували в певному зв'язку, утворюючи систему взаємопов'язаних і таких, що доповнюють один одного показників. *Системою статистичних показників* називають сукупність взаємопов'язаних і розташованих у логічній послідовності показників. Маючи в своєму розпорядженні узагальнені статистичні показники та їхню систему, статистика намагається виявити тенденції та закономірності розвитку суспільних явищ. Вивчаючи тенденції та закономірності розвитку суспільних явищ, статистика спирається на *закон великих чисел*. Його суть полягає в тому, що закономірність масового явища виявляється лише при досить великій кількості спостережень, коли відбувається взаємне погашення впливу випадкових причин, які мають місце в окремих випадках. Закон великих чисел є одним з проявів діалектичної єдності між випадковістю та необхідністю. Кожен окремий випадок є індивідуальним, бо він зазнає впливу не лише загальних, а й часткових причин, які виступають як випадковості, за якими приховується необхідність, тобто загальна закономірність масового явища. Оскільки згадані закономірності масових явищ виявляються в статистичних сукупностях, то їх називають **статистичними закономірностями**. Вони є однією з різноманітних форм виявлення загального зв'язку між явищами в природі і суспільстві.

Важливою особливістю статистики є те, що вона, вивчаючи свій предмет, утворює статистичні сукупності (колективи), саме сукупність, а не окремий елемент, є тією базою реального світу, відносно якої стає можливим установаження конкретних законів. **Статистична сукупність** – це велика кількість одиниць, об'єктів, явищ, об'єднаних будь-якими загальними властивостями (ознаками), що піддаються статистичному вивченню. Окремі об'єкти, явища, що складають статистичну сукупність, називаються *одиницями сукупності*, а загальну кількість їх – *обсягом сукупності*. Склад елементів і спосіб їх об'єднання визначають структуру сукупності. Полі-структурні сукупності за певними оз-

наками можна розглядати як неоднорідні. Комерційні банки неоднорідні за рівнем капіталізації або за фінансовим станом.

У реальному житті існує складне поєднання різних сукупностей та їх елементів. Так, вивчаючи промисловість, статистика розглядає її як сукупність підприємств, але кожне підприємство, у свою чергу, – це сукупність робітників, верстатів тощо. Базою вивчення конкретної статистичної закономірності є та сукупність, елементи якої – носії характерних для цієї закономірності рис. Наприклад, коли вивчають кваліфікаційний рівень робітників підприємства, елементом сукупності визнають окремого робітника, межі сукупності окреслюють рамками підприємства. Елемент сукупності – робітник – є носієм кваліфікаційного рівня.

Сукупність – не механічне об'єднання елементів, а впорядкована система, кожний елемент якої являє собою єдність загального та одиничного, необхідного і випадкового. Необхідність виступає як атрибут загального і виявляється сталими властивостями елементів. Ці властивості зумовлені впливом об'єктивно необхідних умов існування та розвитку масового явища, а щодо одиничних неповторних властивостей, то вони є наслідком дії випадкових для сукупності причин.

При об'єднанні елементів у сукупність виникають якісно нові системні властивості. Вони відбивають спільність і відмінність, сталість і мінливість, повторювальність властивостей, зв'язків і співвідношень елементів. Системні властивості – суть статистичної закономірності. Відображаючи характер дії об'єктивних законів розвитку суспільства в конкретних умовах простору і часу, статистичні закономірності виявляються по-різному. Їх можна об'єднати в такі групи:

1. Закономірності розвитку (динаміки) явищ. Так, статистика свідчить про збільшення кількості населення Земної кулі, зростання тривалості життя.
2. Закономірності розподілу елементів сукупності. Це може бути розподіл населення за віком, сімей – за кількістю дітей.
3. Закономірності структурних зрушень. Прикладом може бути збільшення частин міського населення в загальній його кількості, збільшення частки населення похилого віку в сільській місцевості.
4. Закономірності зв'язку між явищами. Наприклад, залежність продуктивності праці від фінансової спроможності, собівартості продукції – від продуктивності праці, попиту – від ціни на товар.

Специфічна риса статистики – узагальнення даних. Передумовою та початком такого узагальнення має бути вимірювання, тобто приписування явищу числових значень. Статистичним еквівалентом

властивостей, притаманних елементам сукупності, є ознака. Іншими словами, *ознакою* в статистиці називають відмінну рису, властивість, якість, що є характерною для окремих одиниць, об'єктів (явищ). Так, ознаками промислового підприємства можуть бути розміри виробництва, величина основних виробничих фондів, чисельність промислово-виробничого персоналу і ряд інших. Демографічними і соціально-економічними ознаками людини можуть служити вік, рівень освіти, професія тощо. Статистичні сукупності, розчленовані за однією ознакою, називають *одновимірними*, за двома – *двовимірними*, за трьома та більше – *багатовимірними*. При цьому ознаки, за якими поділяють сукупності на групи (класи), називають *груповими*, а число одиниць сукупності, які мають однакове значення ознаки, – *частотою* даної варіанти, або її *вагою*.

Статистичні сукупності характеризуються рядом специфічних властивостей, відмінних особливостей. Однією з таких особливостей є наявність *варіацій*, тобто відмінностей у числових значеннях окремих одиниць сукупності. Статистика вивчає тільки ті ознаки, що варіюють. Ознаки, які набувають різних значень або видозмін в окремих одиницях сукупності, називають *варіюючими*, а окремі значення їх – *варіантами*. Варіюючі ознаки поділяють на атрибутивні (якісні) та кількісні. *Атрибутивними* називають ознаки, які не підлягають числовому вираженню. Наприклад, національність, професія, порода худоби тощо. Якщо якісна ознака набуває лише двох протилежних (взаємовиключних) значень, її називають *альтернативною* (вироби придатні та браковані, стать – чоловіча і жіноча, рослина вражена та не вражена хворобою тощо). Ознаку називають *кількісною*, якщо окремі варіанти виражаються числами (урожайність, заробітна плата та ін.). За характером варіювання кількісні ознаки поділяють на дискретні (перервні) і неперервні. *Дискретними* називають такі кількісні ознаки, які можуть набувати тільки перервних (цілочислових) значень (наприклад, кількість членів родини, кількість автомобілів тощо). Кількісні ознаки, які можуть в окремих межах набувати будь-яких значень, називають *неперервними* (наприклад, вік, собівартість продукції тощо).

Розрізняють *істотні* (основні) та *неістотні* (другорядні) ознаки. *Істотними* називають такі ознаки, які нерозривно пов'язані з якісним змістом явища, його суттю. Наприклад, кількість працівників, продуктивність праці та ін. *Неістотними* називають такі ознаки, які не пов'язані безпосередньо з внутрішнім змістом явища, його суттю (назва підприємства, належність до тієї чи іншої території тощо).

За способом обчислення розрізняють первинні та вторинні. *Первинні* ознаки дістають внаслідок

збирання статистичного матеріалу. Вони характеризують безпосередньо одиницю сукупності, її абсолютний розмір (наприклад, обсяг виробленої продукції, площу сільськогосподарських угідь та ін.). *Вторинні* ознаки отримують внаслідок обробки зібраних даних, це ознаки співвідношень.

Розрізняють результативні і факторні ознаки. *Результативною* називають ознаку, зміна якої залежить від зміни іншої або інших ознак, а *факторною* – ознаку, що є причиною зміни іншої ознаки. Наприклад, з двох ознак – урожайність та якість ґрунту – перша є результативною, бо її зміна багато в чому залежить від зміни другої ознаки (якість ґрунту), а друга – факторною ознакою. Ознаки мають також різний рівень вимірювання, що відображується у відповідних типах шкал. У класифікації шкал за рівнем вимірювання від "слабої" до "сильної" вирізняють три їх типи:

1. Номінальна шкала – шкала найменувань. "Оцифрування" ознак цієї шкали виконується так, щоб подібним елементам відповідало одне й те саме число, а не подібним – різні числа (наприклад, стать, професія).
2. Порядкова (рангова) шкала встановлює не лише відношення подібності елементів, а й відношення послідовності – порядку.
3. Метрична шкала – це шкала звичайних чисел. За допомогою метричної шкали вимірюються речово-натуральні явища, ресурси та результати господарсько-фінансової діяльності.

Теоретичною основою статистики є філософія та економічна теорія (політична економія, макро- і мікроекономіка). Ґрунтуючись на законах цих наук, статистика виявляє якісні і кількісні зміни масових суспільних явищ. Для вивчення свого предмета – кількісної сторони масових суспільних явищ – статистична наука розробила ряд особливих способів та прийомів дослідження, які разом становлять її специфічний метод. До таких прийомів та способів належать статистичне спостереження, зведення і групування даних, визначення середніх і відносних величин, показників варіації, динаміки, вибірко-

вий метод, дисперсійний і кореляційно-регресійний аналіз, табличний й графічний методи тощо.

Будь-яке статистичне дослідження складається з трьох послідовних етапів:

1. Статистичне спостереження – це планомірне, науково організоване збирання або отримання масових відомостей про явища і процеси суспільного життя (переписи населення, основних фондів, заповнення анкет та ін.).
2. Статистичне зведення – це систематизація одиничних фактів, яка дає змогу знайти узагальнюючі показники, що описують всю досліджувану сукупність та її окремі частини, здійснити аналіз та прогнозування досліджуваних явищ і процесів і яке включає:
 - групування даних статистичного спостереження;
 - визначення кількості одиниць у відібраних сукупностях і абсолютних показників (зведення у вузькому розумінні слова);
 - обчислення середніх і відносних величин;
 - табличне і графічне оформлення результатів зведення.
3. Аналіз отриманих результатів.

Статистичний аналіз масових явищ і процесів є необхідною ланкою в системі управління економікою та державою в цілому. Передусім, за допомогою статистики здійснюється "зворотний зв'язок", тобто потік інформації йде від об'єкта до суб'єкта управління – керівництва підприємства, об'єднань, галузевих і центральних органів влади. Без вірогідної, всебічної і своєчасної інформації ефективні управлінські рішення неможливі. Хто володіє інформацією, той володіє світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вашик П. Г., Сторожук В. П. та ін.* Статистика підприємства. – К.: "Слобожанщина", 1999. – 600 с.
2. Статистика: Підручник / *Герасименко С. С. та ін.* – К.: КНЕУ, 1998. – 468 с.
3. *Мармоза А. Т.* Практикум з теорії статистики. – К.: Ельга, Ніха – Центр, 2003. – 344 с.
4. Теорія статистики: Навчальний посібник / *П. П. Пастер та ін.* – К.: Либідь, 2001. – 320 с.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Романенко О. В.</i> Теорія єдиного індустріального суспільства як попередня спроба концепції глобалізації	3
<i>Бойченко І. В., Бойченко М. І., Бойченко О. І.</i> Соціально-філософська теорія суспільства як системи: особливості становлення	9
<i>Димитрова Л. М.</i> Методологічні основи історіософської парадигми	19
<i>Булавчик І. В.</i> Правові основи проведення реформи загальної середньої освіти в Україні періоду незалежності	23
<i>Пошкурлат А. В.</i> Видавнича діяльність Української Православної Церкви	26
<i>Кирик С., н. р. ** Бойченко І. В.</i> Дао и другие основные понятия даосизма	28
<i>Мельников Д. О.</i> Студентське самоврядування як необхідна умова гуманізації навчального процесу	33
<i>Романенко О., н. к. * Бойченко І. В.</i> Проблема методу філософського пізнання: Бекон та Декарт проти Аристотеля	34
<i>Савкун С., н. к. * Мельников Д. О.</i> Роль молоді у формуванні громадянського суспільства	39
<i>Сенькова О., н. р. ** Бойченко І. В.</i> Милетская школа философии: учение о бытии	40
<i>Фризорецько Д., н. р. ** Бойченко І. В.</i> Религиозно-философские идеи индуизма	46

РОЛЬ МЕНЕДЖМЕНТУ ТА МАРКЕТИНГУ В СУЧАСНОМУ ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ ДЛЯ РОБОТИ В УМОВАХ РИНКУ

<i>Калиберда Л. П.</i> Кросс-культурный менеджмент и формирование культурной компетенции студентов	51
<i>Байда О., н. к. * Моргулець О. Б.</i> Мотивація праці як складова успіху організації	55
<i>Задорожна І., н. к. * Доморослий В. І.</i> Еволюція організацій у суспільстві, що змінюється	57
<i>Кішич В., н. к. * Моргулець О. Б.</i> Проблеми ринку праці України	61
<i>Козерук О., н. к. * Моргулець О. Б.</i> Робоча сила як специфічний товар	63
<i>Никитин Ю. А., Колесниченко І. В.</i> К вопросу оценки деятельности персонала предприятия	65
<i>Огесико А., н. к. * Моргулець О. Б.</i> Історія розвитку профспілкового руху в Україні	68
<i>Прохоренко В., н. к. * Моргулець О. Б.</i> Державне регулювання соціально-трудова відносин	70
<i>Шудура Н., н. к. * Слатвінський М. А.</i> Випробувальна реклама	72

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ТА БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА

<i>Андрєєв М. В.</i> Нескстенціональне представлення суб'єктивної ймовірності та його застосування у системному аналізі підтримки оптимальних статистичних рішень	74
<i>Ганефельд Р. В., Стрелкова Г. Г., Яковлев В. С., Примаков А. В.</i> Современные технологии защиты энергосистем от перенапряжений	88
<i>Жильцов О. Б.</i> Комп'ютерно-орієнтовані лекції з вищої математики для студентів економічних спеціальностей	91
<i>Язынина Р. А.</i> Глобальные проблемы безопасности человечества в сфере деятельности международных организаций	100
<i>Батрак М., н. к. * Грет Г. П.</i> Відносні величини в економічній діяльності	104

* н. к. – науковий керівник

** н. р. – науковий керівник

<i>Грошенко Е., Кирик С., н. р. ** Язынина Р. А.</i> НАТО и проблемы безопасности	106
<i>Загурская Н., н. р. ** Язынина Р. А.</i> Римский клуб и его деятельность	109
<i>Клочко О. В.</i> Про можливі негативні наслідки особистісних змін студентів як результат впливу комп'ютерного навчання	110
<i>Кныш В., н. р. ** Андреев Н. В.</i> Методология разработки эффективных структур бизнеса	112
<i>Колодій С., н. к. * Андреев М. В.</i> Мінімізація ризику на ф'ючерсному ринку методом динамічного програмування	117
<i>Пилькевич Е., н. р. ** Колегова Т. В.</i> Методы защиты информации	119
<i>Поспелова Н. М.</i> Житлово-комунальне господарство та екологічна криза в Україні	121
<i>Темченко Л., н. р. ** Грет Г. П.</i> Статистическое наблюдение в системе методов научных исследований	124
<i>Шклярук Н., н. к. * Грет Г. П.</i> Категорійний апарат статистики	126

* н. к. – науковий керівник

** н. р. – научный руководитель

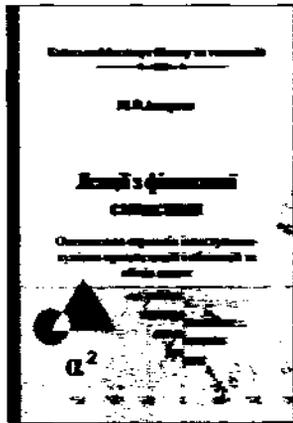
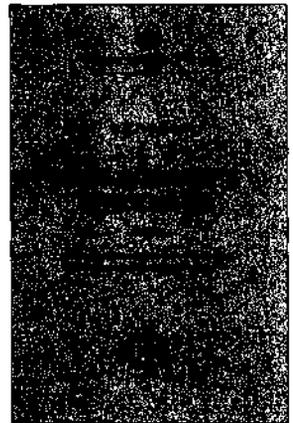
ВИДАННЯ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

Ця книга – одне з перших опублікованих в Україні філософських досліджень історичної реальності, здійснених без ідеологічного впливу комуністичної спіралі, що на багатий досвід світової філософської думки XX – початку XXI століття. Автори аналізують структуру та процесуальні характеристики цивілізації, динаміку та ритми веситно-історичного процесу, якіскові шари, коло питань, багато з яких до цього часу не були предметом пильної уваги дослідників. Промисловий аналіз книги дозволяє сформулювати нову, відмінну від усталених у вітчизняній філософській думці, парадигму, шлях розвитку суспільства, уявити про історичний процес, з'ясувати особливості взаємозв'язку онтогенетичного розвитку людини, суспільства і філогенетичним розвитком людства.

Для викладачів філософії, історичних дисциплін, соціології, політології, науковців і аспірантів гуманітарних спеціальностей, студентів вищих навчальних закладів, вчителів історії та учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, гуманітарних ліцеїв, бібліотек.

Монографія досліджує філософсько-методичні аспекти економічної сфери різноманітних за своєю соціально-технологічною сферою суспільств – аграрного, індустріального та постіндустріального. Ракурс дослідження уможливив у науковій сфері розкрити суттєві, невідомі, тобто неадаптивні, індивідуалізуючі розуміння економічних сфер економічних суспільств, а саме: аграрної, індустріальної та постіндустріальної. Показано, що, з позицій неекласичного підходу, економічна сфера суспільства може не виробляти, а збирати з кількох парів «виробництва речей і «виробництва» людини (Маркс: виробництво товарів і виробництво людини). Адам Ростоу і «економіка інформації» та «економіка товарів» (Белл) – при відсутності християнської віри саме виробництво інформації, знань (першодум фундаментальних) і послуг.

Фінансова статистика забезпечує менеджера, економіста та підприємця високим рівнем знань, необхідних у їх повсякденній практичній діяльності, глибоким розумінням ситуацій, що виникають на фінансовому, зокрема фондовому, ринку, їх аналізом та прийняттям оптимальних рішень.

Суть цього навчального курсу полягає у тому, щоб ознайомити студентів з основними задачами, що виникають при формуванні інвестиційного портфеля, підготувати їх до розуміння необхідності розгляду стохастичних моделей, особливо для оцінки вартостей ризикових активів на фондовому ринку, до розуміння задач математичного моделювання, планування, прогнозування та оптимізації своєї дії на фондовому та валютному ринках, а також у тому, яке місце належить цим задачам у теорії та практиці їх розв'язання, і пов'язаних з ними постановками нових математичних проблем у теорії та практиці планування модельного експерименту та прийняття оптимальних статистичних рішень.

У курсі здійснено аналіз стохастичних моделей фондового та валютного ринків із застосуванням методів фінансової статистики як інструментарію у постановці оптимізаційних задач та використанням для їх розв'язання методів послідовного аналізу оптимальних статистичних рішень.

Курс складається з двох основних розділів: теорія інвестиційного портфеля (набору або розміщення) акцій та облігацій, розрахунок вартості цінних паперів, статистичний аналіз статичних та динамічних стохастичних керованих моделей ринку основних цінних паперів, оптимальний вибір стратегії інвестування на ринку основних цінних паперів та ринку деривативів, зокрема, опціонів, ф'ючерсних опціонів стосовно торгівлі цінними паперами та обміну валют і конвертованих облігацій та статистичні проблеми прийняття оптимальних рішень у брокерській діяльності.

Посібник рекомендовано для студентів, що навчаються за спеціальностями фінансово-економічного напрямку та вивчають дисципліни: фінансова статистика, ринок фінансових послуг. У ньому розкрито такі теми: статистика ринку цінних паперів, статистика інвестиційної діяльності, фінансові послуги на фондовому ринку, фінансові послуги на валютному ринку, державне регулювання та саморегулювання ринку фінансових послуг, портфельне управління – елемент функціонування фінансових ринків. В посібнику даю логічне розширення, у прикладному плані стосовно фондового та валютного ринків та брокерської діяльності на будь-якому ринку ризикових активів, а також основних розділів таких дисциплін: економічна кібернетика, планування та макроекономічне прогнозування, фінансова статистика, практична бізнес-статистика та економіетрія.

Суть цього навчального курсу полягає у тому, щоб ознайомити студентів з основними задачами, що виникають при плануванні, оптимізації та прогнозуванні економіко-фінансових процесів, підготувати їх до розуміння необхідності побудови стохастичних моделей цих процесів, особливо, виробничих процесів та економічної динаміки, а також пов'язаних з ними постановками нових математичних проблем у теорії та практиці планування стохастичного модельного експерименту та прийняття оптимальних статистичних рішень.

У курсі здійснено аналіз методів вибору оптимальних керованих статистичних та стохастичних моделей розміщення виробничих потужностей, планування виробництва, регулювання якості продукції, керування запасами для задоволення стохастичного попиту, розподілу ресурсів між галузями виробництва та споживанням, визначення оптимальної стратегії заміни виробничих потужностей. Розглянуто також проблеми стабілізації і оптимального керування марковськими моделями потужності одноступінчастої та двоствупінчастої процесів сировинної та металургійної галузей економіки в умовах повної та неповної інформації та застосування методів математичної статистики як інструментарію у постановці оптимізаційних задач та використанням для їх розв'язання методів послідовного аналізу оптимальних статистичних рішень. Розглянуто також методи прогнозування, регулювання дії на ринку сільськогосподарської продукції і прогнозування динаміки реальної базової ставки та економічного зростання з застосуванням методів прогнозування часових рядів.

Курс складається з трьох основних розділів:

Аналіз вибору оптимального керування інвестиційними державними інвестиційними проектами. Оптимальне планування виробничого процесу за безмежних запасів і обмеженого зростання на скінченному та безмежному горизонті за допомогою стохастичних економічних моделей. Динаміка і вибір і регулювання оптимальних планів та стимулюючих їх шн. Стабілізація та оптимальне керування марковськими моделями деяких економіко-фінансових процесів за повних і неповних даних і дослідження оптимальних стратегій марковських процесів керування. Прогнозування моделей часових рядів деяких економіко-фінансових процесів за безмежних умовного усереднення та лінійного проектування з використанням формул Вейера-Аллен-Стефана та Шварца-Кітченера.

Посібник рекомендовано для студентів, що навчаються за спеціальностями: менеджмент організацій, системний аналіз і теорія оптимальних рішень, прогнозування економіки, економічна кібернетика, автоматизовані системи керування, для яких основними є курси: дослідження операцій, планування та макроекономічне прогнозування, математична статистика та економіетрія.

